חורבן וולקוביסק

במלחמת העולם השניה 1939/1945

הוצא לאור ע"י

ועד ארגון יוצאי וולקוביסק בארץ-ישראל

תל-אביב, תש"ו (1946)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

דפוס א. סטרוד ובניו ת"א, רח' הגר"א 1 — טל. 3627

בני וולקוביסק!

הגורל הטיל עלינו את התפקיד המר והקשה, להביא לפניכם את ההסטוריה האיומה והמזעזעת של אבדן עיר מולדתנו וולקוביסק ושל השמדת תושביה היהודים, אחים ואחיות שלנו — שלכם, הורים, ידידים וידידים טובים על־ידי הרוצחים הנאציים הנבלים, שעד עתה לא היו כמותם בעולם.

עלינו הוטל לספר לכם ולדורות הבאים מה שעבר על תושבי וולקוביסק בדרך היסורים האיומים האחרונה שלהם, בני עירנו האהובה שאינה קיימת כבר, כעיר יהודית, כמימים ימימה.

אנו מביאים לפניכם את פנקס הדמים העגום הזה כדי לקיים את צו ההסטוריה שלנו „זכור את אשר עשה לך עמלק!"

משאלתנו היא שבכל בית בן־וולקוביסק בעולם כולו, בכל מקום שהוא, תמצא תעודה הסטורית מעציבה זו שתעבור בירושה מדור לדור.

משמעה של צואה זו לא צריכה להיות רק כדי לזכור, אלא אף כדי לדעת להגיב וכיצד להתיחס לאותו עם הרוצחים, לבניהם ולבני־בניהם: „מלחמה בעמלק מדור דור".

ועוד מטרה אחת לפנינו: פנקס זה ישמש ציון לאלפי אחינו ואחיותינו מוולקוביסק וסביבתה שנספו באופנים טרגיים מעוררי זוועה כאלה בוולקוביסק, בטרבלינקה ובאושוויינצ'ים, בבתי המשרפות של גאז — ולא הובאו לקבר ישראל, ולא נשאר אפילו זכר אחריהם...

יום השנה שלהם חל בימי חנוכה! ידליק כל יהודי מיוצאי וולקוביסק בעולם כולו, יחד עם נרות־חנוכה — שהם זכר וסמל מלחמתנו הלאומית ותחיה לאומית — גם נר־נשמה ליהודי וולקוביסק שנספו, וכשם שהראשונים מספרים זה מאות בשנים ליליידינו על הגבורה והפאר ההסטוריים שלנו, כן יספר נר־נשמה זה לדורות הבאים את הטרגדיה הגדולה של ימי הדמים שלנו „אוי, מה היה לנו!

החומר בחלק הראשון של הפנקס, נכתב בידי אנשים שהם בעצמם נתנסו בכל המאורעות האיומים האלה ורק בנס ניצלו מאות ובאו לארץ־ישראל, כדי להתחיל את חייהם מחדש.

חלק מהחומר נרשם על ידינו מתוך שיחה עם עדי ראיה.

תל־אביב, אוגוסט, 1946.

ועד ארגון יוצאי וולקוביסק
בארץ־ישראל

הרשל רוטמאן

חורבן וולקוביסק

מימי הילדות חייתי את כל שנותי בורשה. שם חונכתי, למדתי, עבדתי ויחד עם זה לקחתי חבל פעיל בחיים הפוליטיים והחברתיים של תנועת העבודה „פועלי ציון". המלחמה בשנת 1939 שמה קץ לאורח־חיים תקין זה; הביאה לנו שעה של מאורעות אכזריים ואיומים כאלה, שהדמיון האנושי לא היה מסוגל מעולם להעלותו. עברתי את שעת המצור על ורשה; העיר הופצצה יומם ולילה והומטרו עליה יריות. אך תושביה רוחם לא נפלה והתגוננו בכבוד ובגבורה. גם המוני־העם היהודים בורשה עמדו בשורות הראשונות ובעמדות הקדמיות. לאחר כבוש ורשה בידי הכנופיות הגרמניות נוכחתי לדעת, שחיי אינם יכולים להתנהל יותר תחת שלטון הרוצחים הנאציים.

ב־21 בספטמבר, 1939, עזבתי את ורשה יחד עם חברי. בלילה הברחנו את הגבול הגרמני־רוסי דרך נהר בוג לְא רחוק מהעיירה סמיאטיץ'. אחרי תעיות במשך הלילה כולו נפלנו בבוקר בידי משמר־הגבול הסוביטי. לאחר חקירה ודרישה קצרה על סבת עברנו את הגבול הרוסי ומטרתו שחררו אותנו. מסמיאטיץ' הלכנו לביאליסטאק, ושם היינו שבועיים בחכותנו להזדמנות שלוחנו לרוסיה הרחוקה לעבודה. אולם, מתוך שלא יכולנו לחכות יותר לתורנו, מחמת השפע הרב של אנשים, החלטנו מחוסר סכוי והתנאים הגרועים, לעבור לעיירה יותר קטנה ששם קווינו למצוא סידור יותר קל.

נסענו לוולקוביסק, אני ועוד שנים מחברי: אפשטין ופאנטופלמאכר.

מאותה שעה ואילך, נקשרו חיי וגורלי בגורל יהודי וולקוביסק. אני ואחד מחברי מצאנו אכסניה ברחוב טאטרסקה 12 על הגבעה, אצל הגנן לייבל דראזנין, ואשתו, רבקה ברנשטין, מקום שם גרו גם הורי, רבקה, שרה בילה ור' נפתלי. עיר מוצאם היתה אמסטיבובה. הם היו אנשים למופת, נשמות יקרות ערך. התרגלתי אליהם כה מהר, שמעונם הפך לביתי החדש. ילדיהם והם עצמם השקיטו את סבלות געגועי לביתי, להקרובים והיקרים לי ביותר. רבקה, שחורת־עינים ואשת־חן, שופעת חיים ואמונה בעתיד מזהיר, סמל הטוב והנדיבות, מוכתרת בכל המעלות. ושרה בילה, האם היהודית הטפוסית, המסורה, שמחסור כולם עליה, בעלת־הבית ללא ליאות, העמלה מאור הבוקר עד הערב, הכל למען שלומם וטובתם של הנכדים והבנים.

קבלתי עבודה כחשמלאי בקומבינאט־הבשר, (בית־מטבחיים ליצוא) ומאז והלאה שטפו חיי במסלול ישר ושקט באופן יחסי לתנאים ששררו. בדרך כלל, חיו היהודים לא רע, והישוב היהודי בוולקוביסק הסתגל לתנאים החדשים של הסוביטים. נוצרו פלוגות עבודה אחדות, קואופראטיבים ומסעדות. כל יהודי מצא לו מקור יניקה לפרנסתו בתנאים החדשים.

מבחינה מוסרית הרגשנו את עצמנו יותר טוב, יותר בטוחים ומבוססים; לא היה פחד להופיע כיהודי. לא היתה עלינו אימתו של האנטישמי הפולני. אך לא

כן רצה הגורל, כפי הנראה לא הספיקו הקרבנות של הארצות הכבושות כבר. רוצחים והוגי דעות צמאו לנהרי־נחלי דם יהודי חדש.

פרצה מלחמת רוסיה־גרמניה. וולקוביסק כעיירה השוכנת בקרבת הגבול סבלה הראשונה מהמלחמה. ממש ביום הראשון של המלחמה התנפלו טייסים גרמנים על וולקוביסק והציתו את כל מרכז העיר, החל בגשר הקטן על זאמושצ׳ה מעבר אחד וכלה עם קארטשיזנה מעבר השני. כל העיר היתה אחוזת־להבות. ימים ולילות שלמים בערו בתים יהודים. הלילות היו בהירים מהלהבות. הימים היו אפלים מתימרות העשן השחורות מעמלם ויגיעם של יהודים העולים באש. אנשים מדולדלי כוחות מרוב לילות מחוסרי שינה רצו כמטורפים וילדיהם על זרועותיהם מסמטה לסמטה, כדי להמלט מלשונות־האש והעשן המחניק. בוער עגול החנויות, חצר בית הכנסת, כל הרחוב הרחב מוקף להבות, ביתו של בוטווינסקי שולח לשונות־אש עד השמים. האש נגעה בקצה רחוב גרודזנסקה, חלק מטאטארסקה, רחוב קושצ׳יושקי — אש מכל העברים, אין מקום מחבא מפניה; לשונות־האש מתפשטות חיש מהר מבית אל בית, רחובות שלמים טובלים באש כלפידים בוערים. אך כפי הנראה, אין הסאדיסטים הנאציים מסתפקים בכך, כי נוסף לזה חגים אוירונים גרמנים ללא הפוגה וזורעים פצצות על כל בית, על כל חורבה. מסתבר, שגמרו בדעתם להכחיד הכל, לא להשאיר אבן על אבן. מתחבאים במרתפים מתחת לבתים השרופים, בבורות של תפוחי־אדמה. אך גם שם משיגה היד הרוצחת. הם זורקים פצצות על החורבות, אנשים נקברים חיים.

ההפצצות התחילו ביום ראשון. תחילה נחרבה ראש, שם עמדו בבנין תחנת אוירונים. שבוע שלם, במשך ימים ולילות ללא הפסקות, לא חדלו ההפצצות. ביום ששי הגיעה האכזריות לנקודת השיא. סמוך לבית שיפמנוביץ׳ חרוך האש פגעה פצצה במרתף מתחת לבית שרוף, ולמעלה משלושים נפש בוסו עפר — אנשים, נשים וטף. מומנט זה חרות בזכרוני עד היום. תמונה מזעזעת. לא תמוש ממני לעולמים. אני מסתתר במרתף של בית הרוס, לא רחוק מביתו של וינר. אני שומע זמזום אוירון הטס נמוך מאוד ומחפש מטרה לפצצותיו. דממת מות לרגע, הבית מזדעזע, מחכה בנשימה עצורה אם התור לא הגיע אלי. רגעים כאלה היו למאות בכל יום. פתאום סאון חזק של זמזום אוירונים — התפוצצות איומה. הכל מזדעזע, ושוב שקט; ממשיכים לשמוע רעש של אוירונים חגים. אני מציץ לרגע החוצה ורואה לא רחוק ממני בור ענקי שנעשה זה עתה על־ידי הפצצה שנפלה, ומרתף הסמוך לבור, שבו הסתתרו אנשים, מכוסה עפר לגמרי. נשמעת אנקת־יללה — יהודים הצילו! מבלי לשים לב לסכנת־מות המאיימת מהאוירונים הטסים נמוך, רצים יהודים, נער וזקן, מתוך מחבואיהם השונים ובאתים, מוטות ברזל, מעדרים וגם בידים, באצבעות ממש הם מפנים את העפר וחותרים אל האנשים המכוסים. ידים, רגלים, גויות על גויות, אמהות וילדים על זרועותיהן — כל אלה לחוצים יחד ומעורבים בעפר. יללת המכוסים למחצה, המתחננים לעזרה, להצלה ולהוצאה מן האדמה. ואלה שהעפר כיסום לגמרי חנוקים למחצה, שאת בכיותיהם אין אנו שומעים לחלוטין. רגש של מסירת־הנפש, של אחוה נאבק עם יצר הקיום, החיים. הסכנה היא גדולה, הטייסים יורים מן המטוסים במכונות יריה. אולם בכל זאת אינם זזים

מן המקום. יהודים זקנים עם זקני־שיבה חופרים באדמה ומוציאים גוף אחר גוף. האם יכולנו אז לתאר לעצמנו שעוד יבוא זמן רע כל כך, שנקנא באלה שהיה להם האושר להספות בימים הראשונים של המלחמה, שאלה שהצלנום אז יאוררו את רגע הצלתם. והנה שעה כזו הגיעה.

בשבת נכנסו לוולקוביסק המשמרות הגרמנים הראשונים. כל אחד מהיהודים הנשארים ישב עם קרוביו במקום סתר וחיכה בהלמות הלב להמשך מהלך המאורעות. בלי קרבנות ושוד שיירי הרכוש לא סגי. אך לקרבנות היינו כבר רגילים; מי שמת, מת. אך מי שנותר בחיים רצה לחיות. הגיחו מן המחבואים והתחילו במציאות העגומה. חיי היהודים התרכזו ברובם בסמטה החדשה; היתה זו הסמטה היהודית היחידה שניצולה.

מפאת דוחק הדירות היתה הצפיפות גדולה. משפחות אחדות בכל דירה. נוצר „יודנראט" שבראשו עמדו ד"ר וינברג ונח פוקס. התחילה פרשה של מאסרים די היה שפולני הודיע במשטרה שיהודי פלוני היה קומוניסט אצל הרוסים, כדי לאסרו ולמחרת להמיתו ביריה. וידידים פולנים „טובים" הלא לא חסרו בכל הזמנים — ואמנם עתה התחילה שורה של מלשינויות ומאסרים. מדי יום ביומו הובלו אוטובוסים טעוני יהודים חפים מפשע מחוץ לעיר אל היער, ושם הומתו ליד בורות מוכנים מקודם, ואחרי כן נקברו בידי יהודים אחרים.

באחד המשלוחים הללו היה גם חבר טוב שלי, שעבד יחד עמי בבית־המטבחיים. היה זה מארקוס. הוא נורה מיד בימים הראשונים. אך למרות הכל דורשים החיים את שלהם. הקיבה תובעת את חוקה; אם כן, איפוא, מן הצורך לחפש מקורות חדשים של פרנסה.

תנאי החיים נעשו קשים. החוקים שהונהגו ללא שהייה לגבי היהודים שללו כל זכות מאתנו. הונהגו סימני היהודים — הטלאי הצהוב. אסור היה ללכת על גבי המדרכה. המסחר היה בחזקת איסור. לא שדה וגם בהמות אסור היה להחזיק. באחת — נגדעו כל ענפי הפרנסה. אולם בכל זאת חיו; היה שמכרו בגד, מפרוטות שחסכו בימים הטובים, ממלאכה או מסחר בגניבה, והיו גם שגוועו ברעב. אך בכל זאת חיו, מי רע ומי רע מאוד, אך חיו; בפחד ובאימה ליום המחרת, תמיד בבטחון ותקוה לעתיד יותר טוב. אני מיד התחלתי לעבוד באותו המקום שאצל הרוסים, בבית המטבחיים ליצוא. בזמנים הראשונים הייתי היהודי היחידי אצל הגרמנים. הם החזיקו אותי כי היו צריכים לי מאוד. עבדתי כחשמלאי ליד המכונות, ולא היה אחר שימלא את מקומי. הצטיינתי מאוד בעבודתי, ועד מהרה רכשתי את אימונם של הגרמנים שנהלו את בית־המטבחיים. גיטו לא סדרו הגרמנים בוולקוביסק; ולא מפני שיהודי וולקוביסק היו יותר טובים מאחרים. חורבן וולקוביסק היה כה גדול, עד שלא נשאר מקום להקים גיטו. כדי להקים גיטו היו צריכים לגרש את הפולנים מחלק של השטחים שנשארו שלמים בעיר: זאמושטשה, וואלה או קארטשיזנה — ודבר זה הם לא רצו. התנאים הללו הם שהקלו על היהודים למצוא את פרנסתם.

אך המצב הלך ורע בכל זאת מיום ליום. המסים והארנוניות שהגרמנים הטילו על היהודים מצד אחד, ועבודת הכפייה שבפרך ללא תשלום מאידך, מצצו

את הלשד והדם מקומץ היהודים שנשאר. הדלות והדוחק גדלו מיום ליום. נוסף על כל זה ירדה לחיינו משטרת העזר הפולנית, שהוציאו אל הפועל בדייקנות נמרצת את החוקים הגרמנים, ואפילו לא של הגרמנים, לגבי היהודים. כל יום היו עורכים חפושים בבתי היהודים והחרימו כל חפץ בר־ערך ושאין לו ערך.

בקיץ 1942, כשהמצב היה כבר רציני במידה כזו, שבסביבה היתה מתלקחת אש הפוגרומים והשחיטות ההמוניות, ונהרי־נחלי דם יהודי נשפכו בסלונים, בארונוביץ', לידא ובהרבה מקומות אחרים — היה עוד בוולקוביסק שקט יחסי. אולם למרות זה, הבין חלק הנוער בעל ההכרה את רצינות המצב ומסרו לעצמם דין וחשבון על הסכנה הממשמשת ובאה. החליטו לגלות התנגדות חזקה של התקפה. עבדנו בסתר, ארגנו ונהלנו הסברה. הצלחנו ליצור מגע עם קבוצת פארטיזאנים רוסים יותר גדולה, שנמצאו ביער זאמקובי. הראשונים שקשרו מגע עם הפרטיזאנים היו שרה רובין וגיסה; הם היו במשך כל הזמן פעילים מאוד. פעם פנה אלי גיסה של שרה (היה זה עוד לפני ששתפנו פעולה), ושאלני אם ברצוני לסור אל היער לשם תיקון ראדיו של קבוצת הפארטיזאנים. את ההצעה הזאת קבלתי בשמחה; אז נתגשם חלומי, תשוקתי לשתוף פעולה ממשית עם פרטיזאנים אמתיים. באחד מימי הראשון בשבוע הוליכוני אל היער, לקחתי מכשירים מתאימים שיהיו לי לשמוש בתקון הרדיו. למותר להגיד שבצעד זה היה משום סכנה. קיים היה חוק שכל יהודי שיפגשוהו מחוץ לעיר יירה. על כניסה ליער לא היה מה לדבר. שם אסור היה ללכת אפילו ללא־יהודים. כל מי שנמצא ביער או בקרבתו ראוהו כפארטיזאן ונורה במקום. אך אנו הגענו בשלום למקום המיועד. ביער חיכה לנו משמר של קבוצת הפארטיזאנים. ראיתי לפני בחור רוסי סימפאטי עם נשק מכונת יריה קל ביד. התודענו ואחרי זה הובילנו למעמקי היער לקבוצתו. אחרי שעה הליכה דרך נתיבות ומשעולים שונים, תוך היתקלות במשמרות שונים הגענו למקום מוסווה כהלכה בתוך עצים נמוכים צפופים. על־גבי ככר קטנה עמדו אהלים מספר. באמצע הככר בערה מדורת־אש וחברה עליזה של חילים וחילות רוסיים שוחחו בערנות. ראיתי שאני נמצא בעולם אחר. המציאות שנתגלתה לפני אז עלתה על כל דמיונותי. כל התאורים שהיו לי אי־פעם בדבר פארטיזאנים. הבטחון, האומץ, שלוות הרוח המלאה הרגיעוני, הלהיבוני. התודעתי עם הקומאנדיר, בחור גבוה נאה, גרוזיני, בדרגת לויטנאנט. קראו לו גרישה. הראני את סדור הרדיו ובקשני לתקנו, כי זה ימים אחדים אין להם ידיעות ממוסקבה, ומשום זה הם מנותקים מן העולם. תוך שעות אחדות הבאתי כל דבר במקומו והרדיו התחיל לפעול שוב. וכמובן שהשמחה היתה למעלה ראש. היו שבעי רצון מהעבודה שנעשתה. יום זה היה גדול והיה לי די זמן לשוחח ולהתודע אל עבודתם. כולם היו חילים לשעבר מהצבא האדום שנסוג. ביניהם היו אף יהודים אחדים. הם עבדו בפעילות גדולה. למרות העובדה, שהיו קבוצה קטנה, הסעירו במעשי טירור שלהם את כל הסביבה. לא היה יום שלא יתרחש בו משהו: פה נתקו פסי רכבת, שם פוצצו גשר, התנפלו על אוירונים גרמניים ושלחו אש בגרנות תבואה. כל פעם משהו אחר, ותמיד לאפתעת הגרמנים. אצל הגרמנים והסביבה כולה היה הרושם שקיים צבא שלם, כוח עצום. הגיע לידי כך, שהגרמנים העמידו בלילות לאורך כל פסי הרכבת אכרים

עם מקלות, אך גם זה לא הועיל להם. בבוקר היו מוצאים ערמה של אכרים משטח שלם שהיה תחת שמירתם — כבולים יחד ואת הפסים מפורקים. לא מועט היה חלקו של הנוער בוולקוביסק באקציות הללו. הם ספקו את כל הדברים הנחוצים, החל ברפואות וכלה בחמרי נפץ. אחד הפעילים והמסורים ביותר בעבודה חשובה זו היה באם צוקרמן, הנפח, בנו של למקין ועוד אחרים. החופש, הבטחון והאידיאל למען הדבר הזה הלהיבני כל כך, שהייתי מוכן להשאר יחד עמם, ולא לחזור יותר העירה. אך כאן לא היתה שאלה של רצון אישי; הכריע ההכרח שבדבר. הם החליטו שעלי להמשיך להשאר בעיר ולעבוד יחד עם הקבוצה הקיימת כבר, שתפקידה העיקרי היה לארגן בחורים יהודיים, במידה מסויימת לאַמנם ולהעביר את המתאימים היערה. מחוץ לזה: לארגן את כל הנוער בעיר, ובמקרה של אקציה גרמנית על היהודים לצאת בהתנגדות פעילה. יחד עם זה היתה קבוצת הפארטיזאנים צריכה לעזור לנו בהתקפה נגדית. עסקנו גם בהגשת כל הנחוץ ליער שהיו צריכים לשם ביצוע הפעולות. לפנות ערב הוליכוני מן היער וחזרנו העירה. היער היה ממלכת הפארטיזאנים. ביער הרגישו את עצמם בטוחים, שום גרמני „נועז" לא ההין להציג את כף רגלו בתוך היער.

הודות לעבודתי בבית המטבחיים ליצוא היו לי אפשרויות רבות לספק דברים שונים שהיו נחוצים לפארטיזאנים. רכשתי את אמונו של המנהל — שמו היה טלכס; הוא היה אגב ראש המפלגה הנאצית בוולקוביסק. בבית־החרושת לבשר עבדתי אז בפקוח על המכונות ובסידורי החשמל. כל המכשירים, המפתחות וחומר טכני בכלל היו תחת השגחתי. פרט לזה, הייתי נוהג לנסוע, לפי תעודת־המנהל, אל מחסן הביזה (היה זה מחסן ששם צברו את כל החמרים הנפגעים והטובים, שנמצאו בסביבה לאחר נסיגת הרוסים). הייתי נוסע לקחת דברים שונים שהיו נחוצים לבית־החרושת. מובן מאליו, שדאגתי היתה נתונה לכך שיהיה מחסור בדברים שונים. בכל הזדמנות כזו הייתי לוקח גם דברים שונים אחרים נחוצים בשביל החברה. חלקי רדיו שונים, מכשירים, צבתות, חלקים זעירים של נשק, חשמליות, מצברים, שמן וואזלין ועוד הרבה דברים נחוצים. את הדברים האלה הייתי מביא עמי לבית החרושת, ואחרי זה שולחם הלאה, למסרם בידי שרה רובין והיא המציאתם למקום הנכון. כמה פעמים, ביום ראשון של השבוע, יום המנוחה, סרתי בעצמי אל היער. על־פי רוב היה זה כשהוטל עלי למלא שליחות מסוימת. התידדתי היטב עם החברה. ביער הרגשתי מצוין ובטוח. הם חיו טוב, בזמן הראשון היה להם מזון למכביר. עבידת הקבוצה היתה מחולקת לשני חלקים — חלק אחד עסק בביצוע העבודה הפארטיזאנית בביצוע עבודות החבלה. הקבוצה השניה, יותר קטנה, דאגה למזון. הם היו הולכים בלילות אל האכרים והכריחום ליתן מזונות.

שיתוף־הפעולה התקין של הנוער מוולקוביסק עם הפארטיזאנים ארך זמן רב; רבים מהנוער נספחו על הפארטיזאנים ביער. הקבוצה גדלה במידה ניכרת. בעיר הלך המצב ורע במשך הזמן. אש השחיטה היהודית התלקחה בכל הסביבה. טביחות המוניות היו למעשי יום יום. באותה שעה היה עוד בוולקוביסק שקט יחסי. ניצולים בודדים שהצליחו להיחלץ מידי הרוצחים מצאו לרגע מקום מנוחה בוולקוביסק. אולם אנו ידענו אל נכון שהרעה לא תפסח עלינו, שגם תורנו יגיע.

והמומנט הטראגי בא. אמנם, לדאבוננו לא כפי שאנו תארנו לעצמנו; לא היתה שחיטה המונית. לוולקוביסק לא באה משלחת ענשין של אוקראינים וגרמנים לבצע את המלאכה הזאת, כשם שזה היה בעיירות אחרות, כמו דרצ'ין, זלווה וסלונים. אני מדגיש לדאבוננו, כי במקרה כזה היינו מעמידים התנגדות של כבוד ויתכן שחלק חשוב היה ניצול. אולם הרעה נפתחה ממקום אחר לגמרי. הדבר התחיל בחודש התשיעי, 1942, שבוע לפני ראש השנה, במאסר כל הרופאים ורופאי השינים היהודיים. באותו ערב עם גמר העבודה באה אלי שרה ואמרה שקוראים לי, ואני הבינותי במה הדברים אמורים והלכתי מיד. חיכתה לי בחורה רוסית, היא אמרה שעלי להלוות עליה, כך היא פקודת הקומאנדיר. הלכתי ללא שהייה. כל סירוב לא היה בגדר שאלה, כי הייתי נתון למשמעת הפארטיזאנית, ואי מילוי של פקודה משמעו הוא עריקות, ועונשה הוא מות. לאמתו של דבר, המצב לא היה נוח לחלוטין, כי למחרת הייתי צריך להיות בעבודה, וזה כבר לא יעלה בידי, ולא לבוא לעבודה אצל הגרמנים, ניקרא סאבוטאז', מעורר חשד שנעשה משהו לא כשר, וגם זה כרוך בעונש מות. פקודה היא פקודה, ולא זו בלבד — המסירות למען הענין, הרצון ללא חת למלחמה, לנקמה, העולה על פקודות, הכתיב לי לעשות את הדבר. כשיצאנו את העיר היה חושך — היה זה הזמן הבטוח ביותר; בלילה פחדו הגרמנים ללכת בדרך פייסקי בכיוון היער הזאמקובי. שבילי הדרך לא היו נהירין לי. היא היתה מורת־הדרך, ואני אחרי צעדיה. הלכנו במהירות שעות אחדות דרך שבילים ומשעולים שונים. בדרך הליכתי צפו הרהורים שונים במוחי. בשום אופן לא יכולתי להבין בשל מה קוראים לי באופן כה פתאומי. הרהורי היו שונים, שמא רוצים הם שאשאר לתמיד ביער — הרי זה טוב, פרט לאי־הנעימות שלא נפרדתי מהקרובים שלי. ושמא יש לזה שיכות למאסר הרופאים. ואולי אבדו את אמונם בי, אז הרי זה טיולי האחרון, כי במקרה כזה אינם משחקים אצל הפרטיזנים, אינם עושים חקירות ודרישות ארוכות. ועוד מחשבות למאות שטפוני. בהלמות־הלב חכיתי לפתרון הדבר. בינתיים דהרה הדרך מאחורנו והתחלנו לשקוע במעבי היער. פגשנו במשמרות פארטיזאנים אחדים, המזויינים מכף רגל ועד ראש שמורת־הדרך שלי החליפה אתם סיסמות שונות. בחצות בערך הגענו אל המחנה. כולם חוץ למשמר ישנו כבר. הראו לי מקום שאשכב שם. רק למחר אוכל לדבר עם הקומאנדיר בענין שהזמינו אותי. בבוקר אחרי שאלות על הנשמע בעיר ועוד, הוא אמר לי שיש קלקול רדיו ועלי לתקנו מהר. הקומאנדיר אמר לי כמו כן, שבגלל גדול הקבוצה, וחוץ לזה מתקרב החורף, הרי שהותה של הקבוצה ביער קטן באופן יחסי בין עצים עירומים, היא בלתי בטוחה ועליהם לעבור ליערות יותר גדולים, בכיוון ביאלובייז. הוא אמר שעלי להתכונן, להצטייד בדברים נחוצים שונים עם מכשירים, ובשבוע הבא עלי לבוא ביום מיועד אל המסע.

עשיתי שם עד אחר הצהרים, תקנתי את הטעון תקון, ונקבע יום ומקום פגישה לשבוע הסמוך, ובשעה אחת לערך הובילני אחד מן היער ומשם הלכתי בעצמי העירה. לא ידעתי את הדרך היטב, כי יצאתי מצד אחר של היער, לא הרחק מראש. הדרך ארכה אמנם יותר, דלגתי על דרכים, בחרתי ללכת דרך שדות כדי להימנע מאנשים ומאוטובוסים עוברים. כשבאתי אל העיר דוקא מצד בית־

המטבחיים, קרוב מאוד לוואליה, היתה כבר השעה חמש. עוד בטרם שנכנסתי הביתה, בלכתי ברחוב גרודנה ופני אל טאטרסקה פגשתי את פישקה, קצב שעבד יחד עמי. הוא רץ אלי בהתרגשות: רוטמאן, היכן היית? ראש המשטרה חפש אותך. זיעה קרה כסתני, חשבתי, מי יודע איזה רעה צפויה לי. אמרתי לו, שכל היום עבדתי אצל שטינברג החשמלאי, בתיקון מוטור בבית החרושת. אז סיפר לי בהיותו נרגע, שהיום אחר הצהרים היה ראש המשטרה אצל המנהל טלר וביקש לקרוא לי. זה הכל מה שמסר לי, לא ידעתי מה לעשות — יותר נכון, ידעתי מה לעשות — לחזור היערה, לחברה; אך היכן הם נמצאים, איך לפגוש אותם? תמיד הלכתי בלויית אחרים, שהראו לי את הדרך, ובעצמי לא ידעתיה; חוץ לזה, הרי בהעלמי באופן פתאומי אני מסכן את בעלי־האכסניה שלי; דראזנין ובני משפחתו עלולים לחייב את ראשם בגללי. עוד דבר, לא היה ברור לי לגמרי אם קריאתו של ראש המשטרה לי יש לה קשר עם זה שאני דואג לו. תוך רוב מחשבות כאלה החלטתי ללכת הביתה ולראות את המתרחש שם. כשנכנסתי הביתה סבבוני כולם בשאלה אחת: הרש'ל, היכן היית? ראש המשטרה היה פה וחפש אותך. הבינותי, שהענין הוא רציני, כי כרגיל אינו בא ראש המשטרה (קצין גרמני ס. ד.) באופן אישי לשם מאסר, כי אם שולח שוטרי־עזר. נודע לי כמו כן שחוץ לזה שאסרו אתמול את כל הרופאים, אסרו גם חשמלאים ורדיו־טכנאים אחדים, בתוכם: הרשל גאליאצקי, פאליע ואחרים. הדבר היה בשבילי בלתי מובן לגמרי. אם מחפשים אותי הרי יש להבין, שנודע להם משהו, אולי בלשו אחרי, שמא פרובוקציה, לא ידעתי מה לחשוב. שהות להרהורים לא היתה, כי ראש המשטרה בהיותו בבית אמר, שעד 9 בערב עלי להיות במשטרה ואם לא, מיותר להגיד... מצב הרוח בבית היה של יום־הכיפורים, שרה בילה ורבקה בכו, כבר בכו עלי, כי כרגיל יהודי שנאסר הוא כבר אבוד ב־99 אחוז. הייתי כבר מרוגע והחלטתי את שעלי לעשות, היתה זו שעה 7 בערב, והיו לי עוד שעתיים זמן. אצתי חיש לגיסו של רובין להתיעץ עמו, אך להוותי לא מצאתי איש, הלכתי אל באם צוקרמאן וגם אותו לא מצאתי בבית. והנה מכיון שלא פגשתי איש החלטתי לגשת לבית החרושת לראות את המכונאי ולנסות להוציא דבר מפיו בנוגע לזה שחפשוני, ובמקרה של סכנה אשוב היערה אפילו מבלי לדעת היכן הם נמצאים. ואמנם כך עשיתי, נגשתי לבית החרושת והמכונאי קדמני בשאלת היכן היית כל היום? עניתי לו אותה תשובה מתחמקת, שתקנתי מוטור בעיר עבור בית החרושת (מוטור שרוף לתכלית זו עמד באמת באותו זמן אצל שטינברג). המכונאי ספר לי אותו הדבר שפישקה אמר לי והוסיף שעוזרת המנהל היתה וקראה לי, אך הוא אמר לה שתגיד למנהל שזה עתה הלכתי העירה כדי לקבל חלק מוזמן של מכונה. אנחנו נדברנו ביניינו, שאם מי שהוא מאתנו יחסר בעבודה ויקראוהו אל המנהל או למשרד, יבקש השני אמתלה ויגיד שהנידון יצא לסדר דבר מה, ושערי התירוצים לא ננעלו. במקרה זה הביאה לי תשובת המכונאי תועלת יותר גדולה מתמיד. החלטתי להכנס אל המנהל ולהיודע על הנעשה. הוא אהבני ורחש אמון בי. יחסו הטוב אלי על אף היותי יהודי נבע מזה שהייתי דרוש לו מאוד בעבודה ושני במקומי לא היה לו. נכנסתי אליו כאילו לא קרה כלום ואמרתי, שראש המשטרה חפשני בביתי ובקשני לבוא עד שעה 9

בערב, עם זה עשיתי את הרושם שהנני נמצא כל הזמן בעבודה. הוא הרגיעני, ואמר שאני תמיד מדייק בעבודה ואין לי מה לפחד, במשטרה ישאלוני רק משהו וישחררוני מיד. למעשה, נרגעתי במקצת, אמנם לא בשל הבטחת המנהל, כי מעולם לא האמנתי לדברי הגרמנים. נרגעתי מטעם זה, כי הייתי משוכנע, שדעתו היא, שגם באותו יום כמו בימים אחרים לא חסרתי בעבודה. בינתיים היתה כבר השעה אחרי תשע, וכמעט שהספקתי לצאת מבית המנהל והנה הולכים לקראתי שני שוטרי עזר פולנים מוולקוביסק, שימנסקי ומיכלצ'ק, ואומרים לי שיש להם פקודת מאסר נגדי; הם היו כבר בביתי ושם אמרו להם, שאני נמצא בבית החרושת. לא היה לי מה לעשות; כל תכניותי עלו בתוהו; תחת משמר של שני רובים קשה לברוח. היה לי מוסר כליות על שלא עשיתי את הדבר קודם, על מה ולמה נהגתי בקלות דעת כזו? אך מאידך חשבתי, שאולי יותר טוב כך, כי אם הייתי בורח הייתי אולי מציל את חיי, אך בעלי־האכסניה שלי היו עלולים להיספות בגללי. במחשבות כאלה הביאוני אל המשטרה. שם פגשתי כבר ארבעה אנשים אסירים, שנים זרים שלא הכרתים ושנים: גאליאצקי ופאליה. לפי קבלת הפנים נוכחתי מיד לדעת, שאין כאן שאלה בלבד, לפי דברי המנהל, אלא משהו רציני ממש. אחד משלושת אנשי ס.ס. הידועים היטב בוולקוביסק, שלושת מלאכי־המות שהחיים והמות של בני וולקוביסקי היו בידם, אמר לגאליאצקי: „וא ווארסטו, הונטע זויפן, מיט די באנדיטן?" (כך כינו הגרמנים את הפארטיזאנים). שאלוני מדוע באתי כה מאוחר? היכן הייתי. הסתמכתי על המנהל שלי ואמרתי שהייתי עד כה עסוק בעבודה, הם צווני לצאת החוצה, מקום שם נכנסנו לטאכסי הפרטית של שלושת אנשי ס.ס., שנים מהם נכנסו, אחד נהג, השני אקדוחו בידו לא גרע עין ממני אף לרגע. הכרנו את הטאכסי היטב, היתה זו הטאכסי שהיתה מלווה כל משלוח של יהודים נאשמים בעיר, שהוציאום ליריות ממכונות יריה מחוץ לעיר ביער הסמוך. גם עמנו הם נסעו מהעיר. קל לתאר את הרגשתנו. לאחר שעה קצרה של נסיעה בחושך הוא סובב את המכונית ונכנס לתוך שער. מקודם לא ידענו להיכן הביאו אותנו, אך כשהמכונית עמדה וצוונו לרדת והטילונו לתוך בונקר מתחת לאדמה (מרתף) ראינו שאנו נמצאים במחנה ההשמדה, בקסרקטינים. היה זה המחנה המפורסם שהגרמנים הקימוהו בשנת 1941 בעזרת שבויי המלחמה הרוסים. שם היו עשרות בונקרים חפורים עמוק באדמה ומעליה היה רק גג. הבונקרים הכילו בשנת 1941 אצל הגרמנים כשלושים אלף שבויי מלחמה רוסיים. אחרי חדשים מספר מתו כמעט כולם ברעב, מחלאה וממחלות. את המתים הרוסיים־השבויים קברו בקברים המוניים, כמה אלפים בכל בור. לא רחוק מהקסרקטינים ליד הפלג ולקוביא, בדרך מן הקסרקטינים אל בית המטבחיים ליצוא. שם ליד שבויי המלחמה הרוסיים מצאו יותר מאוחר מנוחתם העולמית כל יקירינו וקרובינו, שזכו למות עוד לפני צאתם את וולקוביסק. בבונקר האפל והרטוב התודענו עם שכנינו החדשים, אלה היו רוסים על־פי רוב שהגיסטאפו תפסום במסיבות שונות והאשימום בהגשת עזרה לפארטיזאנים. מזה התברר לנו שגם אותנו מאשימים בכך. היה כבר כפי הנראה מאוחר בלילה. שררה דממת מות, כולנו היינו לחוצים יחד, רעדנו מקור. כל אחד שקוע בהרהוריו. כולנו ידענו את הצפוי לנו, הבינונו ברור שכל באיה לא ישובון.

במצב הגרוע ביותר הייתי אני; אני רוצה להגיד בזה, במצב המוסרי הגרוע ביותר. מהשיחה שהתנהלה בינינו על סיבת מאסרנו, שכל אחד מאתנו שמע, התברר לי שמאשימים אותנו בתקוני מכשירי רדיו עבור הפארטיזאנים. מובן מאליו, שאף לאחד מאתנו לא היה המצב כה ברור כמו לי. הבנתי שהמכוון הוא אלי. ביחוד חסתי על גאליאצקי, היהודי היותר קשיש, סימפאטי ועדין שלא פסק מלשנן: מה הם רוצים ממני? הרי אין לי כל מושג בדבר. פאליה היה חוזר על הדברים: אילו הייתי לכל הפחות נפרד מהאם, לא היה איכפת לי. גם אני הייתי נאלץ להעמיד פנים של חוסר ידיעה, הוכרחתי לעשות רושם כזה שלא יעורר שום חשד. אני אומר זאת ביושר לב מלא: אני כחשתי בפני ידידי. כחשתי לא מחמת פחדנות, לא מטעמים אגואיסטיים וגם לא מאימת המות. היה ברור לי, שבקחתי את האשמה עלי ישחררו אולי את שלושת הרדיו־טכנאים האחרים, אך יחד עם זה אתן אשור לדבר, שיהודי וולקוביסק מגישים עזרה לפארטיזאנים, ואת זה להוכיח השתדלה הס.ס. באופן מיוחד. דבר כזה היה עלול לגרום לתוצאות רציניות בשביל כל יהודי וולקוביסק. משום זה גמרתי אומר, שמוטב לא להודות לגמרי. הייתי תקיף בדעתי שאפילו תחת המהלומות הכבדות ביותר, ביסורים הגדולים ביותר, לא להגיד כלום. למחרת משהאיר הבוקר ראינו דרך הצוהר הקטן היחידי שהיה נמצא מעל לדלת הבונקר ישר עם שטח הקרקע, את הרופאים יוצאים מתוך הבונקר שממולנו. הובילו אותם תחת משמר לשוקת המים כדי להתרחץ. לאשרנו היתה שוקת המים סמוך לבונקר שלנו, כך שהיתה לנו ההזדמנות להחליף כמה מלים דרך שבכית הברזל של החלון הקטן. ד"ר וינברג אמר לנו במלים אחדות שהם נאשמים בהגשת עזרה רפואית לפארטיזאנים. הוא מסר שכמה מהם כבר נחקרו. אנו מצדנו מסרנו שלפי האומדנא מאשימים אותנו בתקון מכשיר רדיו של הפארטיזאנים. בדרך כלל עשו הרופאים רושם של אי נפילה ברוח. הם נראו עיפים, מחוסרי שינה מספיקה, אך באופן כללי החזיקו את עצמם טוב. ביחוד עמד וינברג ברעננותו ובערנותו. אז ראינו את ד"ר וינברג, וולובסקי, ד"ר קאנטור, ד"ר טרופ, ד"ר פרס, ד"ר שדלצקי ואחרים. לאחר מכן, כשהגברים כבר התרחצו הוציאו את הנשים. בתוך נשים רוסיות רבות וגם יהודיות מערי הסביבה ראינו את רוזה אינהורן ואת פיסקובה.

כך התחיל הדבר. ארוכים לאין סוף היו נראים לנו הימים בבונקרים האפלים הסגורים באויר לח מתמיד ובמתיחות בלתי פוסקת שהנה באים לקחת אותנו, לקרוא לחקירה, ואולי ישר למות. הדריכות התמידית עייפה אותנו חיש מהר; בתחילה היינו מספרים אחד עם השני שונות, כל אחד היה מביא לידי בטוי את רצונותיו האחרונים. יותר מאוחר גם זה נמאס עלינו וכל אחד היה יושב שקט, שקוע בתוך מחשבותיו הוא. הרבה יותר גרועים היו הלילות. במאורות־עץ מזוהמות ישבנו או שכבנו, נקשנו שן בשן מקור, הלב כואב והקיבה דאבה מרעב. וכך חכינו במצב של נים ולא נים ותור ולא תור למחר הבלתי בטוח. חכינו ימים אחדים, שום איש לא שאל עלינו, שום בן־אדם לא קרא לנו. הגיסטאפו לא מיהרה, הם היו בטוחים בנו, אנחנו היינו בידיהם. בזמן הבינים נפגשנו כמה פעמים עם הרופאים. עם מהלך החקירה נפלה רוחם עליהם. חקרו אותם מדי יום ביומו ובשעת החקירה אף הכו אותם.

רצו בדרך זו להכריחם להודאה. לס.ס. היו הוכחות מדויקות, שאחד מן הרופאים עזר לפארטיזאנים וריפא פארטיזאן פצוע, אך לא ידעו מי הוא. החקירה נשארה עומדת על נקודה מתה. כל אחד מן הרופאים טען, שאין זו אשמתו, שאין לו כל שיכות לפארטיזאנים. המצב היה מחוסר תקוה. וינברג הודיע לעיר, וביקש שהיודנראט יעשה משהו מן החוץ, אך הוא היה מחוסר אונים. היחידי ביודנראט שהיתה לו גישה לשלושת אנשי הגיסטאפו שידה היתה פרושה על העיר, היה וינברג בעצמו, אליו התיחסו במידת־מה של דרך־ארץ, אפשר לא בזכותו הוא, כי אם מחמת הכסף שהביא להם, הארנוניות השונות, פרוטות היזע האחרונות מהאוכלוסיה היהודית המקומית, כדי לדחות לכל הפחות לפי שעה גזירה זו או אחרת. הוא, המקשר, ישב בעצמו על כס הנאשמים של שתוף פעולה עם הפארטיזאנים. כולם עמדו ברוחם, זאת אומרת מבחינה מוסרית, כי מבחינה גופנית היו כבר שבורים אחרי שבוע של מאסר. מראה פניהם היה רע, הזקנה קפצה עליהם, ללא שינה וללא מזון. ביום הרביעי למאסרנו החלו לחקור אותנו; את הראשון קראו לגאליאצקי, לאחר שעות אחדות של ענויים בשאלות שונות ואיומים חזר אל הבונקר שבור ורצוץ. כולנו נפלנו עליו להיודע מה היו השאלות. התברר שאחד מאתנו נאשם בתקון מכשיר רדיו אצל הפארטיזאנים. אחד הצדדים החשובים בחקירה היה בהוכחות שכל יום היינו עסוקים אצל הגרמנים, כך שלא היתה לנו אפשרות להיות ביער. גאליצקי הוכיח באמת בתעודות שלא החסיר אף יום אחד בעבודה. בשבילי נוצר מצב נוח, נקראתי השלישי. לפי זה שקראו את גאליצקי ופאליה לפני ערכתי לי בזכרון סדר של תשובות להוכחת ה„אליבי" שלי. כשקראו לי קבלו אותי שנים מאנשי ס.ס. לאחר רשום הביוגראפיה שלי עד יום האסרי אמר אלי אחד: האם לא היית ביער אצל הפארטיזאנים לתקן רדיו? הרגשתי צביטה בלב, אך התגברתי חיש על עצמי ועניתי בשקט ובתמהון: איני יודע שום דבר על פארטיזאנים, באותו יום, כשם שגם בימים אחרים הייתי במקום עבודתי ועל זה יכול להעיד המנהל שלי מר טלר. הראו לי מכשירים, צבתות ומפתחות שהכרתים היטב, הראו לי חוט של אנטנה שלפני כמה שבועות סדרתי אצל החברה ביער. לכל התשובות הללו עניתי באחת, שאיני יודע כלום. איימו עלי, צעקו, דברו בטוב וברע, ותמיד עניתי אותה תשובה. למעלה משעתיים עינו אותי ולבסוף צוו לחתום על הפרוטוקול, כי הכל נכתב במכונת כתיבה. לאחר ימים אחדים קבלנו ידיעה מאושרת שמשחררים את רוזה אינהורן ואת פיסיקובה. היה זה מקרה המזל הראשון כשאנשים, ובפרט יהודים, יצאו חיים מתוך המחנה. מצב רוחנו שפר עלינו, וגם מצב הרוח של הרופאים השתפר; הם התחילו להאמין בעתיד מאושר של יציאה לחופש. אך מצבם יותר גרוע בזה, שאומנות הרפואה היא חפשית, עבודתם לא היתה כרוכה עם מקום עבודה קבוע, משום כך הם לא יכלו להוכיח שהיו תמיד קשורים לעבודה. לעומת זה, אנחנו כולנו הוכחנו את קשרנו הבלתי מנותק עם מקום העבודה שלנו. שלושת חברי יכלו להוכיח את הדבר בודאות גמורה, כי למעשה זה כך היה, וגם אני הוכחתי כך, בהסתמכי על זה שהמנהל שלי היה בדעה שבאותו יום הייתי באמת בעבודה. ואף־על־פי כן לא פסק הדבר לנקר במוחי אף לרגע, מהיכן הם יודעים כל זה בדיוק נמרץ? מחשבות ממחשבות שונות צפו במוחי. חשבתי, שמא נמצא מלשין אצל הפארטיזאנים והוא

מוסר על הכל? או שמא נמצא מישהו בעיר שעומד לשרות הגיסטאפו (כאלה נמצאו בערים אחרות) ומספר הכל, אך אז הרי מתיצבת השאלה: לשם מה חקירה כזו? הרי עליהם היה לאסור רק אותי? כל כמה שהייתי מהרהר בדבר היה זה לחידה בעיני. הגיע מומנט של אור; קראו לי שנית, חקרוני במקצת ואחר כן אמרו שאני משוחרר, שאני יכול לחזור לעבודתי. קשה לתאר את רגש האושר שהשתרר בי; לא האמנתי למשמע אוזי, כחלום היה זה אצלי. שזוהי מציאות נוכחתי לדעת אך כשהייתי מעבר השני של המחנה, בדרך, סמוך לקסרקטינים. הרהרתי לעצמי, אירוניה של הגורל: אני האשם הנני חפשי והם שאין להם כל שיכות לדבר כלואים עוד. כעבור יום שחררו את גאליאצקי ואחרי 3 ימים את יתר החשמלאים. התברר, שלא הצטדקותנו המוצלחת היא שעמדה לנו, כי אם מפני זה שהמנהלים הגרמנים שכל אחד מאתנו עבד אצלו התערבו בדבר, כי היינו נחוצים להם מאוד בעבודה. השמחה בעיר היתה מרובה, מצב הרוח עלה; נוצרה התקוה שגם הרופאים יצאו לחפשי. עברו ימים אחדים, אך איש לא בא עוד, הגיסטאפו הביאה מביאליסטוק רופאים יהודיים אחדים בשביל העיר, במקום הנאסרים. דבר זה בשר רעות. בפעימות הלב חכה כל אחד מאתנו להמשך מהלך הענין, והדבר לא בושש לבוא: ב־14.10.42 לקחה הגיסטאפו מאת היודנראט קבוצה של 20 יהודים לעבודה מיוחדת; הוציאום אל יער זאבעלין, ושם הכריחום לכרות בור. כשהבור היה מוכן, הרחיקום כמה מאות מטרים ממנו, במקום ששמעו לאחר שעה קלה יריות ממכונות יריה. כשהחזירום אל הבור הם ראו משהו מכוסה עפר, גויות מפרפרות עדיין של היקרים לנו ביותר; הם כיסו את הקבר...

אין כבר שום סוד בדבר, וגם אין צורך שזה ישאר סוד, שוינברג בעצמו, זקן היודנראט, הגיש עזרה רפואית לפארטיזאנים. חבל רק, שוינברגים כאלה היו מעטים! הוא הבין ברור, שהדרך היחידה שנשארה לנו היא לבוא לעזרת הפארטיזאנים ולשתף פעולה עמם, ואם הוא לא הודה בחקירה כדי להציל ממות — כפי שהיה נדמה — את שאר הרופאים, הרי זה לא היה מחמת פחדנות אלא בשל החישוב הברור והצודק, שבקחתו את האשמה על עצמו הוא מעמיד בסכנה את כל חברי המועצה היהודית ואת כל הישוב היהודי בוולקוביסק. למען האמת, הרי גם זה לא הועיל, כי בין כך ובין כך השמידו את היהודים לאחר זמן מה.

יום המות של הרופאים היהודים היה מר ונמהר לאוכלוסיה היהודית, בוולקוביסק. בהכחדת חיי הרופאים הקיץ הקץ על יהדות וולקוביסק; המצב החמרי נעשה ללא נשוא, הכפן והעניות קבלו ממדים עצומים, זכות היהודים ותנועותיהם הוגבלו עד אפס. בכל הסביבה השתוללה האש של שחיטות היהודים, הרגישו שהנה הולך ומתקרב תורנו. הקשר עם הפארטיזאנים נותק בשעה שהייתי עוד במעצר. כשיצאתי מהמאסר נפגשתי עם פארטיזאן יהודי שמוצאו מסלונים. הוא היה כל הזמן יחד עם הפארטיזאנים ביער ומשם הכרתיו; הוא מסר את הדברים דלהלן, שמהם התברר לי סבת המאסר של הרופאים והרדיו־טכנאים: הואיל והגרמנים לא יכלו לשית עצה בנפשם עם הפארטיזאנים, מבלי לדעת היכן למצאם, העמידו אוקראינים לשרותם ושלחום ליער שיציגו את עצמם שם כחילים רוסיים נשארים המחפשים אפשרות הסתפחות לקבוצות הפארטיזאנים, ולאחר שנודעה להם מציאות

קבוצה כזו — הודיעו על כך פרטים לגרמנים. כך היה גם בנוגע לקבוצה שלנו; שני אוקראינים מתחפשים נכנסו ליער זאמקובי, ושם פגשו משמר של שני פארטיזאנים של הקבוצה שלנו; האוקראינים התידדו עמם ואמרו, שיצטרפו לקבוצה ועל סמך זה שתו לחיים... מובן מאליו, שהאוקראינים דאגו לכך שהפארטיזאנים ישתכרו, ולא הם; ומשהפארטיזאנים השתכרו שילחו את לשונם חפשי והתחילו לספר על הפלאות של קבוצתם. הם ספרו הכל, בתוך זה גם את דבר עזרת רופא יהודי לפארטיזאנים ובדבר תקון רדיו על־ידי רדיו־טכנאי יהודי. מיד כשנודע הדבר לאוקראינים, חזרו העירה ומסרוהו לגיסטאפו. היה זה יום לפני מאסרם של הרופאים. בשעת היותנו במעצר הקיפו מאות אנשי ס.ס. ושוטרי־עזר פולניים, בהדרכת אוקראינים, אותו חלק היער של הפארטיזאנים ובעזרת כלבי־גשוש מצאו את מקום המחנה. למזלם, הרגישו הפארטיזאנים בכך בעוד מועד, פתחו באש ממכונות יריה, אך לגרמנים היה הכוח המכריע בכמות. עניבת החנק התהדקה יותר ויותר. אז עשו צעד נועז; הם הטילו את עצמם בכל הכוחות ובצעקת הורא, על נקודה אחת של השרשרת והבקיעו דרך לעצמם. כמובן, שבפנוי מהיר כזה השאירו הרבה מטלטלין ומכאן כל אותם המכשירים והכלים שהס.ס. הראו לנו בשעת החקירה. זה שמסר לי את הדבר הזה היה נוכח בשעת מעשה. בשעת הבריחה ביער בתוך העצים נעלמו עקבות הקבוצה כולה. הוא עלה על עץ וחכה עד שאנשי המצור יסתלקו ובלילה בא אל העיר. כנראה, שהפארטיזאנים חדרו למעמקי יערות ביילובייז' וכך נותק הקשר עם הפארטיזאנים, והנוער היהודי התחיל להרגיש את עצמו יותר מבודד ומיותם. אלה שהלכו הלכו, ומשבילם לא היו קיימות יותר בעיות. אך אלה שנשארו בחיים, גם הם רצו לחיות. כך הוא יצר הקיום, עד נשימתו האחרונה אין האדם פוסק מלהאבק על קיומו.

כך היה גם הדבר אצל יהודי וולקוביסק שלנו. החבל מסביב לצואר התהדק יותר ויותר, האסון היה קרוב לבוא ללא ספק, החבל היה תלוי מעל לראשים, לא ידעו רק מתי וכיצד זה יהיה. חוסר הבטחון למחר, ללילה ואפילו לשעה הבאה, גרם לידי כך שאנשים הסתובבו בפחד תמידי, יראו לישון בדירות; כשאך החשיך לקחו את כל הטפליא, זחלו לתוך דיר של עץ, בור של תפוחי אדמה, או במקום מחבא מוכן בא פן מיוחד. מסתרים מוכנים במיוחד היו אצל יהודי וולקוביסק כולם. האמצאות הגאוניות ביותר נוצלו לשם כך; אמנות הבניה של מקומות מחבא בטוחים ובונקרים נעשתה לבעית חיים. היתה זו מטרת מלחמה, מקור התעסקות אצל יה דים. למשל, אצלנו בבית, אצל דרוזנין על הגבעה ברחוב טאטארסקה, בנינו, אני, לייבל ואיצ'קה בונקר מתחת לאדמה, שבו יכלו להכנס 10 איש. הבור היה כמטר מתחת לאדמה, בצורת מנהרה מאורכת. גובה המנהרה היה מטר וחצי והרוחב 2 מטרים, הקירות והמשקופים היו מכוסים קרשים ונשענים בקורות. שתי יציאות הובילו אל הבור; אחת הכניסה, שהיתה בחדר; בתוך הרצפה היתה קרועה דלתית באופן שאין להכירה שהיתה נפתחת פנימה; במקום שמעל לדלתות עמד ארון, והמכסה התחתון של הארון היה נפתח כך, שעם הכניסה לתוך הארון יכלו לרדת אל הבונקר. היציאה מן הבונקר היתה בחצר מתחת לארגז אשפה, כך שאפשר היה לצאת דרך ארגז האשפה. זהו אחד מהאופנים השונים שבנו בונקרים.

כמובן, שהיו נאלצים לבנות את הבונקרים בדרך חשאית ולא רק מפני פולנים או גרמנים, אלא גם מפני שכנים יהודים. בתוך הבונקרים היו מכינים כל מה שהיה, כדי שבמקרה הצורך אפשר יהיה להחזיק מעמד יותר ויותר זמן. כך חיו זמן ממושך יותר, הזמן לא ארך כה הרבה כשם שהצרות והיסורים ארכו לאין שעור ולאין גבול. ביום היו מוכרחים לעבוד; היודנראט קבל כל יום רשימת מקומות העבודה, כמה והיכן היהודים צריכים ללכת לעבודה מדי יום ביומו. יהודים למאות הלכו לעבודה בכל יום. עבדו עבודות שונות מפרכות, החל בהריסת הקירות של הבתים החרבים וכלה בחפירת חפירות־הגנה ויתר העבודות המלחמתיות. לבני הבתים הקרבים נוקו ושפשפו; עבודה זאת היתה בשביל הנערות. את הלבנים היו הגרמנים מוכרים לאכרים. קרונות אכרים לעשרות היו באים יום יום ומובילים מן העיר את שיירי הבתים היהודיים. קבוצת יהודים גדולה של מאות איש הלכו בכל יום לעבודה בפטרושובצה, לא רחוק מוולקוביסק צנטראלני; שם היה לגרמנים מחנה נופש והבראה עבור החיילים ששבו מהחזית.

שכר עבודה הגרמנים לא שלמו, אדרבה! היו מודים לאל שהם צריכים לנו לעבודה. היתה זו הנחמה היחידה והתקוה היחידה, שכל זמן שהם צריכים לנו לעבודה לא יכלו אותנו. היודנראט היה אחראי לדבר ונאלץ לספק את מכסת האנשים המתאימה. היודנראט היה כלפי הגרמנים נציגות היהודים. בראשו עמד אחר מות ד"ר וינברג, נח פוקס. מלבדו, היו פעילים עמו בוטווינסקי, אמסטיבובסקי וגאלין. המשטרה היהודית היתה צריכה לעמוד לשרות היודנראט ולאינטרסים של הישוב היהודי בוולקוביסק, אך למעשה לא היה כך. סיבת הדבר היא, שהמשטרה היהודית היתה מורכבת בעיקר מאנשי עולם התחתון; הם נצלו את כוחם וזכותם שנתנו להם לתכליות אישיות שלהם. במיוחד אני זוכר אחד, כילר, ימ"ש, שהיה גורם צרות ליהודים בזדון, ביחסו ובהתנהגותו כלפי יהודים לא היה מבייש את הגרמנים בעצמם. „כילרים" כאלה היו הרבה, שחשבו אם יהיו יותר אפיפיוריים מן האפיפיור, ועל חשבון האחרים, הם יוכלו להציל את חייהם הם.

לאחר שהגיסטאפו שחררה אותי המשכתי בעבודתי בבית החרושת לבשר ולשימורים. בינתיים נוספו שם עוד כמה יהודים, כגון: דודזקה בוטווינסקי אשר עבד עמי יחד במחלקת המכונות, כ"ץ, פישקה, גלאי ואחרים. היינו עסוקים שם בסך הכל כ־8 איש. באופן יחסי היה לנו יותר טוב מליהודים אחרים במקומות אחרים, כי אנו היינו מקבלים מצרכים מהפסולת, כמו עצמות, רגליים וכדומה. הרגשתי במקום זה די טוב; הכרתי כבר את בית־החרושת כמו את עשר אצבעותי. באותו מקום עבדתי כמעט שנתיים אצל הרוסים. משום זה הרגשתי עצמי שם יותר בטוח מבבית ולא פעם נשארתי אף ללון שם, ליד דוד הקיטור הייתי מסדר שם מצע על ספסל וישן כל הלילה; כמובן, מבלי שהמנהל ידע על כך.

בסתו המאוחר 1942, כשרוחות קרים התחילו חודרים עד לעצמות, כשגשמים בלתי פוסקים היו מרטיבים את הבשר וענני שחורים מתחשכים בשמים, הרי כתוספת לדכאון הכללי באה ראשית האסון. אין זה מקרה שדוקא בעונות כאלה בחרו להם הגרמנים לבצע את מעשיהם השטניים. הם היו פסיכולוגים מובהקים ובכל מקום הם בחרו בזמנים של מזג האויר הגרוע ביותר, של כפור איום וסופות

שלג, כדי לבצע את השחיטות והגרושים, כי בזמנים כאלה היו מצבי־הרוח של המוני היהודים עוד יותר מדוכאים. מצד אחד הדכאון המוסרי בשל המצב ללא כל תקוה וסכוי, מחמת הנצחונות הבלתי פוסקים של הגרמנים באותו זמן, כשבצעדי ענק התקדמו הכנופיות הגרמניות הלוך וחדור למעמקי רוסיה, כשאוקראינה כולה ורוסיה הלבנה היו מוצפות בחולצה החומה. ליד שערי מסקבה, סטאלינגראד ולנינגראד עמדו הגדודים הפאשיסטיים, כשראינו שהעולם מתמוטט תחתיו, ואנחנו מתחת לחורבותיו, השכוחים והבזויים בעולם כולו, מחוסרי הגנה ונתונים להפקר, פחותי ערך וחדלי־אונים למראה מכונת המלחמה הענקית, כשמעצמות אדירות, עמים וארצות נפלו; ומאילך הדלות, הרעב והקור הוכיחו שאומץ הרוח והחשק להמשכת הקיום ירדו עוד יותר. ברגעים ובנסיבות כאלה ביצעו הרוצחים ללא מעצורים את תכניות ההשמדה שלהם לגבי היהודים. האנשים נדמו כבהמות, ויותר מזה, כי בהמה בהרגישה שדם זב, היא נאבקת, אינה רוצה ללכת לשחיטה, ואנשים, למרות ראייתם את הסכנה, הלכו לזרועות המות מיואשים, אדישים ועיפים. ב־2.11.42 פורסמה הודעה, שכל יהודי העיר מוכרחים להתאסף עד שעה 12 בצהרים ליד הסרקטינים, במחנה השבויים לשעבר. כל אחד צריך לקחת מזון ליומיים; כל יהודי שייתפס מחוץ למחנה לאחר המועד — יירה! היה זה ביום שני בשבוע. יום לפניו עדיין לא ידענו כלום. מצב הרוחות השתפר דוקא, הגרמנים שמסרו לתפירה את מלבושיהם אצל חייטים יהודים חשו לקבל חזרה את האריגים החתוכים והבגדים התפורים למחצה; גרמנים שהזמינו נעלים אצל סנדלרים יהודים קבלום חזרה בלתי גמורים; לא ידעו פשר מהומה זו, יהודים, כרגיל אופטימיסטים גדולים בארו את התופעות האלה לטובה; התפשטה שמועה, שהגרמנים אורזים את חבילותיהם ועומדים להסוג אחור, משום זה הם ממהרים להוציא את הזמנותיהם מאת בעלי־המלאכה היהודיים. ביום השני בבוקר כשפורסמה ההודעה הייתי כבר במקום העבודה; הייתי רגיל להקדים ללכת לעבודה, כך שבשעת עבודתי היתה כבר תאניה ואניה בעיר, ולא רק אני לא ידעתי, גם האחרים שעבדו עמי לא ידעו כלום. בשעה אחת לערך נכנס אלי למחלקת המכונות המנהל ואמר, שעלי לחזור הביתה, כי היום תתקיים בקורת כללית אצל היהודים; אני ויתר חברי שבו מיד אל העיר. בלכתנו הביתה ראינו שמשמרות מרובים מסתובבים מסביב לעיר; תפסנו שמשהו מתרחש, אך לא ידענו מה. כשבאנו העירה נודעה לנו האמת העגומה; אנשים עם צקלונות על השכם, עם ילדים על זרועותיהם ולידן, זרמו לאורך ולרוחב כל הרחובות והסימטאות בכוון זאמושצה ליד הקסרקטינים. כל הרחובות מקרצ'זנה עד לקסרקטינים היו מלאים זרם חי של אנשים מתנועעים. נשים, גברים וילדים, זקן וטף בצעדים אטיים, ברוחות־נכאים ובדממה ממושכת מופרעת פה ושם על־ידי יללה ובכיה של ילדים, נע הזרם יותר ויותר רחוק לצד רחוב טטרסקה, עברו ליד הגימנסיה על הגבעה, דרך הרחוב הרחב לתוך הקולייובה עד לקסרקטינים. כל ההמון הזורם היה כגוף אחד, רגש אחד של דכאון, אימים ויאוש. פחד מפני המחר הבלתי בטוח, למה שיכול לבוא ושום איש לא היה יכול לדעת את העומד לבוא. מלאות ערמה ומחוכמות היו הפקודות הגרמניות; המהלומה, ההתקפה באה תמיד ממקום שלא חשבו עליו מקודם, ותמיד בלתי צפוי. אמרו, שמאספים את היהודים

בקסקטינים, כדי לערוך במשך זמן זה חפושים נמרצים בבתים; אמרו גם, שהיהודים יגורו בקסרקטינים, ושם יוקם גיטו וממנו נלך כל יום לעבודה. הנה כל המעשיות והשמועות הללו פעלו כסם מרדים על הרוחות, ונוסף לזה הבטחון היהודי, האמונה עד הרגע האחרון שעוד יהיה טוב, המיט את האסונות הגדולים ביותר.

הקימו בונקרים ומחבואים, אך כמעט שום איש לא ניצלם, כי כל אחד חשב על פתרון ראדיקאלי של שאלת יהודים בוולקוביסק. חשבו על שחיטה בוולקוביסק כמו בערים אחרות והסביבה, והנה פה באה פקודה כה לויאלית, להתאסף בקסרקטינים. אם כן, איפוא, היה נדמה שאין כל שחר לדבר להתחבא, כי אי אפשר זמן רב לשבת בבונקר, אי אפשר לחיות שם, וכולם עזבו את בתיהם והבונקרים והלכו אל הקסרקטינים. כשחזרתי מן העבודה אל העיר הלכתי ראשית כל הביתה, ושם מצאתי כבר את כולם מוכנים ללכת. כל חפצי הערך הטמין לייב ל בבונקר המוכן מראש, סגר את דלת החדר והלכנו. הזוג הזקן שרה בילה ובעלה והזוג הצעיר עם שלושת הילדים אברה'ל, יוכבד וניאמה. ב ד ר ך נפגשנו עם משפחות אחרות, עם המשגיסרים, עם איצ'קה, עם ליס, רוסמאן, פרמאלניק, רפופורט ועוד רבים אחרים, ואת מי לא פגשנו? כולם, כולם. כולם הלכו. כשהגענו יותר למעלה, מאחורי הגבעה, עמדו הנוצרים ליד הבתים, הציצו בעד החלונות וחייכו צינית ובהבעות של שביעות־רצון, שחקו על משבתנו והתעלסו ברעיון שהנה קרובה השעה שנוכל לבוז את הרכוש היהודי. משמרות גרמנים ושוטרי עזר פולנים עמדו לאורך שני צדי הרחובות והטו את הזרם בכוון אחד. דרך שער רחב וגבוה של חוטי תיל דוקרניים נהר ההמון לתוך המחנה. היה זה מחנה של עשרות מחילות עפר, בנויים חמשה חמשה בכל שורה, השורות היו גדורות בחוטי תיל. בונקרים אחדים היוו מחנה קטן בת־ך המחנה הגדול. המחנה כולו היה חסום בגדר כפול, שלושה מטרים גבהה. גדר אחת מהשניה היתה מרוחקת שני מטרים ובאמצע היה כמעט מטר אחד בגובה קלוע בחוטי תיל. מגדלי־שמירה היו עומדים בכל שטח של מאות אחדות מטרים עם זרקורים ואנשי ס.ס. שמרו על המחנה יומם ולילה. הבונקרים היו 3 מטרים בתוך האדמה וכחמשים מטרים ארכם ועשרה רחבם. משני הצדדים היו מאורות משולשות, תחתיים, שניים ושלישיים, הבונקר ללא חלון, האור נכנס רק דרך הדלת. מעל לשטח העליון היה רק הגג. בבונקר כזה ישבו כ־600—700 איש. כשנכנסנו אל המחנה עמדו לפנינו אנשי ס.ס. וחילקו את הגברים לחוד והנשים לחוד. הבונקרים ששם נמצאו הגברים היו גדורים במחסומים מעל בונקרי הנשים; לא ידענו מה שיקרה, מה יהיה בגורלנו? בכל אופן הרגשנו שרע הדבר. כשכל בני וולקוביסק היו מרוכזים כבר החלו להגיע מחנות יהודים מכל הסביבה. מכל העברים ומכל הדרכים זרמו יהודים בלוויית משמרות ס.ס. וגורשו למחנה בוולקוביסק. עם יום שלישי לפנות ערב היו מרוכזים במחנה כל יהודי זלווה, פורוזובה, אמסטיבובה, פייסק, מוסטי, סוויסלוץ, רוזשנוי, ליסקובה וזאבלין. עשרים אלף יהודים רוכזו במשך היומיים במחנה הרכוז בוולקוביסק. האנשים באו קרועים, מוכים ועייפים. לא נתנו להם לקחת עמם שום דבר. בכל הדרך דפקום רגלי, רק במקרים יוצאים מן הכלל הובלו ילדים על עגלות. הדרך הרעה ביותר היתה ליהודי רוזשנוי. לאורך כל הדרך הנחיתו עליהם מכות

והכריחום לרוץ, ואלה שנחשלו בדרך ירו בהם אנשי ס.ס. במקום. לכל עיירה היה במחנה מקומה המיועד. ביום הראשון לאחר הרכוז הודיעו לנו שאנו נעצרים במחנה ועלינו לראותו כמקום מגורנו. הנשים, הבעלים והילדים נזדמנו שוב יחד והסתדרו בתוך הבונקרים למשפחותיהם. המצב היה עגום מאוד; מזון לא היה — לא לקחו עמם — והגרמנים לא עלה בדעתם כלל לתת משהו. הרעב הלך וגדל מיום ליום. בד בבד עם הרעב הורעו מיום ליום התנאים הסאניטאריים; מים לרחיצה לא היו. הבארות האחדות שהיו הספיקו בדוחק להשקיט את הצמאון של המון אנשים כה רב. הזוהמה פשתה. לאחר ימים מספר הורעו כל כך פניהם של האנשים, שהאחד לא הכיר את רעהו; פרצו מחלות, רופאים כמעט שלא היו. רופאי העיירות הקטנות שהיו שם סדרו באחד הצריפים מרפאה, אך מאמציהם היו לשוא, הואיל ולא היו בנמצא אמצעי־רפוי ותחבושות. המחנה היה סגור, כלומר ששום איש לא היה יכול ללכת לעבודה, למרות כל זה שגרמנים שונים, בעלי בתי חרושת ומסחר דרשו ממנהלת המחנה את היהודים שעבדו אצלם. באופן רשמי משמע הדבר היה, שהמחנה סגור בעטיין של המחלות השוררות בו ומשום זה אינם נותנים לצאת לשום איש, כדי שהמחלות לא יתפשטו. כעבור ימים אחדים החל להתארגן מטבח; הגרמנים ספקו לחם; אכרים הביאו לפי פקודת הגרמנים תפוחי אדמה והמטבח החל לפעול. בהנהלת המטבח כמשגיח על צרכי האוכל היה סוניה בוטווינסקי, לעזר לו היו סיאמה גאלין ואחרים. מטבח זה היה צריך לבשל עבור המחנה כולו, בשביל 20,000 איש. ליום נתנו רק מנה אחת ליטר מרק דליל. כל יום היה חסר, כי המטבח לא הספיק, ובונקרים שלמים של אנשים לא קבלו תכופות את המנה. הרעב היה כה גדול, שאם היה נכנס לתוך המחנה קרון עם תפוחי־אדמה תחת שמירה חזקה, לא התחשבו אנשים בכך והרסו את הקרון כדי לחטוף תפוח־אדמה חי. הס.ס. ירו במקרים כאלה ואנשים נפלו, אך ענויי הרעב היו גדולים, ומבלי להתחשב עם הסכנה המשיכו אנשים לרוץ אל הקרונות. מובן מאליו, שהתמותה רבתה מיום ליום. רפופורט כאחד היהודים האדוקים ביותר בעיר התעסק בקבורת המתים. היתה קבוצה מיוחדת של אנשים שעסקה בהוצאת המתים לקבורה מחוץ למחנה, לא רחוק מהקסרקטינים, ושם לקברם בקברים המוניים. משעברו שלשה שבועות לערך התחילו הגרמנים להוציא קבוצות מסוימות של יהודים לעבודה. אחד מן הראשונים הייתי אני. המנהל שלי הצליח אחרי השתדלויות מרובות להוציאני מן המחנה. היה זקוק לי בעבודה. שמחתי היתה גדולה לא רק מפני זה שמצבי האישי יוטב: יהיה לי די אוכל — אלא גם בשל הרעיון שמבחוץ אוכל אף לעזור לידידי. וכאלה היו לי רבים; ראשית כל בעלי־האכסניה שלי שסבלו יחד עם כולם רעב. לבי היה נחתך לקרעים כשהילדים בכו ללא הפוגה: „אמא! אני רעב", והאם, רבקה הטובה, שעשתה טובות כל כך הרבה לאנשים, שעזרה כה הרבה, לא היה בידה עתה לחלוק פרוסת לחם לילדיה. חוץ ממני יצא דודזקה בוטווינסקי, עבדנו יחד. יצאו אופים, אלה שהיו צריכים לאפות לחם בשביל היהודים, עגלונים ומקצת פועלים של מקומות־עבודה בשביל הצבא, כגון: הצלב האדום והמפקדה. יצאה רוזה אינהורן ואחרים, יחד כששים איש. כל אלה עבדו ביום במקומות העבודה שלהם ובלילה הובילנו שוטר לתוך מחנה לינה. לא

ישנו כבר בתוך מחננו, כי אם במחנה עבודת הכפייה הפולני, שהיה בבית המטבחיים העירוני. כמובן, שחל שפור מה במצב יהודי וולקוביסק במחנה, כי כל אחד מאתנו עשה ככל האפשר להמציא מזון לתוך המחנה. החיים השתפרו עוד מהרגע שחלק גדול מיהודי וולקוביסק התחילו לצאת לעבודות שונות. אחדים נצלו את ההזדמנות הזאת והלכו אל היער. דברים כאלה באמירת פה לא סגי. חורף, שלג וימי כפור. אין לאן להיעלם, עינים אורבות מכל הצדדים. האוכלוסיה הפולנית והרוסית־הלבנה מסרה על כל יהודי הנמצא מחוץ למחנה אל המשטרה. מצרכי אוכל אין, האכרים אינם רוצים לתמוך ומראים עוד למשטרה על העקבות. בכל זאת הלכה קבוצה אל היער. בדרכים שונות לא נחלצו מן המחנה. רבים יצאו יחד עם המתים, זאת אומרת עשו את עצמם מתים, כמובן בהסכם הקברנים, והחברה קדישא הוציאה אותם כמתים יחד עם מתים אחרים. הרחק מן המחנה, בשדה, הם קמו לתחית המתים והפליגו לתוך היער. אך מה יצא מזה, אם לאחר ימים מספר היו שבים מרצונם ומתגנבים יחד עם האנשים החוזרים מן העבודה. החושבים אתם שזה היה מחוסר אומץ, או תוך געגועים על חיי המחנה? הם שבו, כי למרות רצונם הטוב ביותר — והיש רצון יותר גדול מרצון החיים — אי אפשר היה לשהות בתוך היער ללא אוכל וללא מזון. היו מצויות קבוצות פארטיזאניות גדולות, מנוסות ומזוינות כהלכה, אך היכן היו? רחוק, רחוק מיערות וולקוביסק. בכל זאת הסתדרה קבוצה מהחבורה שלנו ביער, בנו בונקרים באדמה, מוסווים כדבעי. והיו שם זמן רב, בלילה התגנבו לתוך העיר והמאפיה דהתם, מהבתים היהודיים העזובים לקטו מצרכי מזון והביאום אל היער. לימים, בלש את מקום מחבואם שומר־יער ומסר עליהם למשטרה. פתאום התנפלה המשטרה עליהם, אחדים מהם הרגו במקום, אחדים נמלטו ושלושה הביאו חיים אל המחנה, ושם המיתום ביריות בבית־העלמין, בנוכחות חברי היודנראט, פוקס. בתוך המחנה נכנסו החיים לתוך מסלול איזה שהוא. אין זאת אומרת, שחלה הטבה במצב, אך התרגלנו לצרות, לרעב, לחלאה, וחיו איך שהוא, אם בכלל יקראו חיים. ב־4.12.42 בא מנהל המחנה, איש ס.ס. מפקד פלוגת הסער, אל המחנה ואמר לקהל נאספים של אלפי יהודים, שחלק מהם יצטרכו בזמן הקרוב לעזוב את המחנה, הם יישלחו יחד עם נשותיהם וטפם לגרמניה הרחוקה, שם הם יעבדו ויגורו יחד עם משפחותיהם וינהלו חיים תקינים. והנה כזו היתה הבטחת מפקד המחנה. מובן, שלא סמכו הרבה בהבטחות כאלה, אך בכל זאת הרגיע הדבר במקצת חלק מיהודים קלי אמונה. ולא היו צריכים כלל וכלל לחכות זמן רב.

לאחר יומיים צוו לכל יהודי הסביבה, פרט לבני סוייסלוץ ורוזשניי, לארוז את חפציהם ולהתכונן לנסיעה. היה זה יום כפור וסופת־שלג, כשעם עלות השחר הגיעו הרבה אנשי ס.ס. ושוטרים לתוך המחנה והחלו לגרש את היהודים מתוך בונקרים. הכו במקלות ובאלות גומי והבהילום אל ככר הנאספים, מבלי לתת לקחת שום דבר יותר גדול חוץ לחבילה קטנה ביד. הם הסתדרו בשורות תחת שמירה קפדנית. כשנתמלאה מכסת האנשים, זזה הרכבת בכוון הצנטראלנה בוולקוביסק. בכפור של 20 מעלות וסופת־שלג חזקה הלכו אנשים, נשים וטף יחפים למחצה קרועים ובלואים. הבכיות והיבבות עלו עד לב השמים. אני הייתי אז בעבודה

בבית החרושת לשימורים, זהו קילומטר לערך מהכביש המוליך אל תחנת הרכבת, ומשם ראיתי ממש את הרכבת עם האנשים על הכביש. הרכבת נמשכה שעות ארוכות ושמענו את הקולות ללא הפסק. מזמן לזמן נישאו קולות ממכונות יריה. הרכבת הגיעה לתחנה ושם הטעינו את האנשים על קרונות־משא ושילחום. 3000 איש לערך.

הדכאון היה עצום, לפי אופן העברת האנשים היה ברור שאין כאן הובלה לגרמניה לעבודה. אך אנו לא ידענו להיכן מובילים אותם. מכל מקום היה ברור לכל, שנסיעה זו אינה לחיים. דבר זה גרם להתפכחות מה והראה על רצינות המצב. אולם עוד בטרם שנפרדנו ממשלוח אחד הודיעו כבר על משלוח שני. זה היה צריך להיות משלוח מכל האנשים מחוסרי כושר העבודה ובחלקם גם בעלי כושר העבודה מוולקוביסק. התחילה פרשה של טרנספורטים; המחנה התרוקן מיום ליום יותר ויותר. עד ה־20 לדצמבר לא נשארו מעשרים אלף איש הללו אלא חמשת אלפים בלבד. אלה היו לרוב יהודים מוולקוביסק וסוויסליץ'. אך גם עם זה לא היה הסוף. יצאה פקודה שאסור להשאיר במחנה וולקוביסק יותר מאלפיים יהודים בעלי כושר עבודה, העסוקים בעבודות עירוניות וצבאיות שונות. המצב נעשה רציני; בידי היודנראט הופקד הדבר להחליט מי ומי צריך להכלל במספר האלפיים. בעיקר היו אלה צריכים להיות מבני וולקוביסק, כי הם היו עסוקים עוד מקודם בכל העבודות הללו. בתוך אלה היו צריכים להכלל גם „אנשי המחנה"; אלה היו יהודים מעיירות שונות שעוד לפני היוצרו של המחנה הזה היו בוולקוביסק ועבדו בסלילת כבישים. אני, דודזקה בוטווינסקי, כ"ק, סארדצקי, פישקה, גאלאי ואחרים עבדנו כל הזמן בבית־המטבחיים ליצוא. עלה בידי להכניס למקום עבודה זה את בעל־הבית שלי לשעבר, לייב'ל דראזנין. אני ולייב'ל לא זזה ידו של אחד מן השני. אם קבלנו איזה מזון או דברים אחרים העברנום לרבקה, אשתו של דראזנין ומשפחתו. ואמנם, דבר זה שיפר במקצת את מצבם. הילדים לא סבלו יותר רעב. רע עד למאוד נעשה בו ברגע שהודיעו שכל מחוסרי כושר העבודה ואלה שאינם מועסקים בעבודה קבועה יאלצו לעזוב את המחנה ולהישלח. במחנה היו צריכים להשאר רק 2000 איש. מובן, שבשביל ילדים לא היה מקום במחנה כזה. התחלנו להשתדל להוציא את רבקה והילדים שלא יישלחו עם הטרנספורט. אנו שערנו כבר את משמעו של הדבר הזה; לא ידענו ברור ובבטחון, אך הבינונו שמשלוח פירושו מות. משום זה היו הימים שלפני המשלוח ביחוד בשביל יהודי וולקוביסק — כי משלוח זה היה אך ורק מבני וולקוביסק — חמים מאוד. במשלוח זה — משלוח המות ללא ספק — באו לידי בטוי היצרים הנגודיים ביותר במאבק לחיים: יצרים פראיים ביותר, של אנוכיות מתועבת ביותר של שחיתות שפלה. אצל אחרים שוב, התרוממות הנפש הנעלה ביותר, מסירת־נפש עד אין גבול, נכונות הקרבה בשביל קרובים, רגשי אחוה גדולים, רגשות האהבה העמוקה ביותר והוקרה לאדם. לייב'ל ניצל את כל יחסי ההיכרות עם גרמנים ועשה הכל שרבקה וילדיה יהיו נמנים עם המכסה הצריכה להשאר; הוא השפיע על מנהל בית־המטבחיים שילך אל מנהל המחנה ויבקש ממנו שישאיר את אשתו וילדיו של הגנן (הוא עבד אז כגנן). אך גם זה לא הועיל. הסכימו להשאיר רק את רבקה, אך את

הילדים בשום אופן לא. אתם יכולים לתאר לעצמכם את מצב האנשים הללו. כמעט שיצא מדעתו, לא ידע מה לעשות, לא מצא מנוחה לנפשו, התיעץ עם כל אחד ואחד. לא הכריע מה לעשות, ולעשות היה יכול אחת משתי אלה: או לנסוע יחד עם האשה והילדים, או להשאר כאן בלעדיהם; ובמקרה הטוב ביותר לדבר על לב אשתו לעזוב את הילדים ולהשאר עמו. האם יכולתי ליעץ לו, בשעה שאני בעצמי הייתי כה מיודד עם רבקה והילדים היו לי לא פחות יקרים מלל"ב בעצמו. ואל יעלה בדעתכם לחשוב, שלל"ב היה יוצא מן הכלל. כל אחד אהב את אשתו וילדיו, כל אחד השתדל בכל הדרכים האפשריות להוציא את הקרובים לו ביותר מן המשלוח, אך לא לכולם היו אותן האפשרויות. הסבורים אתם שאפשרויות הן בידי האדם או בכוחו המוסרי? לא, נוצרו אפשרויות רק במידת הפרוטקציה ובמשקל הכסף והזהב. לדאבוננו מצויים כתמים רבים בהיסטוריה של ימי הדמים החמים של מלחמה וגבורה. רגשות טהורים של מסירות, אחוה והקרבה מוכתמים הם באנוכיות ויצרים בהמיים של אנשים מסויימים. עלינו להדגיש את הדבר ולהרהר עליו, כי ההסטוריה של ימי־הדמים הללו בעברנו הקרוב צריכה להיות ברורה בשביל הדורות הבאים. על סמך זה עלינו לחנך וללמד את בנינו. ועלינו להכיר לדעת לא רק את הטוב והיפה, אלא גם את הרע והמכוער. היו אנשים, שברגעים הטרגיים הללו, של האבקויות עם המות, של יאוש תהומי, של דכאון מוסרי ודלדול גופני, נצלו את כל ההזדמנויות למלא את כיסיהם כסף. לא אזכיר שמות, כי בין כך ובין כך האנשים הללו אינם בחיים עוד. בשעה שבמחנה היו נפוחי כפן, היו „אנשים" שהביאו לחם לתוך המחנה במחירים פאנטאסטיים גבוהים, שרק יחידים יכלו לשלם עבורו. הטפוסים המכוערים ביותר מצאו בהזדמנות עבודתם במשטרה היהודית לבצע את מעשיהם המגונים ביותר. בזמן הטרנספורטים, כשכל אחד השתמש בכל האמצעים כדי להנצל מהמשלוח, סחטו הברנשים הללו כספים אצל האומללים, תוך הבטחה שיוציאום מהמיועדים למשלוח. בשעת הטרנספורטים עזרה החברה המתועבת הזאת לחפש את החסרים ולהשלים את המשלוח. הם סברו שבזה ישאו חן יותר אצל הגרמנים ועל־ידי כך יכתבו לחיים בהשמדה הכללית. למזלנו, לא היו אלה אלא קומץ קטן של חלאת החברה, שלא יכול היה לטבוע את החותמת על המארטירולוגיה הטהורה של היקרים לנו ביותר. אמרתי, שכולם השתדלו להציל את קרוביהם מהמשלוח, אך לא כולם יכלו לעשות את הדבר. ומי שלא הצליח בדבר, עשה אחת משתי אלה, או שהתיאש והחליט מרצונו החפשי לנסוע עם קרוביו, או שעזבם לנפשם ונשאר יחידי. למשל, רוק, מהנדס תחנת החשמל, לא יכול היה לפעול שאשתו וילדיו ישארו. אותו יעדו להישאר כי היו צריכים לו. אולם הוא לא רצה להשאר בלעדיהם, ונסע מרצונו יחד עמם. אפשר למנות עשרות מקרים שבהם בא לידי מבע הרגש הנעלה ביותר של מסירות והקרבה, למראה המות.

נתפשטה הסיסמה: אם למות — הרי יחד. היו גם מקרים אחרים, כמו למשל, משפחת המשנגיסרים: אב ואם וארבעה ילדים. האב ושני הילדים הבכירים, סאליה וליאווה, נועדו להשאר כי הם עבדו, האם והילדה הקטנה עם הילד נועדו למשלוח. הם השתדלו בכל כוחותיהם אך ללא הועיל והם הלכו. למען האמת, אחד משני הילדים, הנער, התחבא ברגע האחרון, ועלה בידו להשאר; ובכן, האם וילד אחד

הלכו, והאב עם שלושת הילדים נשארו. מקרים כאלה של הפרדה בין המשפחות ושבירתן היו למאות. היו גם מקרים שאמהות השאירו להפקר את עולליהן והצילו את עצמם. היו גם מקרים הפוכים, כשילדים מבוגרים עזבו את הוריהם ותפשו מפלט לעצמם.

מסובכים ואיומים למעלה מגדר ההשגה היו הטרגדיות המשפחתיות האינדיווידואליות. לא מן הקלות הוא להאשים או להצדיק התנהגות זו או אחרת בהרס המשפחה ובהפרדתה. אם אם השאירה את ילדה והצילה את עצמה, או בעל נהג כך לגבי אשתו, תוך נסיון להציל גם אותה מקודם בכל אמצעים האפשריים, אין זאת אומרת עדיין שהבעל שעזב את אשתו, או האשה את הילד שיש להאשימם, ושבהתנהגותם יש משום פשע לגבי קרוביהם. כדי להשיג את הדבר הזה ולהעריכו מן ההכרח היה להמצא באותו מצב ובאותם התנאים. כל אלה שלא היו בגיטאות, במחנות הרכוז וההשמדה — מעריכים את כל זה במושגים אחרים, בהגיון של החופש, הם אינם לוקחים בחשבון את התנאים והנסבות שפעלו בהתנהגות זו או אחרת. לא אתעכב יותר על הבעיות הללו. אגב, רציניות וחשובות הן לאין ערוך, אם רוצים להעריך ולנתח את חיי היהודים בארצות שהיו כבושות בידי הנאצים.

ביום הראשון 20.12.42 נודע לנו שבימים הקרובים יתקיים המשלוח. את רבקה וילדיה עדיין אי אפשר היה לחלץ משם. תכנית נפלאה עלתה במוחו של ליב'ל בקשר עם הצלת אשתו וילדיו. אשתו היתה יכולה לצאת באופן ליגאלי, אך את הילדים היתה מוכרחה להשאיר; היא סרבה בהחלט לעשות את הדבר; היא אמרה שבלי הילדים גם לה אין מה לחיות. ובכן, ביום ראשון לקחנו ברשות המנהל שלנו, סוס ועגלה ובאמתלה (כמובן בהסכמת המנהל) שאנו נוסעים לתוך המחנה להוציא משם לפני החסול דברים מסוימים, כמו דודים ואחרים, שהמנהל השאיל עבור משק המחנה. בהזדמנות זו רצה ליב'ל להגניב בין הכלים את רבקה וילדיה. משבאנו לתוך המחנה נזדקר מיד לעינים הדכאון הכללי והפחד שהגיע עד בהלה. במחנה הכללי היו שני חלקים, אחד נפרד מהשני בגדר של חוטי תיל דוקרניים. שער חבר את חלק האחד עם השני. חלק אחד, היה זה המחנה הישן של יהודי וולקוביסק, מקום שם היו כמעט כל אלה שעמדו ללכת עם המשלוח; החלק השני שם היו הנחוצים לעבודה, המכונים היהודים המועילים, כלומר, כל אלה שנועדו להשאר. אנשי ס.ס. שמרו על השער, שלא יתגנב מי שהוא מהבלתי מיועדים להשאר אל החלק השני. ליב'ל ירד אל רבקה והציע לה את תכניתו, אך לצערו הרב, לא רצתה להסכים, לא רצתה להשאיר את אבא ואמא הזקנים; היא טענה שאין זה מגיע להוריה שישארו מבודדים ומיותמים במומנט כה טראגי. היא בקשה את ליב'ל שישתדל להוציא את כולם יחד. נסענו הביתה לבדנו, אך בתקוה שנצליח בכל זאת להצילם. בליל יום הראשון אור ליום השני באו למחננו, ששם ישנו כששים איש, עובדים עירוניים, שוטרים ועוררונו וצוו שנתלבש. הם אמרו, שקבלו פקודה להובילנו אל המחנה. תחת שמירה חזקה הם הוליכו אותנו אל המחנה הכללי. בדרך נישאו אלינו קולות מיואשים של אנשים. הבינונו, שמוציאים כבר את האנשים למשלוח. נקל לתאר רחשי לבנו אז. עוד יותר הפחידנו הרעיון, שמא יקחו גם אותנו, על אף העובדה שנמנינו עם הנשארים. כל מה שהתקרבנו יותר אל

המחנה, התבלטו הצעקות יותר ויותר. אך הצעקות לא היו כבר מהמחנה אלא מהתחנה של צנטראלנה. מר עד מאוד נעשה לנו כשהובילונו דרך המחנה הלאה אל הצנטראלנה; לא פקפקנו כבר כלל בגורלנו המר. אך מה יכולנו לעשות? בלבו, כל אחד שקוע במחשבותיו, צעדנו כך כולנו יחד בדרך הכבושה, בשלג, להתחמק מתוך שמירה חזקה כזאת חי היה מן הנמנע. כל אחד נשא את הצער עמוק שקרובינו וידידינו רמסו נתיבות בו. אך באסוננו היה לנו משהו מן האושר; משעברנו את מחצית הדרך הדביק אותנו שוטר עם פקודה להחזירנו אל המחנה, הואיל ואנו נמנים עם הצריכים להשאר. כנראה שהיתה אי הבנה ועל פי טעות רצו לצרף אותנו אל המשלוח. כששבנו אל המחנה והסכנה הישירה חלפה מאתנו, ראה כל אחד עד כמה אסונו גדול. המחנה שאך תמול היה סואן מאנשים, מקום שם רחשו חיים, שאון, צווחות ומהומה הוא ריק עתה ללא נפש חיה, מראהו כבית עלמין גדול. בין וליד הבונקרים כלי מיטה קרועים, בגדים, התיכות בד. מן הבונקרים הפתוחים עוד מרגישים את האויר הבלתי מצונן עדיין, ספוג זיעה וריחות האנשים שגורשו זה עתה. מרגישים באופן מוחשי, נדמה שעוד נשמעים הבכי והצעקות של האמהות והילדים. והנה במחנה זה שנתרוקן עתה נשארו עוד מקצת נשים וגברים זקנים וילדים עזובים אחדים. כל אלה שלא יכלו ללכת בכוחות עצמם אל הרכבת, פקדו אנשי ס.ס. לקבצם יחד לתוך בונקר אחד, אחרי כן העמידו בו קערות גפרית בוערת וסגרו היטב את הבונקר. משמע הדבר היה לנקות את הבונקר מכנים. הבונקר היה סגור יומיים, העשן המחניק של הגפרית הבוערת נישא על פני המחנה כולו. כשפתחו את הבונקר היו האנשים מתים כמובן. הגרמנים קראו לזה חיטוי מכנים. בחלק השני של המחנה, שבבונקרים אחדים בו היו נאספים היהודים המועילים, שעבדו במקומות עבודה שונים, אלפיים יהודים לערך, לרוב גברים ונשים צעירים, ילדים כמעט לא כלום. היו כמה ילדים שהנשים הגניבו בתוך המזוודות או בחבילות בעברן ממחנה הראשון אל השני. באופן רשמי היה נקרא הדבר, שאין ילדים בכלל. כל אחד היה מבכה את חורבנו, ואמנם היה על מה לבכות. לאחד לקחו את אשתו, לשני את הילדים, לשלישי את, לרביעי אחות וכך בלי סוף. ביחוד כאב לי על רבקה וילדיה. ליב'ל נשבר לחלוטין; היה רצוץ ושבור בשל אבידתו הגדולה. מצפונו הציק לו על שלא הצטרף גם הוא אליהם. לאחר ימים מספר שב הכל באופן יחסי למסלול מה. כל אחד התרגל למכאובו; כל אחד השלים עם הרעיון שאבד לו כל היקר והאהוב. היו שהתנחמו בתקוה, שמא לא השמידום, אולי אמר מנהל המחנה את האמת, שמובילים אותם לעבודה. רגש הבטחון, התקוה אצל כל אחד ואחד פעלו שוב כתמיד כצרי מרפא, שיכר כסם מרדים את הרוחות והעטו בצעיף של אשליות את המציאות הטרגית.

נותרו כאלפיים איש, כמעט כל אלה שעבדו בעבודות שונות במקומות שונים מחוץ למחנה. כולם ישנו במחנה, גם אנו כולנו, שישנו עד עתה בעיר, במחנה העבודה הפולני. בבוקר הוליכונו שוטרים פולנים אל העבודה, ובלילה החזירונו אל המחנה. המצב החמרי השתפר, מזון לא חסר כמקודם, כל אחד שבא בשעת העבודה במגע עם הנוצרים קנה מצרכי אוכל שונים בכסף או בחליפין. איש לא חסך כלום באוכל. למדו לחיות עם היום, האדם נעשה כמטומטם, כל

האידיאלים והשאיפות התאדו, נותר רק יצר אחד, היצר הטבעי לחיות ולראות בנקמה. רצון זה התחדד והתחזק בה בשעה שסכנת החיים גדלה. מובן מאליו, שבמצב כזה לא היה מקום לחוקים מוסריים ולעקרונות חברתיים. לאכול, ודוקא טוב לאכול, הפך לאידיאל. זה היה כל הענין בחיים. אף־על־פי, שמבחינה חמרית השתפר המצב במחנה נעשו תנאי החיים יותר ויותר גרועים. הואיל וכל אחד היה מוכרח לצאת לעבודה לא היה מי שישמור על הנקיון והסדר במחנה. בערב כששבו מן העבודה הכינו ביחידות או בקבוצות את האוכל. להכין תבשילים חמים לא היה מן הדברים הקלים; תנורים לא היו. בחוץ לפני הבונקרים, בימי כפור גדולים של 15 עד 20 מעלות, כשהשלג חרק מתחת לרגלים ורוח שלג קרה חדרה עד לעצמות, תוך נקישה שן בשן, הבעירו אש כל יום, אחרי עבודה מפרכת, בין שתי לבנים בעצים לחים, שהיו מקוששים בשעת העבודה ומביאים אל המחנה. העינים יצאו מחוריהן עד שזכו לראות כמה תפוחי אדמה מבושלים או קצת גריסין. מסתבר, שלאחר ארוחת ערב כזו, תוך עייפות ודלדול הכוחות לא חשב איש על נקיון. לא זו בלבד שלא נקו את הבונקר כולו אלא גם לא את המצע ששכב כל אחד עליו. אני וליב'ל המשכנו לעבוד בבית המטבחיים ליצוא; תנאינו נשתפרו במקצת; לנו יותר קל היה להשיג אוכל וחוץ לזה היו תנאי העבודה הרבה יותר טובים ונוחים. ערב ערב הובילונו ללון אל המחנה ולמחרת בבוקר לקחו אותנו. היינו מיותמים מאוד; הוא בשל גרוש משפחתו ואני גם הייתי תחת רושם זה, בעיקרו בגלל הידיעות הרעות שקבלתי מביתי בורשה. קבלתי מכתב באופן בלתי ליגאלי מורשה, שבו הודיעוני שגרשו את אמי, אחותי ואחד מאחי. בנוגע לטרבלינקה ידענו כבר משהו; פועלי רכבת פולנים וקטרים שנסעו בפסים הללו, ספרו לנו קמעה־קמעה על חטוי חשמלי, על מרחצאות עם זרם חשמלי, על בורות סיד, שעשרות אלפי אנשים מושלכים שם. כמובן שלמרות כל הצרות שעברו עלינו עד עתה, למרות כל נסיונותינו המרים עם הגרמנים לא רצינו בכל זאת להאמין בכל הדברים הללו. השכל לא השלים עם זה. על־פי רוב חשבנו, שהנוצרים מפיצים בכוונה ידיעות כאלה, כדי לצערנו. במחנה, אני וליב'ל היינו קשורים אחד לרעהו; והאסון המשותף הידק עוד יותר את קשרי ידידותנו. וזה לא היה רק אצלנו אלא אצל כולם התגלה יותר רגש הידידות ההדדית. הייתי אז מיודד מאוד עם משנגיסר; סאלי היתה חברה טובה שלי והשתדלתי בכל האמצעים האפשריים לעזור להם, הואיל ומצבם החמרי היה יותר גרוע משלי. מחמת בהירות המצב שבו היינו נמצאים צף הרעיון בדבר סידור ניירות אריים ולהמלט מן המחנה. זה לא היה מן הדברים הקלים, זה היה קשור בהוצאות גדולות ולא רבים יכלו להרשות לעצמם דבר כזה. חוץ מזה היה זה כרוך בקשיים גדולים, כי הנוצרים הכירו כל יהודי ויהודי ובכל מקום שהיו פוגשים אותו היו מלשינים עליו. באותו זמן הכינותי לי תכנית שלמה, כיצד במקרה של גרוש סופי להיחלץ ממשלוח כזה. ותכנית זו התחלתי אמנם להגשים. התכנית היתה למצוא מקום בשטח בית המטבחיים ליצוא, ששנים שלושה אנשים יוכלו להתחבא שם לזמן ממושך. מקום כזה מצאתי. למעלה מעל בניני בית המטבחיים על גבי ארבעה עמודים היה בנוי מקוה מים גדול, שהיה מוקף קירות, כדי שהמים לא יקפאו בימות החורף. בין הקירות ולבין מקוה המים היה רווח של חצי מטר

מסביב למקוה המים. כל המקום הפנוי הזה היה ממולא בקש ולא היה לשום איש לא צורך ולא ענין לבא שמה. אם כן, היה זה המכונאי ששירת את סידורי בית החרושת ודוקא עמו הייתי בידידות רבה; ואמנם מסרתי לו את התכנית. הוא נאות והבטיח לעזור לנו במשך כל הזמן שנשב שם. בזמן בינים זה שעמדנו להיות שם היה עליו לטפל בהשגת תעודות מצדנו. עשיתי את כל ההכנות, אספתי הרבה מצרכי איכל ובגדים שונים, שמיכות ועוד. עשינו את כל החישובים והתכוננו כדי שנוכל להסתר לזמן ממושך. אך הגורל לא כך רצה; לא הכל בחיים מתנהל לפי התכנית. מחמת התנאים הסאניטאריים במחנה פרצה מחלת הטיפוס; מדי יום ביומו חלו אנשים לעשרות; בזמן הראשון לא בודדו החולים מהבריאים; פחדו שלא יוודע הדבר לס.ס., כי אז היו שמים הסגר על המחנה וזה היה מביא מות מטיפוס ומרעב. יותר מאוחר, משמגיפה זו קבלה ממדים עצומים נוצרו בלוקים מיוחדים בשביל חולים, היינו, אותם בונקרי הקרקע אך בשביל חולים גרידא. גם אני וליב'ל חלינו במחלת הטיפוס; ד"ר אפשטין קבע אצלנו את המחלה ולקחו אותנו לבלוק החולים. ד"ר אפשטין היה הותיק ביותר בבלוק זה. תנאי החיים בבלוק זה לא היו טובים מהבלוקים של הבריאים. שלושה שבועות קדחנו בחום גבוה; אמצעי רפוי לא היו; כל חולה היה נתון לחסד אלהים; או שיבריא מאליו, או שימות, הכל לפי המזל. עוד לא הספקנו להבריא, החום לא ירד ובמצב של חוסר הכרה למחצה — והנה באה פקודה, שב261 לינואר, 1943, מתחסל המחנה כולו. וולקוביסק וסביבתה צריכות להיות „יודניריין". כרגיל, הבטיחו לנו, שמובילים אותנו למחנה עבודה אחר ששם נעבוד ונחיה חיים תקינים בתנאים יותר טובים. בליל העשרים ושש לינואר הקיפו משמרות מוגברים של ס.ס. וצבא גרמני את המחנה והתחילו בפעולת הגרוש. הפקודה אמרה, שבריאים ילכו ברגל לתחנת הרכבת וחלשים וזקנים יסעו במכונות־משא.

כמו בערפל אני רואה את הערב האחרון בוולקוביסק; שכבתי חולה, ללא הכרה מלאה, מחוסר אונים במאורה; בבלוק אפל למחצה היתה תנועה קדחתנית; כולם היו אפופי תכונה לקראת הטראנספורט. המלה טראנספורט נזכרה אצל כל אחד בבעתה, והפחד מפני מושג זה נכר היה על כל פנים. הייתי שקט; רעיונות שונים בלתי מגוללים כל צרכם חטטו במוח. טראנספורט, מחבוא, בונקר, מות, חיים, כל זה מילא את כל תאי מוחי, ומלמלתי מלים בלתי מובנות, פלטתי מלים בלתי ידועות. החברים שישבו לידי הביטו עלי בחמלה והשתדלו לעזור לי במה שאפשר. הגיעו מכונות־משא. ליאווה וסאליה הטעינו אותי ואת לייב'ל על המכונה והובילונו יחד עם יתר האנשים אל הרכבת. האוטו עמד ליד רכבת משא ארוכה וחבשונו בתוך קרון אפל מזוהם. למחרת, משהאיר היום, כשהכרתי התחילה לשוב אלי ראיתי את גודל חורבננו: בצפיפות של 60 איש בקרון שכבנו לחוצים וקלועים אחד בשני, קוי אור ספורים חדרו דרך שני חלונות קטנטנים מרושתים. האויר בקרון מחניק ומעופש, למרות זאת שבחוץ היה כפור חריף. הצמאון הציק ולא היה קורטוב של מים. בינתיים התרחקה הרכבת יותר ויותר ממקומות מושבותינו, דהרה במהירות רבה לתוך העתיד הבלתי ידוע לנו. באותו זמן שאחרים נחלשו מהחום ומהצמאון, הרגשתי לשביעת רצוני, שכוחותי מתחילים לשוב אלי. דעתי

נעשתה שפויה עלי והתחזקתי מבחינה גופנית. איזה כוח פנימי מתחת לסף הכרתי חזקני לנוכח רצינות המצב. ביום חמשי לפנות ערב עמדה הרכבת מלכת בנשימה עצורה ובהלמות הלב, חיכו כולם להמשך מהלך הענין. מעיני כל אפשר היה לקרוא את השאלה להיכן באנו? הדלתות נפתחו ברעש ועם יציאתנו מהקרון שמענו קול איום וצרחני: „שנעל, שנעל, אלעס ראוס! פאקעטן לאססען!" מבוהלים, מהוממים ונדהמים, קפצו כולם במהירות האפשרית ביותר מהקרון. אלה שלא יכלו, שכוחותיהם אזלו מהנסיעה, סחבום מתוך הקרונות.

הלכנו קדימה, לאורך הסוללה בכוון המיועד. מאחור דחפו באלות וגדופי איומים. הצעקה והמהומה היו כה נוראות עד שמלאנו כל ההוראות מהוממים ומבולבלים. כמה עשרות מטרים לפנים עמדו קציני ס.ס. אחדים וביניהם אחד עם מקל קטן בידו, שהסתכל על כל עובר והראה במקלו באיזה כוון ללכת — ימינה או שמאלה. מימין התקבצו הצעירים והחזקים ומשמאל — הזקנים יותר והתשושים. אלה מימין סידרום מיד חמשה חמשה בשורה, והאחרים משמאל התקבצו לערמה בלתי מסודרת. אני וליב'ל, חלשים, בקושי עמדנו על הרגליים, כרגיל לאחר מחלה קשה, התקרבנו ל„בר נש" זה הרופא, כביכול, שעשה את הסלקציה, החלוקה. כשנגשנו אליו, זרק מבט עלינו והראה במקלו שנלך שמאלה לצד החלשים והזקנים. קשה היה לדעת היכן יותר טוב, אך הלב ניבא לו שהמקום שהראו לי עליו הוא רע. ותוך רגע, באופן אינסטינקטיבי, מבלי למסור לעצמי דין וחשבון על מה שאני עושה, אמרתי לרופא הס.ס., שהנני חשמלאי ויודע יפה לעבוד. הוא הביט עלי שנית, שאל לשנותי, ורמז לי שאחזור, ימינה. לליב'ל לא נתן ללכת עמי. כולנו שערנו, שאלה שמאספים אותם לצד שמאל מצבם יותר גרוע, אך גם אנו לא ידענו מה יעשה לנו. כולנו היינו מלאי דאגה, על אף הודעת הס.ס. שכל אלה המרגישים חלש יעבירו במכונות אל המחנה, והבריאים עם הצעירים ילכו ברגל אל המחנה.

הצעקה והבכיה היו איומות. רצו מקבוצה אחת אל השניה; תחת מטר מהלומות רצו אחדים מן הקבוצה האחת אל השניה, תוך רצון להיות יחד עם אשה, אם או אחות, בשורה היו 180 איש, רובם מהקרונות הראשונים, כי אלה יצאו הראשונים אל המרצפת, ובתוכם הייתי אף אני מהקרונות הראשונים, כי אותי הובילו כחולה באוטובוס אל הרכבת. לעג הגורל — אני כחולה נפלתי עתה בין העומדים להשאר בחיים; ובחורים כאלה — ככפירים, שעבדו יחד עמי, כגון: כ"ץ, מורדצקי, בוטווינסקי, סירוקה, ומאות מאות אחרים בריאים, נשלחו ישר שמאלה, כי מכסת האנשים שעליהם להשאר בחיים היתה כבר מלאה.

180 איש, הלכנו תחת שמירה חזקה אל המחנה.

המחנה נמצא כשלושה קילומטרים מתחנת הרכבת אושוויץ, ושמו היה בירקנאו. אצל הפולנים היה נקרא בושזשינקי. עיפים ורצוצים הובילונו לאורך הדרך, אל מחסומי הברזל והמלט, שהבהיקו למרחוק מקרני השמש השוקעת, של מחנה ההשמדה המפורסם למעצבה בירקנאו.

כל רגע חמקו לעינינו אוטובוסים עוברים, צפופים וגדושים ביהודי וולקוביסק שלנו, ידידינו, יקירינו ומחמדנו. לאחר כל אוטו עובר לא פקפקנו כבר כלל בגורל האנשים הללו. ולא רק אנו ההולכים היו מיואשים, אלא אף הם שנסעו, ראו כבר את

סופם, כי מכל אוטובוס חומק נישאו קולות יללה קורעי־לב מיאוש וחוסר אונים. הכביש היה זרוע במכתבים, תמונות, שטרי־כסף ובגדים קרועים. רצו לכל הפחות באופן זה להביע את מחאתם נגד העוול הגדול והפשע הנעשה להם. את האוטובוסים ליוו אופנועיים עם ס.ס. ובסוף כל האוטובוסים, כמאסף לשיירת המות — נסעה כרכרת הצלב האדום — אותה מכונית לבנה עם צלבים אדומים גדולים מכל הצדדים, שמלמראית עין היה צריך לשמש סם מרדים, אמצעי מרגיע לרוחות הקרבנות החפים מפשע — זאת אומרת, כאילו כרכרה זו מיועדת לעזרה במקרה אסון. אך למעשה הובילה כרכרת הצלב האדום קופסאות סמי רעל „ציקלון", במקום תחבשות ואמצעי רפוי, שהרעילו והחניקו עשרות אלפי יהודים.

כן, מר ונמהר היה מצבם. הרגשנו, שרגעי חייהם הם ספורים. לא תארנו לעצמנו, שלנו המאושרים, אלה שמזלם שחק להם להשאר בחיים יהיה טוב במחנה. ידענו שאנו עומדים בפני חיים קשים ומפרכים — אך ברגע זה לא שערנו כלל, שיבוא זמן שנקנא באלה, שזכו להספות מיד, ללא ענויים מוקדמים כה הרבה.

נכנסנו אל המחנה. שורות ארוכות של צריפי עץ, ובחלקם בנויים, ארוכים ורחבים, בלי חלונות, ובתוכם גם שלי, המתאימים בשביל סוסים, מוקפים במחסום גבוה של 3 מטרים מחוטי תיל דוקרניים, טעוני חשמל, הנמתחים על מוטות בטון וברזל. נכנסנו לתוך אחד מן הבלוקים, ששם קבלנו את הטפול הראשון.

עצורים יהודים, בחליפות פסים, ערכו אצלנו חפושים מדויקים, ולקחו הכל מאתנו. לאחר פעולת ההרקה הובילונו אל המרתף. במשך חמש שש שעות עמדנו בכפור החזק וברוח, נקשנו שן בשן, וחכינו לתורנו במרחץ. לא היינו יחסנים; טראנספורטים כשלנו הגיעו יום יום רבים מהמקומות השונים באירופה. בחצות הלילה הגיע תורנו במרחץ. כאן חכינו שוב ערומים בפרוזדור הקר, עד שנכנסנו תחת מקלחת קרה כקרח. את מלבושינו לקחו מאתנו — ובמקום זה קבלנו סמרטוטים ישנים ובלואים. ללא מעילים, קפואים ומחוסרי־כוחות לחלוטין גרשונו שוב החוצה. הודינו לאל שעברנו כבר את הטפולים, והנה הובילונו לסדר את הסדורים הפורמליים הנוספים. נכנסנו שוב לאחד הצריפים, ששם רשמונו בדיקנות בספרים, שאלו בפרוטרוט לכל אחד ובדיקנות הגרמנית רשמו, ואחרי כן חרתו מספר סדורי על ידו של כל אחד. מאותו רגע ואילך חדלנו להתקיים כאנשים עם שמות: היינו למספרים חיים. סידור הפורמאליות ארך עד 3—4 בלילה; משמע דבר זה היה קליטת המשלוח. לפנות בוקר הוליכונו „לישון" בבלוק אפל למחצה, באויר של צחנה וחנק ועם כניסתנו נדמה היה לנו שמן ההכרח להחנק כאן, כי אין במה לנשום. לאורך התווך של הבלוק וליד כל הקירות היו בנויים ממלט ולבנים ארגזים משולשים, אחד מעל לשני. על הבטון החלק ובסמרטוטים קרועים ובנעלים על הדגלים, שכבו אנשים דחוסים אחד ליד השני תוך שינה עמוקה, אך מחוסרת השקט.

לא היתה שהות להרהורים ארוכים; לא הובאנו לשם הסתכלות והתבוננות. נשמעה צעקת ראש הבלוק: „ווישיסצי נא בוקסי" (כולם לארגזים) — ומיד ניתך מהלומות של אלות על הראשים, כך שכל אחד חדר חיש מהר לתוך פנימיותו של איזה ארגז, תוך זחילה על הראשים והגופים של הישנים, ובלבד לא לעמוד במעבר.

ובלבד להמנע ממכה. גם בתוך הארגזים לא קבלונו בסבר פנים יפות. מכל העברים קידמונו בבעיטות ודחיפות, כדי להרחיק את האורח החדש, שבלאו הכי היה הדוחק לבלתי נשוא. על שינה לא היה מה לדבר; טרם הספקנו להתחמם כראוי — וכבר נשמע הצלצול לקום, וצעקו: כולם החוצה. היינו טירונים, אצלנו קראו לזה ירוקים, ולאלה צריכים עד כה וכה להרביץ. עליהם להרגיש על עורם את משמען של אושוויץ ובירקנאו. זה היה סדר־היום של כל טראנספורט חדש שבא. והיה מי שידאג לכך, שיעביר את הדבר בפועל. לזה נקבעו ונועדו הממונים על הבלוקים והמשרתים. בכל הזדמנות, ותכופות גם בלי הזדמנות מיוחדת, נתכו מהלומות ומקלות על הראשים. ובלי הרף שמענו אחת „לחיות באתם לכאן"! כן, התחלנו להשיג את הדבר, שלבירקנאו אינם באים לחיות. וכל מה שהרבינו לשהות כאן נוכחנו לדעת בזה יותר ויותר. יותר מכל הפליא אותנו וחרה לנו — אך יותר מאוחר תפסנו את הדבר — שבין אלה שהציקו לנו כל כך היו גם יהודים. לא הבינונו על מה ולמה, שנוסף לצרת אחים זאת יכה עוד יהודי אחד את השני. במשך הזמן התברר לנו, שאלה הם חלאת החברה היהודית, שבנשמותיהם ובלבותיהם המשוקצים קננה במסתרים החיה, ועתה באה שעת הכושר להבליט את קרניה. באו לידי בטוי יצרים אנוכיים וסאדיסטיים. הם רצו לקנות את חייהם על חשבון חיי מאות נפשות. ברצותם למצוא חן בעיני הס.ס. הם עינו ורצחו את אחיהם הם. היתה זו שבת בזיו עולמו של הקב"ה, כשכבר סדרנו את הפורמאליות ועברנו את שלבי המעבר, כדי להתאזרח באושוויץ. היו לנו שלושת ימי הסגר כאילו. לא לשם הוספת כוחות, אלא כדי להפסיד כוחות לפני היציאה לעבודה. בשלושת הימים הללו ארכנו את ימי הולדתנו. מן הבוקר עד מאוחר בערב עמדנו בכפור ובשלג, והתאמנו באמונים שונים. מכל העברים הונחתו עלינו מהלומות. ונוסף לכל זה הציק הרעב עד מות. פרוסת לחם של 150—200 גראם בבוקר, וליטר מרק־מים בצהרים ובערב רבע ליטר תה קר בלבד. זו היתה המנה היומיומית. הכוחות אזלו ובקושי אפשר היה לעמוד על הרגלים. אין, איפוא, פלא בדבר, שכל אחד ציפה לרגע שנוכל כבר לצאת לעבודה. חשבנו שאם נתחיל לעבוד אולי יתנהגו אתנו באופן אחר. התחלנו לעבוד. ביום שני בבוקר צורפנו לפלוגות עבודה שונות ויצאנו לעבודה. בסדור של חמשה חמשה בשורה הלכנו כל יום לעבודה תחת צלילי המוסיקה של תזמורת גדולה. אולם טעינו בזה שחשבנו שמעתה יהיה יותר טוב. עבדנו בעבודות מפרכות שונות; בהקמת צריפים, בחפירות בנינים, בכבישים ובעבודות שונות אחרות, הקשורות בבנין המחנה.

ערומים למחצה עמדנו מהבוקר עד הערב בימי כפור ושלג עם המעדר והאת בתנאי ההזנה הנ"ל; ולו היו לכל הפחות נותנים לנו מנוחה בעבודה. לזה דאגו כבר אנשי ה„קאפו" ועצורים, אלה שנהלו את העבודה (ברשיון הס.ס.) הם הכו מכות איומות ואכזריות. ומי שלא היה יכול לעמוד בזה ולא יכול היה לעבוד, אותו סדרו במקום, אותו הביאו חזרה אל המחנה מת. ומדי יום ביומו הביאה חזרה כל פלוגת עבודה גופות מתות אל המחנה. הכל התנהל כהלכה בדיוק נמרץ; בכניסה אל המחנה אסור היה שמישהו יחסר, בין חי ובין מת, ובלבד שהמכסה תהא מלאה. ה„קאפו" שהביא מספר מתים יותר גדול מפלוגתו, היה „קאפו" מצוין, ותמורת זה

קבל שכר מיוחד בתוספת של מזון. אנשי ה„קאפו" היו אריים, לרוב גרמנים, שישבו אף הם במחנה מטעמים פליליים. הנה בידי אותם האנשים היו החיים והמות שלנו. אין, איפוא, משום פלא בכך, שבתנאי עבודה כאלה, ולא יותר טובים במחנה, בבלוק, החלו אנשינו להשבר. תחילה מבחינה מוסרית ואחרי כן מבחינה גופנית.

המצב הכללי: הידיעות שקבלנו יום יום מהאנשים החדשים, מכל קצות אירופה, על הנצחונות הבלתי פוסקים של הגרמנים, הראו שהמצב הוא כלאחר יאוש. רבים חשבו שלא כדאי להתענות, כי בין כך ובין כך לא נזכה לתשועה. ומצד שני, החיים ללא נשוא במחנה, המכות, הרעב, הרדיפות הבלתי פוסקות, ההשפלה המוסרית, חוסר הנקיון ועוד סבות רבות אחרות, הביאו לידי כך שאנשים ייחלו למות. ומי שרצה בו ניתן לו על נקלה. הרבה דרכים הוליכו לשחרור ממין זה. בבירקנאו היה באותו זמן בלוק בשם „השביעי". כל מי שרצה למצוא פדות מצרותיו, היה רק צריך להרשם לבלוק זה. לבלוק זה קראו בלוק החולים ושם אפשר היה „להחלים" במהרה. מדי פעם בפעם, לאחר שהבלוק נתמלא באנשים במשך ימים אחדים, היו באות מכונות בלילה לרוקן את הבלוק ואת האנשים הובילו אל הקרמטוריום. ואמנם אנשים נרשמו לשם וכל יום היו עשרות מתנדבים. החיים כבר נמאסו עליהם. לא רצו להתענות יותר, או שלא היה להם יותר כוח לענויים. ולא זאת היתה הדרך היחידה של גאולה מיסורים. היו רצים בלילה על גבי חוטי התיל — כך זה נקרא בלשוננו, כלומר, מי שלא היה יכול לשאת יותר את עול החיים רץ בלילה אל המחסום ושם עם בואו במגע עם זרם החשמל — נהרג, או שנורה עוד לפני זה על־ידי משמר הס.ס. בדרך שמה. דומה לבלוק השביעי בשביל הגברים היה הבלוק העשרים וחמשי בשביל נשים. חייהן של הנשים לא היו שונים מאלה של הגברים. אותם התנאים, אך היחס אליהן היה יותר גרוע, כי מחמת חולשתן הגופנית לא יכלו למלא את דרישות העבודה באותה מידה שהגברים מילאו. אם גבר יכול היה אחרי שהות־מה במחנה להשיג משהו מן הצד, זה היה נקרא אצלנו „ארגון" — הרי רובן של הנשים לא הצליחו בזה, והיו נתונות רק למכסת המזון שקבלו. מלבד זה, היו התנאים הסאניטאריים במחנה הנשים הרבה יותר גרועים מבמחנה הגברים. ולזה יש להוסיף עוד, שהנשים נשברו יותר מהם מהגברים. זה אפשר היה להסיק, מהתמותה שעלתה אצל הנשים על הגברים. הצרעת והשלשול הגיעו לממדי מגיפה, וגרמו למות רבבות נשים. בלוק ה־25 היה תמיד מלא וגדוש, ונקרא בלוק המות. כל אשה שנכנסה לבלוק לא יצאה חיה ממנו. פעם נזדמן לי לעבוד בקרבת הבלוק הזה, וראיתי כיצד נשים לעשרות שוכבות בפישוט ידים ורגלים סמוך לבלוק במצב של גסיסה, ומזמן לזמן התקרבה מנהלת הבלוק ונענעה ברגלה בראשי המתים למחצה, כדי לראות איזו מהן מתה כדי שתוכל לרשום את תעודת המות. מעל לראשי המתים היו משליכים חגורה ובאופן כזה סוחבים אותם מעל לאבנים למערת המתים. דבר זה בוצע בידי הנשים, בנות סלובקיה המפורסמות.

הסלקציות היו חזיון שכיח במחנה, אצל אנשים כנשים. לא היה חג יהודי, שהגרמנים לא יערכו סלקציה באותו יום. האימה מפני הסלקציה היתה מדריכה את מנוחתו של כל מי שהיה במחנה במשך כל הזמן. מהותו של הדבר הזה יודע כל מי שהיה בבירקנאו. פירושה של סלקציה הוא ברור, ושם היו ממיינים מזמן לזמן

את האנשים, בא רופא, שם עין על כל אחד ואחד והיה חותך מי לחיים ומי למות. אם האדם היה חלש ולא היה מוכשר לעבודה דינו היה למות. בכל סלקציה כזו נרשמו חמשים אחוז מהיהודים לקרמאטוריום. ולא עברו שנים שלושה ימים ונספו. הרע ביותר היה, שכל מי שנרשם ידע שבעוד שנים שלשה ימים יישרף או יורעל.

חלפו שבועות מספר והתנאים לא נשתנו. אנשינו אנו, כלומר בני וולקוביסק, פחתו והלכו. אלונים כמוטקה קאוואל, שמואל בייאר, גינזבורג, אמסטבובסקי, אפנברג, שרשבסקי, פישקה הקצב, נח פוקס ועשרות אחרים דעכו מיום ליום כמו נרות, מתו באופנים שונים.

ביום אחד מימי העבודה הקשים בהעברת חלקים כבדים של צריפים, ותוך עייפות ודכאון — הגיעה ידיעה משמחת, שחלק מאנשי הטראנספורט שלנו, מגרודנה וביאלוסטוק, ישולחו לבונא לעבודה. גם מספרי היה בין המאושרים. לא ידענו את טיב העבודה שנעבוד שם, מה יהיו התנאים שם, אך באחת היינו שבעי רצון, שאנו יוצאים את הגיהנום הזה, ומשהו יותר גרוע מזה לא תארנו לעצמנו. מיד באותו יום נסענו לאושוויץ מקום שם עברנו בדיקה רפואית. שהינו שם כמה ימים, נפשנו קצת ונסענו למחנה בונא. בונא היתה עיר שבה הלכו ונבנו בתי חרושת לגומי סינתיטי. נסענו 80 איש לבונא. קבלונו לגמרי לא בידידות. קומיסאר פולני של הבלוק נשא נאום לפנינו, והבטיח שלא נצא משם חיים, וגמר שפולין תקים להיטלר אנדרטה רק מפני זה, שעזר להשמיד את יהודי פולין, דבר שהעם הפולני נושא אליו את נפשו זה שנים רבות. קומיסאר זה היה ספורטאי פולני מפורסם, אמן הבוקס. לאחר הבטחות ודברי נחומים כאלה הלכנו ביום השני לעבודה. הרבה מן הכזב לא היה בדבריו. העבודה היתה באמת קשה מאוד, הרבה יותר קשה מבאושוויץ. לאחר ימים מספר נוכחנו לדעת שגם כאן לא נאריך ימים. באחת היה כאן יותר טוב, שקבלנו מזון קצת יותר טוב. והנה קרה מקרה, שאחד מהטראנספורט חלה בטיפוס וכל בני המחנה נעשו חשודים במחלה זו. ובכן נשארנו מבודדים בבלוק למשך שבוע — התבטלנו — וזה לא היה רע לגמרי. נחנו במקצת, אך לאחר שבוע באה פקודה שכולנו נשלחים חזרה לבירקנאו כחשודי־טיפוס. צמרמורת אחזתנו. ידענו את הצפוי לנו בבירקנאו כחולים. אם בריאים נשלחים לקרימאטוריום, ומה עוד יעשו אתנו כחולים. קשה לתאר את מצב רוחנו והכאב שהרגשנו כשעלינו על המכונה לנסיעה. כל אחד נפשו היתה מרה עליו, כל אחד ספר את הרגעים האחרונים לחייו. ביניינו לבין עצמנו הבענו כבר את רצונותינו האחרונים. אכלנו חיש את פרוסות הלחם שהיו אתנו, כדי למות לכל הפחות בשובע. אך לא הכל הולך אצל הגרמנים לפי קו ההגיון, וגם במקרה זה כשבאנו לבירקנאו, הרי במקום להובילנו לקרמאטוריום, הביאונו אל המחנה ונשארנו בחיים.

תוך זמן קצר זה של אי נוכחותנו חלו שנויים. באותו בלוק שאנו היינו, שבתחילה היו שם 800 איש, לא נשארו עד עתה אלא 300 איש. היתר נספו. מ־180 בני וולקוביסק כמעט שלא ראינו מי שהוא מהם. 3 שבועות החזיקונו במחנה כחשודים בטיפוס בבלוק מיוחד. עם עבור שלושת השבועות התחלנו שוב ללכת לעבודה. התחילה שוב עבודת הפרך בצורות שונות. 4 חדשים לערך התעניתי בעבודות שחורות שונות. במשך הזמן הזה הכרתי לדעת ביתר דיוק את המצב

והנסבות במחנה. הצלחתי לחדור לפלוגת החשמלאים. היה זה הישג גדול, זה היה ענין שהכריע על פי רוב בין החיים והמות. המציאות הוכיחה, שלהחזיק מעמד בחיים יכלו ראשית כל אלה שעבדו בעבודות מקצועיות שונות, מטעם זה שעבודה מקצועית היא תמיד יותר קלה מעבודה שחורה. באותו זמן הצליחו לחדור גם אחרים מבני וולקוביסק, אף כי מספרם מועט, לעבודות קלות שונות. אחדים כנגרים, אחרים בפלוגת המנקים — אותם שעסקו בפנוי החבילות מכל טראנספורט שהגיע. זו נקראה „קאנאדע קאמאנדע". רופאים אחדים קבלו עבודה בבית החולים: מארק קאפלאן ואפשטיין; אחד נכנס לתזמורת, ועוד אחדים למקומות אחרים וזה הכל. לאחרים לא שחק המזל, למרות כשרונם ומומחיותם. עמנו היה מוסיקאי מפורסם מוארשה בשם ריזנר, שהיה כבר בכל העולם, ניצח על תזמורת והופיע בכמה ארצות אירופה. המלחמה טלטלתו לוולקוביסק, ומשם הוא בא יחד עם כולם לאושוויינצ'ים ועבד בעבודות הקשות ביותר. פעם הוא הוכה מכות קשות כאלה, שהתנדב מרצונו לבלוק השביעי. הוא אמר לי, שאינו רוצה יותר להתענות והוסיף, ששגעון הוא להתענות, אם אין סכויים לצאת ביום מן הימים לחפשי. היו טפוסים אחרים, שלא כרעו מחוסר אונים ונלחמו בעקשנות לקיומם. מאלה היה ד"ר אפשטיין למשל. בזמן הראשון הוא לן יחד עמי. הוא עמד כבר על סף הכליון, היה „מוזולמאני" גמור; „מוזולמאני" היה נקרא בן אדם שלא היה אלא עור ועצמות, שלד חי. הוא נשא הכל בעקשנות והחזיק מעמד עד שהעסיקוהו תחילה כעוזר לרופא, ואחרי כן כשהיתה לו ההזדמנות להוכיח את כשרונותיו, אשרוהו כרופא. מאז ואילך שופר מצבו.

עבודתי בפלוגת החשמלאים נתנה לי את ההזדמנות הטובה ביותר להתודע יותר אל חיי המחנה ושיטת הנהלתו. כחשמלאי לתקון ולסדור מאור חשמלי במחנה ואצל הס.ס., היה לי חופש תנועה בכל המחנות. בבירקנאו לא היה מחנה אחד גרידא. היתה שם שורה שלמה של מחנות שונים, בנויים אחד ליד השני. הבנינים הללו הקיפו שטח עצום. עשו רושם של עיר שלמה. בירקנאו הורכבה מעשרה מחנות ויותר, נפרדים אחד מהשני במחסומים טעוני חשמל. כל מחנה היה לו שם משלו; ראשית לפי אלפב"ית: א. ב. צ. ז. ו. ושנית לפי סוג האנשים שהיו מרוכזים שם. היה שם מחנה קראנטינה בשביל הבאים החדשים. במחנה זה היו התנאים רעים ביחוד, כי שם נתנו להרגיש את משמעו של מחנה השמדה. אחריו מחנה צ'כי משפחתי, שלשם הביאו הגרמנים מטרזיינשטאט כעשרים אלף יהודים, החזיקום כולם יחד, על נשותיהם וטפם בזכויות מיוחדות יותר טובות, הכריחום לכתוב מכתבים לצ'כיה שטוב להם, דבר שהקל על הגרמנים בריכוז יהודי צ'כיה. ואחרי כן משלא היו זקוקים להם יותר הרעילו את כולם בגאזים ושרפום במשרפות. אחריו היה מחנה בשביל נשי הונגריה ולודז'. מחנה עבודה של גברים. והנה מחנה „צועני", שבו היו יהודים מלודז', ראדום, סקארז'יסקו וערים שונות אחרות, מרוכזות ממחנות שונים. היה מחנה לחולים, היה מחנה לחבילות, שבו מיינו, סדרו וארזו הגרמנים בעזרת עצורים את מטען הרכוש של היהודים שהביאו אל המחנה. והיהודים הביאו הרבה. ואין פלא: עד הרגע האחרון הוליכו הגרמנים שולל ורימו בערמה יתרה את האנשים. יהודים סחבו עמם מטענות שלמים של מזודות עם

חפצי ערך היקרים ביותר, החל במלבושים וכלה בכלי בית ומכשירים שונים. חשבו שמביאים אותם לעבודה, כי כך טענו הרוצחים. מה לנו יותר, הנה בשעה שהגיע טראנספורט מהולנדיה לתחנת הרכבת באושוויץ׳ שאלו היהודים דרך חלונות הקרונות — האם כבר באנו ל„משק״ אושוויץ׳? כך הגידו להם בהולנדיה שנוסעים לעבוד במשק גדול. הנה כל המטענים הללו מיינו וכל יום היו הולכות רכבות שלמות של רכוש יהודי — קרונות שלמים של נעלים, לבנים, מלבושים, כלי מיטה ועוד. היה זה באמת משק ענקי, של השמדה, שוד ורצח.

המחנות האלה עמדו זה ליד זה. בכל מחנה שלושים וכמה בלוקים. כל בלוק הכיל מארבע עד חמש מאות איש; ובמקרים של זרם רב של אנשים אפילו משמונה עד תשע מאות איש. מימין למחנות האלה היו שני מחנות גדולים לנשים, ומשמאל למחנות היו בונים מחנה ענקי בהיקף של כל המחנות הנזכרים יחד — „מכסיק״ היה מכונה בפינו. במחנה זה רכזו הגרמנים את הנשים מהונגריה בשעת הטראנס־פורטים הגדולים מהונגריה.

ממול לכל המחנות האלה עמדו לפי השורה חמש משרפות גדולות. חמש ארובות רחבות וגבוהות הצעיפו ושמרו מעל למחנה, מעל לעצי החורשה המסתירים את סוד ההישג של התרבות החדישה והציוויליזאציה של המאה העשרים. 5 ארובות שלא נעלמו מעל אופק חיי המחנה שלנו במשך שנתיים. יומם ולילה הן פלטו אש ועשן, לתוך שמי התכלת הבהירים והרמים. כאן יקדו על חמשה מזבחות רבבות קרבנות יהודיים. ענני עשן שחורים וסמיכים הסתירו ביום את החמה המזהיבה והיפה ולהבות אדומות הבהירו את הלילות האפלים. „באד אנשטאלט״ היה רשום ליד הכניסה של אחת המשרפות. „סבון מקבלים במקום״ היה כתוב ליד הכניסה של בונקר הגאז. „יש לארוז יפה את החפצים, שלא ילך שום דבר לאבוד״ הזהירו, וכך עד הנשימה האחרונה, עד הרגע שהרגישו איך הגאז הצורב מתחיל ללחוץ על הריאות, עד הרגע של אבוד ההכרה לא פסקו מלרמות ולהוליך שולל. והיו גם משלוחים שתפסו מקודם את הצפוי להם והתקוממו — מקרים כאלה היו לרוב. במקרה אחד, היה זה משלוח מצרפת, הוציאה אשה אחת בהיותה כבר בתוך בונקר הגאז בחזקה את האקדח ממנהל הראפורטים במחנה, שילינגר, והרגתו באקדחו. חוץ ממנו נפצעו עוד אחדים מאנשי ס.ס. במקרים של התקוממות הובילו הס.ס. בקתי הרובים אל הבונקרים. ומשנתמלא הבונקר באנשים סגרוהו באופן הרמטי, ואחר מהס.ס. הכניס את הגאז דרך פתח מיוחד לתוך הבונקר, ולאחר רגעים אחדים היו כולם מתים. ואחר כן שרפו את הגויות בתוך המשרפות. תלי אפר שלמים של עצמות אדם התנשאו; בבנין הכבישים השתמשו באפר־האנשים ככסוי מתחת לגשר. בשיירי חיי האדם, חיי היהודי, „קושטו״ כל המשעולים והנתיבות במחנה. התוצרת או יותר נכון תוצרת הלווי של אפר האנשים, עלתה על הצורך והשימוש בבנין המחנה; אז הובילו את האפר במכונות אל הווייסל והטילוהו לשם; בדרך זו רצו לטשטש את עקבות הרצח ההמוני. משהגיעו הטרנספורטים מהונגריה, לא יכלו המשרפות לספק את הצרכים, ולפיכך חפרו בורות גדולים ליד כל קרימטוריום ושרפו בהם אלפי אנשים כל פעם.

למרות המשטר החמור במחנה התנהלה פעולת מחתרת. היו כמה בריחות מאורגנות מן המחנה, מקרי התקוממות אחדים.

בקיץ 1944 היתה התקוממות של ה„זונדרקומאנדה". קרימאטוריום. יום יום נשרף אז. חלק הצליח לברוח. ב־1945 התקיימה עוד התקוממות ושני בתי־משרפות הופצצו.

במשך כל זמן שהותי באושווייץ נשאתי בחובי תכנית של בריחה. בתכניות בריחה התהלכו אנשים רבים, אך להגשים תכנית כזו לא היה מן הקלות. קשה היה להיחלץ מצפרני המות. בינתיים חליתי בדלקת הריאות, שבועות אחדים שכבתי בחום גבוה, ושוב שיחק לי המזל והבראתי. אז המשכתי לארוג את חלום הבריחה.

בחודש יוני 1944, הגשמתי תכניתי יחד עם עוד שנים מחברי. אנו בורחים מן המחנה. אולם כעבור שעות מספר, הצליחו הס.ס. בעזרת עצורים פולניים לתפוס אותנו. הם הביאו אותנו חזרה. לספר כיצד הוכינו מיותר לגמרי. די להדגיש שלאחר שהביאונו חזרה אל המחנה, לא הכירו אותנו חברינו אנו. חשבנו שאנו נידונים לתלייה, אך למזלנו יצאנו ידי חובה במכות בלבד, שאת תוצאותיהן הרגשנו שבועות אחדים, וקבלנו ס.ק.„ זוהי פלוגת ענשין, היינו, שכל זמן שהותנו במחנה היה עלינו לעבוד בעבודות פרך קשות באופן מיוחד. מאז ואילך התחילה פרשת חיים קשים, בעבודת אדמה קשה, בחפירת תעלות בתוך ביצות. עמדו עם אלות מעל לראשינו והחישו את העבודה. בתוך המחנה היינו מבודדים מעל כל העצורים שלנו. הבלוק שלנו היה סגור ומבודד. לחיות היינו נאלצים רק מהמנה שקבלנו. קרוב לחמשה חדשים עוניתי באופן כזה, הייתי בטוח שלא אוכל להחזיק מעמד בחורף הבא. למזל בא הפנוי הזמני מאושווייץ ובירקנאו, וגם הס.ק. כולה נשלחה במשלוח; לאחר אראנייבורג, זאכסנהאוזן, הביאו אותנו לדאכאו סניף כמתכונת דאכאו. שם התחיל הטראנספורט שלנו, למעלה מאלף איש, לבנות מחנה חדש בשביל עצמו, זה היה בנובמבר 1944. מאז התחיל פרק חדש עם צרות נושנות בחיינו.

מטראנספורט וולקוביסק באו יחד עמי לדכאו יוסף קוטליארסקי וניאמה לוין, מסוויסלוץ', שגם הם נשארו בחיים. על יתר בני וולקוביסק, שהיו עד הרגע האחרון בבירקנאו ושנשלחו לאחר מכן משלוחים אחרים לא ידענו כלל. רק לאחר השחרור — משבאנו לארץ־ישראל נודע לנו שבכמה מקומות באירופה נמצאים קוסובסקי, אפשטין, מארק קפלן, טשאפר, הוכברג מורשה, שגם הוא בא עם הטראנספורט מוולקוביסק לאושווייץ; חוץ מזה נשארו בחיים יוסף הצבעי, מקוסוב, לאטה וולפוביץ, מדרצ'ין ואחד מוניקר גרשון.

מנשי וולקוביסק נשארו רק צעירות אחדות: אחותו של קפלן, שינה ליפשיץ, סולקה ליפשיץ מסלונים, כאשקה בויארסקה, גנדלר מסלונים, אלטה שידלוויץ', מסוויסלוץ'. אלה הם כמעט כולם שניצלו ונשארו בחיים מטראנספורט מוולקוביסק.

מאמרי הקצר על חיי היהודים בגטו ובמחנה אין בו אלא שקוף קלוש. אלה הם רק קוים בודדים לתמונה המבעיתה של ההשמדה. זוהי רק טיפה אחת מים הדמים היהודיים שנשפכו במשך שש שנות המלחמה. אלה הם רק קטעים מהטרגדיה האיומה של עם ישראל.

כדי ליצור תמונה מדוייקת, כדי לדעת להעריך את עוצם הצער וההשמדה, מן ההכרח להרחיב פי מונים את הדבור.

אושווייצ'ים־בירקנאו — שם היה הדוד שבו התמזגה והושמדה כמעט יהדות אירופה כולה. תולדות אושווייץ הן תולדות כליונה של יהדות אירופה.

מאמרי אינו אלא סיפור על חייו וכליונו של קבוץ יהדי קטן אחד מעיר אחת; וכמה היו ערים ועירות כאלה בפולין בלבד?...

דברי ימי הטרגדיה היהודית הגדולה הם ענין לחקירה וללימוד, כי על יסוד זה יש לחנך את הדורות הבאים, למען ידעו כיצד לשנוא ולהלחם בכל הרע והעוול, שיהיו אמיצים ושיגנו בגאון ובכבוד על זכויות האומה הישראלית, שלא יישנו עוד מיני תופעות של אושווייצ'ים וטרבליאנקה.

עדיין נישא אד הפחמים, ריח הגופים הבוערים. באזנים מצלצלים עדיין צעקות מחוסרי האונים של האמהות והילדים המעונים, וגם לאחר השחרור שוב נופלים קרבנות יהודים.

אלטה שידלביץ', צעירה מסוויסלוביץ', שהגיעה לאושווייץ יחד עם הטראנס־פורט מוולקוביסק, התענתה שנתיים באושווייצ'ים, ואחרי כן בעשרות מחנות אחרים בגרמניה, והיה לה המזל לצאת לחפשי, נסעה חזרה לפולין לאחר השחרור כדי לגלות לכל הפחות עקבות ממשפחתה — נהרגה בפולין רק מפני זה שהיא יהודיה. וזהו לא המקרה היחידי, יום־יום מודיעים על פעולות רצח של יהודים בערים ועירות שונות בפולין.

והנה שרידי הפליטים, יהודים שבורים ורצוצים ומחוסרי בית מתדפקים על שערי ארץ־ישראל כדי להתחיל כאן מחדש, רוצים לבנות חיים בריאים על יסודות חזקים, רוצים להיות אנשים בין אנשים, כי לא קטנה היא תרומתם להתפתחות התרבות האנושית משלאחרים; דורשים את זכותם לחיות כמו יותר העמים — ושערי מולדתם סגורים על שבעה מסגרות! אניות משחית וצלבניות של ה. מ. שומרים למען לא יהדור אל הארץ יהודי שהעיז לבלות את היטלר, השואף סוף־סוף למקום מנוחה. נוצרו ועדות שונות „לחקור" את השרידים הנותרים זקוקים לבית — אם הם רוצים באמת להתחיל לחיות חיים תקינים, אם הטרגדיה היא באמת כה גדולה. 6 מיליונים קרבנות יהודים עדיין לא מספיקים להם! על כן עלינו לעמוד על המשמר, עלינו להגן על זכותנו. שום דבר לא יעצור בעד רצוננו. תמונת המעוגים והמשומדים של יקירינו ומחמדינו מן ההכרח שתרחף תמיד לנגד עינינו. דבר זה יוסיף לנו אומץ ועקשנות להגשים את שאיפותינו ורעיונותינו.

בית הכנסת הגדול בוולקוביסק

ד"ר נח קפלינסקי

וולקוביסק בגסיסתה

ב־31 ביולי 1942 הגעתי לוולקוביסק בדרך הנדודים לחיפוש „הצלה". ב־28 בפברואר 1945 עזבתי את וולקוביסק כ נ י צ ו ל, לעולם. משנתים וחצי ומעלה אלה הנחלקים לשלשה שלבים, הייתי שנים עשר חודש בוולקוביסק גופה; חייתי את כל החורבן בבונקרים ולבסוף ראיתי את וולקוביסק בשחרורה, כשהיתה כבו פנויה, מגרמנים, אך גם — נקיה מיהודים...

השורות דלהלן, צרור זכרונות קטן, תשמשנה תרומה צנועה להסרת הלוט ולקביעת העובדה של הגסיסה האיומה וכליונה של קהלה שלמה בישראל, אנשים, נשים וטף.

* * *

כפליטי גיטו סלונים, שאותה שעה שתה כבר את קובעת כוס התרעלה כמעט עד תומה, הגיעה קבוצה בת שמונה איש מקרובי משפחתי באחד מצהרי יום ששי קיצי לוולקוביסק, דרך כביש איזבלין, אחד אחד או שנים שנים. עזבנו את רוסיה הלבנה, שסלונים השתייכה לה, בדרכים ישרות ובדרכי עקיפין, בהבריחנו בלילה את הגבול, לתוך שטחי ה„רייך" השלישי, שוולקוביסק השתייכה להם. „שמענו כי יש שבר במצרים" — התפשטו ידיעות, שמעבר לגבול — לפי הנוסח הרשמי, „פרוסיה המזרחית, מחוז ביאליסטוק" חיים עוד היהודים איך שהוא; בכל אופן, חייהם אינם תלויים להם מנגד.

עם הכנסי העירה פגשתי ביהודי, שהכיר בי ללא שהייה כלא מקומי, הקבילני בשלום־עליכם: „ודאי מסלונים, הזהר נא, אתה יכול להיתקל בשוטר פולני, הגרוע עוד מגרמני; בוא, אוליכך דרך סמטאות צדדיות". נמצאו מיד בני לוייה לכל אחד מאתנו ומעברים שונים הגענו בשלום למקום המיועד.

וולקוביסק היתה אז כבר חרבה אחרי השריפות שארכו ארבעה ימים בשל הפצצות הגרמנים בשבוע הראשון למלחמת גרמניה־רוסיה. במרכז העיר היו רק שלדי בתים ופרצות ענקיות של פצצות. החיים התנהלו בירכתי העיר. המעבר בין קצווי העיר השונים היה דרך משעולים דרוכים על גבי העשבים. תרופה מועילה נגד עין רעה... במשעול כזה מהרתי מיד עם בואי למועצת היהודים. שם נוצרה כבר ועדה מיוחדת לטיפול בפליטי הקהלות היהודיות של סלונים ודרצ'ין, שנמחו מעל פני האדמה.

החצר הגדולה בסמטה החדשה והבנינים המקיפים אותה המתה מאנשים. שם התרכזו כל חייהם היומיומיים של יהודי וולקוביסק. בבית לבן קטן מצד שמאל (יהודים התלוצצו: „הבית הלבן"...) היה מקום המושב של נשיאות מועצת היהודים. מצד ימין בבית גדול פעלו כל השרותים. למעלה בחצר — המזכיר ובית העצורים של „ארדנונג־דינסט" (המשטרה היהודית). סמוך בתוך רפת גדולה חיכו פליטים לסידורם. באמצע החצר עמדה סוכה, שבעל הקאפה לפנים, שפיגלגלס, מכר לימונאד מסאכארין, מיץ שטעמו משונה, תופינים נוקשים שנאפו מי יודע ממה, עוגות וזרעונים שחורים. סוכה זו היתה ה„אולם" היהודי הפומבי היחידי, בית־המסחר

היחידי הפתוח... הפדיון העיקרי היה בעצם מהזרעונים, שהיו מפוצחים בפי כל, החל מיושב הראש של המועצה עד לנער, שעמד על המשמר ליד השער, כדי לבשר ש„לימוזינה" גרמנית הואילה לרדת לחצר המועצה היהודית...

שהיתי אז 28 יום בוולקוביסק. יום־יום בליתי שעות ארוכות במועצת היהודים. היה זה באותה תקופה שהחיים היהודיים קבלו מהלך „תקין". גיטו לא היה בנמצא. רק יהודים ונוצרים אסור היה להם לגור תחת גג אחד. הבתים היהודים היו מסומנים בטבלה עגולה גדולה צהובה, שהיתה תלויה מעל לכניסה בכל בית יהודי. יהודים עבדו לפי חלוקת לשכת העבודה ליד המועצה היהודית. יהודים חיו ממסחר קמעוני (באימה ופחד, מפני שוטר — פולני! — שלא יראה שנושאים משהו מתחת למטפחת) והעיקר — מחילופים: היה שהחליפו מטבע למזון יומי, עדי־זהב והיה שמכרו גם שמלה, זוג גרביים וכותונת. כך, שכל רכוש היהודים, היה זורם באופן שיטתי, „לאט־לאט אבל בבטחון" לידים זרות. השנה האחרונה — פרט לקרבנות לקרבנות רעב שונים — לא הביאה עמה שום זעזועים; נשאו את הטלאי הצהוב, הלכו על גבי הכביש, עבדו עבודת־פרך, מילאו אחרי השגעונות הפראיים של השלטון (ההזמנות המשונות ביותר אצל המועצה היהודית) והתנחמו בתקות הגאולה והפדות. כל 4—6 שבועות הוחרדו החיים היהודיים מבקורי אנשי הגיסטאפו. במהירות הבזק התפשטה ידיעה כזו בבתים היהודיים הצפופים. איש לא העיז אז להוציא את הראש אל הרחוב. ימים אחדים היו חיים במתיחות עד שמלאכי החבלה היו עוזבים את המקום, ויהודים היו מברכים גומלין, שהיו מפטרים אותם במגפים, חליפות, וילונות, שעונים וכדומה.

כאמור — היתה מועצת היהודים מרכז החיים היהודיים; היא ששלטה על החיים הפומביים והפנימיים של היהודים. בשל הדוחק האיום בדירות נפתרה אף שאלה זו על־ידי המועצה, אשר חילקה את הדירות העומדות לרשותה באופן יחסי לפי מכסת הנפשות. פקחה על העבודה, חילקה צרכי אוכל, אירגנה עזרה רפואית חנם, בדקה את תנאי ההיגיינה הסאניטארית ובזמנו דאגה לפליטי רוסיה הלבנה (המציאה בשבילם תעודות ועל־פי־רוב פיזרה אותם בערים ובעיירות המרוחקות, ביחוד בביאליסטוק).

יושב־ראש המועצה היהודית היה ד"ר איזיק וינברג, משתף הפעולה הקרוב ביותר שלו היה — ד"ר יעקב סדלצקי. שני הרופאים הללו — שני נגודים — השלימו בכל זאת אחד את השני באופן הרמוני. וינברג — מתבולל לפנים, חיצוניותו כשל גוי, מרושל, אריסטוקראט; סדלצקי — איש־העם, חביב ההמונים, ערני, עממי; הצד השוה ביניהם — יושר, מסירות לכלל, עבודה חרוצה ומרצית, תוך הזנחת ענינים אישיים — הוערצו וכובדו על־ידי האוכלוסיה היהודית כולה.

אם עברה אי־אז הרנה, שמי שהוא מהמועצה היהודית דואג לעצמו יותר מלכלל — הרי אפילו בעל ההעזה הגדולה ביותר, או בעל עזות פנים, לא עלה בדעתו להטיל ספק ביושרם, בנקיון כפיהם ובחוסר התועלתיות העצמית של שני הרופאים הללו.

מנהל המזכירות היה נח פוקס, שבקפדנתו המיוחדת לו, רכז בידיו את כל העבודה של המועצה היהודית. מנהל לשכת העבודה — ז'מה דניאל; מנהל המשק

— מוליה קנטור; מקשר עם העיריה — בריל אמסטיבובסקי; גזבר — משה קרפיבניק. בשעת התאכסנות אנשי הגיסטאפו היו אליהו מוטיה גינצבורג וקלארה נימצ'יק ממלאים את כל דרישותיהם מאת המועצה היהודית. בפליטים טיפל פיטדה. חוץ מזה היו פעילים מאוד סיאמה גאלין וסוניה בוטווינסקי.

חרדה גדולה תקפה את יהודי וולקוביסק, כשפליטי סלונים ודרצ'ין התחילו להביא את ידיעות־איוב על השחיטות האיומות מעבר השני של זלוויאנקה(פלג ליד הגבול). מצד אחד רצו להשלות את עצמם, שברייך השלישי לא יקרה כדבר הזה („הרצון הוא אבי המחשבה"). אך מאידך, קשה היה להעלות על הדעת, שהיטלר יפלה בין יהודים ליהודים. היינו רגילים לשוחח רבות על נושא זה, ביחוד עם ד"ר וינברג ונח פוקס. השוויתי אז את הדבר הזה עם התורים, שעמדו בשעת השלטון הבולשביסטי לקבלת סוכר: אם יספיק הסוכר יחלקוהו בין כולם... כלומר, אם תספיק לו לגרמני השעה, הרי יחסל את כל היהודים. אולם, שום איש לא ההין אז לחשוב, שהגרמני ישתולל עוד כמעט שנתיים במחוזות שלנו, ועוד פחות מזה חיכו לכך, שוולקוביסק עומדת כבר כה קרוב בתור לסוכר...

נהפוך הוא (ושוב: „הרצון הוא אבי הרעיון"), נוח היה להאמין שישועת ה' כהרף עין, שהחורף הבא יביא את הגאולה. ד"ר וינברג כבר היה דואג על כך, כיצד יביטו עליו הבולשביקים, כעל מי שהיה יושב־ראש המועצה היהודית. אך הגורל שחררו מהדאגה עוד לפני שאר חברי המועצה.

* * *

בסכמי את רשמי על וולקוביסק על סמך שהותי שם במשך חודש, אין ביכלתי כפליט מגיא ההריגה מעבר השני של זלביאנקה, לדבר על וולקוביסק וסביבתה באופן מופשט, בלי השוואה עם זה שקרה 40—50 קילומטרים יותר מזרחה. ובתור פליטים משם היינו תחת הרושם של ההבדל הענקי. נכון, שגם כאן היו השפלות, רדיפות וגזירות; תיכף לאחר הכבוש הגרמני „חסלו" הגרמנים כמה עשרות אנשים. ביניהם: ד"ר פינברג, עורך־הדין יוסקוביץ ואשתו, זן מאזיה ואחרים. אולם כשאך סופחה וולקוביסק לפרוסיה המזרחית, לבשו החיים צורה מסוימת של קבע. קרה שגם אסירים יהודים שוחררו מכלאם ומלבד עונש מות היו גם ענשים כספיים, מלקות, חצי שנה או שלמה מחנה רכוז; אפשר היה להתנועע בסביבה, או אפילו לנסוע ברכבת לביאליסטוק, אמנם לפני רשיונות מיוחדים שראש העיר היה מוציא עבור שוחד ובתוך קרון מיוחד בכתיבת „רק בשביל פולנים". הנה כל התקנות האלה נשמרו ראשית כל תמורת שוחד, הן מצד הגרמנים והן מצד השוטרים הפולנים. האחרונים היו מסתובבים בכונה בסביבות היהודים ובכל הזדמנות שהיא פשטו את העור. היהודים סיפקו את דרישות השוחד המוגזמות ביותר בעזרת ועדת המס ליד המועצה היהודית, במחשבה היחידה להחזיק מעמד ככל האפשר יותר ויותר עד יעבור זעם...

* * *

בתחילת ספטמבר, 1942, הייתי מצויד, הודות למועצה היהודית, בתעודות מתאימות וניירות, עזבתי את וולקוביסק ועברתי לגור בעירה הקטנה מוסטי, 32 ק"מ מוולקוביסק. אז לא תארתי לעצמי שעם עזיבת וולקוביסק התחמקתי ממות

בטוח. כי לא עברו שבועיים, שלא רק וולקוביסק, אלא אף יהודי מחוז ביאליסטוק כולו נזדעזעו לידיעה על המאסר הפתאומי בעת ועונה אחת של כל הרופאים היהודים, רופאי השיניים ורוקחים אחדים בוולקוביסק. אז לא הייתי כבר בוולקוביסק, בכל זאת ברצוני להקדיש כמה מלים לפרק הסטורי עגום זה לכל הפחות מפני זה, שבעל אחותי, ד"ר יצחק הוניגשטין, אף הוא היה ביניהם, אחותי היתה בתוכם במאסר ואחרי שחרורה היתה היא עם אחותי השניה בין אלה, שעשו את המאמצים הגדולים ביותר לטובת הנאסרים, כך שיותר מאוחר נודעו לי פרטים רבים על עשרה הרוגי מלכות אלה, שעליהם ברצוני למסור פה.

חיש מהר התפשטה מפה לפה בשעת ערביים אחת, הידיעה על המאסרים המרובים שנעשו בין היהודים על־ידי המשטרה והגיסטאפו. מיד נתברר מי ומי הם הנאסרים: כל הרופאים היהודיים ורופאי השיניים (גברים ונשים) ואלה הם: הד"רים וינברג, סדלצקי, קנטור, ולבלסקי, קויפמן, הוניגשטין ואשתו, גברת ד"ר גאלאנד, (שבאה עם אמה הישישה כאורחת מגרוזיה הרחוקה), רופאי שיניים: טרוף, מאנט, פשניצקה, אינהורן ופיסיק; לאחר מכן נוספו עליהם רדיו־טכנקאים אחדים. רושם המאסרים הללו היה עצום. בהתאם לזה התהלכו סברות מסברות שונות, שעשו להן כנפים בתוך האוכלוסיה היהודית, יש שביארו את הדבר, כאילו לגרמנים נחוצים כוחות מדיציניים בחזית... אחרים ידעו שוב לספר על איזו מעשיה של רפואות אסורות (דבר שכמובן היה מחוסר שחר, ממש כמו הסברה הראשונה). אך הסיבה האמתית היתה לפי שעה בלתי ידועה. הנאסרים הושמו בשני בונקרים (מהבונקרים שנתפרסמו יותר מאוחר כל כך כ„בונקרים הרוזשינויים"), גברים לחוד ונשים לחוד. בכל זאת היתה להם לגברים ולנשים האפשרות לבוא בדברים מזמן לזמן, בעמדם ליד דלתות הבונקרים. הם שכבו במאורות נוקשות, מזון הרשו לשלוח להם פעם במשך ימים אחדים.

ביום השלישי התחילה החקירה והדרישה של הנאסרים. בצריף סמוך היתה מסודרת באופן נהדר ומקושט המפקדה, שבו ניהל איש גיסטאפו את החקירה. לחקירה הם הלכו אחד אחד, כל איש מהם פעמים אחדות. רק אז נודע במה דברים אמורים.

באופנים שונים, רצתה הגיסטאפו להיודע מי מעובדי המדיצינה היהודים הגיש עזרה לפרטיזאן. החקירה התנהלה באופן חמור וגס. במיוחד סבלו בשעת החקירה הרופאים קנטור וקויפמן; הראשון בשל התנהגותו האמיצה ותשובותיו הקשות, השני, בשל... מראהו האטלטי (היה זה כלל ידוע, שביהודים כאלה התנהגו הגרמנים קשות באופן מיוחד). ביחוד הכו כמה פעמים את הד"ר קנטור.

אחרי החקירות הראשונות הודיעו לנאסרים, שניתן להם זמן של שבוע ימים להרהר בדבר, ואם עד אז לא יודה איש מהם, יצאו כולם חייבים בדין.

בינתים שחררו את הרדיו־טכנאים ואת כל הנשים. רק אז נודע ליהודים על המצב והתחילו לחפש בכל הדרכים כיצד להציל את הכלואים. פעמיים נסעו שליחים מיוחדים לביאליסטוק (סוניה בוטוינסקי ואחותי) כדי לבקש את עזרת יו"ר המועצה היהודית בביאליסטוק, האינג'. אפרים בראש, שאחרי כל השתדלויותיו הודיע, שגורל האסירים נתון בידי שלטונות הגיסטאפו המקומיים בוולקוביסק. הצליחו

לקשור מגע עם קצין גיסטאפו גבוה (הרבה מאמצים נעשו בכוון זה על־ידי קלארה נימצ'וק), אשר הבטיח לעזור בשחרורם. עד כה וכה עבר מועד ה„אולטימאטום" והאסירים הכחישו אחד אחרי השני. עוד שבוע ימים ישבו האסירים לאחר החקירה האחרונה.

ב־11 באוקטובר בערב הבטיח קצין הגיסטאפו, שהיה כולו משוחד, למשפחות הנאסרים שלכל המאוחר ב־13 ישוחררו. למחרת ב־12 היה לנשים ראיון עם בעליהן ומסרו להם את הבשורה בדבר שחרורם הקרוב.

ב־13 לחודש בבוקר הגיע אוטו־משא אל הבונקרים עם פלוגת גיסטאפו מזוינת; הוציאו את עשרת היהודים הנאסרים, ציוו עליהם להפשיט את מעיליהם ולהשאירם במשרד. פועלים יהודים בקסרקטינים היו עדי ראייה לתהלוכתם האחרונה של העשרה. יתר על כן, בין הפועלים היתה בתו של ד"ר סדלצקי, אדיה, שנפלה על צוארו והאב והבת נפרדו לעולמים באופן קורע לב. הם הובלו ללא שהייה ליד גבעה מחוץ לעיר וכולם נורו. בשעה 10, כשנשי האסירים הגיעו בשעה המיועדת לחכות ל„שחרור" בעליהם — אף אחד מהם כבר לא היה בחיים...

כמה אמת היה בעובדות, שעליהן התבססה ההאשמה? נקבע בודאות, שאמנם היתה עובדה כזו: ימים מספר לפני המאסר הגיש רופא יהודי עזרה לפרטיזאן ביער הזאמקובי. ידוע גם, שרופא אחד סירב ללכת היערה לתכלית זו. לעומת זה ברור, שד"ר וינברג עשה את הדבר. עוד בזמן שהותי בוולקוביסק, כשהייתי אצלו בביתו (הבית האחרון ברחוב הוילנאי ליד כביש פיאסק), הוא הראה לי על היער ה„זאמקובי" השכן ואמר, שסוף־סוף פניו מועדות שמה, אל היער. בעת החקירה היה הוא דוקא מופלה לטובה על־ידי השלטון הגרמני, שלא חשד בו ב„פשע" זה בשל עמדתו הרשמית. זה גרם גם לכך שבשעת המאסר שארך שלושה שבועות היה הוא האופטימי ביותר, מלא תקוה בשחרור, ובבטחון זה היה מנסה להדביק גם את חבריו. אך האחרים ראו את המצב אחרת. פסימיים באופן מיוחד היו ד"ר קנטור (מלודז'), ד"ר הוניגשטיין (מולוצלבק) ואינג'. הירש פוטשקרניק מוילנא, פליט גיטו סלונים, שהגרמנים תפסוהו ליד הגבול והמיתוהו יחד עם הקבוצה כולה. ד"ר קנטור, בהיותו שבור ורצוץ מהענויים הגופניים בשעת החקירה, החליט בדעתו לקבל על עצמו את האשמה בימי ה„אולטימטום", אך בעמל גדול הניאוהו חבריו, ביחוד ד"ר וינברג, מזה. רצוץ מאוד היה אף ד"ר סדלצקי; לעומת זה הצטין רופא השינים ד"ר טרופ בהתנהגותו הסטואית כמעט, שהיה מעודד את החברים בימים האחרונים לחיים. קשה לדעת את הסבה על מה ולמה לא הודה הד"ר וינברג באשמה: אפשר שבגלל בטחונו המדומה, ואולי גם מפני זה שהיה משוכנע שבין כך ובין כך לא ישתנה המצב והנמוק החשוב ביותר הוא, שאולי לא רצה להעמיד בסכנה את המועצה היהודית ועל־ידי כך את האוכלוסיה היהודית כולה.

האוכלוסיה היהודית בוולקוביסק, חיתה בתוך שלושת השבועות הללו כמו בקדחת. יום־יום באו יהודים לחוגי המועצה היהודית והציעו כסף, זהב ועדיים לפדיון שבויים. יהודים רבים מן השוק חפשו דרכים ואמצעים כיצד להציל את הנאסרים. יזכר אף כאן, שהמועצה היהודית, אשר שנים מהנאשמים היו חבריה המכובדים ביותר — לא התערבה באופן ר ש מ י בדבר...

יהודי וולקוביסק קבלו מכה איומה מאוד. ביחוד כאבה אבדת שני הרופאים וינברג וסדלצקי. היהודים הרגישו עצמם עזובים ובודדים, כאילו גשר ברזל התמוטט תחתם, וימאנו להנחם...

* * *

בשני לנובמבר, 1942, הוצאו עם שחר קומץ היהודים (350 נפש) ממוסטי הישנה, עיירה למחצה וכפר למחצה, מן הבתים, קבצום ליד הגשר מעל הנימן וסדרום חמשה חמשה. את הזקנים והילדים הטעינו על עגלות שגויסו במיוחד אצל הגויים, ותחת ליווי חמור של אנשי ס.ס. עם מכונות יריה מכוונות גרשום מעבר לגשר לצד וולקוביסק. שום איש לא ידע להיכן הדרך מוליכה. אך באופן אינסטינקטיבי הרגישו יהודי מוסטי, שעד כה חיו באופן יחסי בשקט, שזוהי דרכם האחרונה. וכשה„מחנה" זו מהמקום, תוך הסתכלות של אדישות מצד כל האכרים המקומיים, שהיו מלובשים יפה (בשל ימות החגא) ואשה יהודיה הכריזה: „היי שלום עיירת מולדתי" — אשרו כל הלבבות היהודיים שפעמו בחרדה, ששום איש מהם לא יחזור...

לאחר שעות מספר הגענו לפייסק. כאן ראינו, ש„אקציה" זו אינה נוגעת רק למוסטי. הגיטו היה מוקף גרמנים ושוטרים מקומיים, סגור ומסוגר, במצב של צפיה: חיכו לחברה, לנו. הוטלנו לתוך הגיטו הצפוף וקבלנו הודעה, שלמחרת ב־6 בבוקר נלך הלאה. לילה זה היה לילי־שמורים. מהם שגילו תכונה באריזת אי־אלו חבילות לדרך, שמא יצטרכו עוד להתענות קצת; הקשישים ישבו כמאובנים וחיכו בשויון נפש לגורלם; אחרים שוב — בעיקר הצעירים, התהלכו כחיות בסוגר הנה ושוב בתוך הגיטו המואר כולו והמוקף שמירה חזקה; היו גם שהתפירו את ממונם „תהיה לכל הפחות ירושת הרוצחים פחות"; יצקו נפט על מצרכי האוכל; קרעו מעילים ומלבושים והשליכום למחראות.

למחרת ב־6 בבוקר החלו לסדר אותנו — בדיוק גרמני — אנשים לחוד ונשים לחוד. תחלה לפי זוגות ואחרי כן חמשה חמשה, מתוכם הוציאו את הזקנים (כלומר: שאותם יובילו ב„מכונות" מיוחדות), שוב העמידו בשורות, מנו וספרו ושוב חזרו על הדבר שעות ארוכות לאין סוף. לאחר מכן התיצבה שיירה ארוכה של מאות אחדות של עגלות גוייות שעליהן הטעינו את הילדים הקטנים עם אמותיהם, ואת הנותרים העמידו בשורות חדשות וספרום שוב. על עשרות אחדות של העגלות שנשארו צוו הגרמנים לשים את המטלטלים שנתגלגלו ברחוב: כלי־מטה, דליים, קערות וקדרות. עם זה חמדו להם הגרמנים משחק: בחרו כעשרה צעירים והכריחום לרוץ; ליד שער הגיטו הועמד בשני תורים גדר של ס.ס. שהמטירו מכות רצח על הבחורים היהודים באלות גומי...

סוף־סוף נגמרו ההכנות בשתים עשרה בצהרים והפרוצסיה זזה ממקומה. בראש נסעו העגלות שהתתפתלו כנחשים בכביש העקום, המוביל לוולקוביסק, אחרי זה הנשים, חמש בכל שורה ולבסוף הגברים. היו מוקפים מסביב בחיץ של אנשי ס.ס. עם נשק טעון. קציני גרמניים גבוהים על אופנועים או מכוניות הגיעו כל רגע לשם קבלת אינפורמציה על מהלך הטהור של יהודים. צלמו אותנו פעמים אחדות (מסתבר, שהציגו אותנו אחרי זה כפרטיזנים שבויים, או כפי שהגרמנים נהגו לקרוא להם — שודדים).

הלילה כבר ירד, כשהגענו אחרי דרך מיגעת של 8 שעות לוולקוביסק. כאן ראינו מיד שאף וולקוביסק התרוקנה מיהודיה. כל בתי היהודים היו סגורים על מנעולים ובריחים. עברנו את העיר כולה ועם דלוגנו על התחנה בעיר הועמדנו אחרי הקסרקטינים ליד ככר גדולה שהיתה גדורה בגדר מכופלת גבוהה מתיל דוקרני ולכל עבריה — מגדלים מוקמים, שמהם זרקורים האירו את כל הסביבה (יום לפני זה היו מעניישים על כל קו אור של סדק בתריס סגור עונש חמור על עבירה בחוק ההאפלה; אך במלחמה עם יהודים היה המצב שונה...)ושוב פקדו אותנו הלוך וחזור והושלכנו לתוך הפקעת הדחוסה של יהודים שהיוה יחד עם קבוצתנו האחרונה עדה של 20 אלף נפש. הככר כולה היתה חלוקה לבלוקים גדורים מיוחדים. בכל בלוק היו מ־6 עד 8 בונקרים, שבכל זאת לא יכלו להכיל את כל היהודים, אז זרקו את היהודים הנותרים לתוך אורוות סוסים גדולות. קבוצות מוסטי־פייסק, כמו האחרונות קבלו אורוות סוסים אחת כזו שבתוכה היו מאורות בנות שלוש קומות. קרוב לאלפיים איש נדחקו בחושך לאורוה וקמה צעקה איומה, יללת ילדים שחפשו את הוריהם, אמהות שבקושי לקטו את ילדיהן מסביבן, אנשים זחלו אחד על גבי השני, בקשו קרש להנפש קצת, לאחד אבדה חבילת האוכל שלו, לשני צרור החפצים — עברו שעות רבות עד שכולם הסתדרו באיזה אופן שהוא. מזמן לזמן נשמעה פעיית ילד, אנקת אשה, יהודי זקן התפלל בקול ובאמצע הלילה הוחרדה האורוה לצעקות יולדת ולאחר שעות מספר נולד בפני עם ועדה ילד־יהודי־חי, שיחד עם היולדו הביא על עצמו עונש מות...

רק עם בוקר היה בידנו להסתכל מסביבנו במצבנו החדש. התברר, שבאותה שעה הוצאו כל יהודי מחוז וולקוביסק מדירותיהם והובאו לככר זו. בכמה אופנים בוצעה העברה זו. מנת גורלה של ריזשנוי היתה הגרועה ביותר; חוץ לזה שהיה עליהם ללכת חמשים קל״מ ברגל, התנהגו אתם באופן אכזרי. את הילדים הפרידו מעל אמהותיהם ובמשך שתי היממות שתהלוכה זו ארכה נתנו רק פעם אחת לאמהות לגשת לילדים ליתן אוכל. בדרך הוכו היהודים איומות ומאה מהם, שפגרו בהליכה, הומתו. בסביסלוץ׳ עשה לו הקומיסאר „משחק״: מהיהודים שעמדו בשורות במקום, הוציא 200 יהודים וסתם ככה ירה בכל עשירי מהם.

יהודי וולקוביסק נדרשו תוך שעתיים להודיע על עצמם בבונקרים, יחד עם זה הועמדו בכל קצות העיר ובפנות הרחובות שוטרים ואנשי ס.ס. למכביר ובעין פקוחה. למועצה היהודית נתן הצו דלקמן, שהוצא על־ידי השלטון בקניגסברג:

„על יהודי מחוז ביאליסטוק להתאסף בנקודות רכוז. כל יהודי צריך לקחת עמו אוכל ל־48 שעה ובגדי עבודה.כסף, תכשיטים וחפצי־ערך מותר לקחת ללא הגבלה. המטרה לרכוז־עבודה״. וד״ל.

עשרים אלף יהודים לערך חולקו לפי מוצא מקומותיהם: שני בלוקים (יחד 15 בונקרים) לוולקוביסק. אולם הואיל ובונקר אחד היה מיועד לחמש מאות איש, נחלקו הבונקרים הנשארים בשביל אמסטיבובה ויאלובקה. בלוק אחד (ששה בונקרים) — בשביל סוסלוץ׳. זלבה, פייסק ומוסטי — בתוך 2 אורוות סוסים גדולות. בלוק מיוחד (8 בונקרים קטנים בני קומותיהם) עבור ריזשינוי.

בשעות הראשונות התפשטו שמועות, שאספו אותנו כדי לשלחנו לבוליביה,

המוכנה לקבל אותנו... אך ללא שהייה, נקראו למפקד המחנה, סגן קצין בשם המשפחה צירק, פוקס ודניאל מהמועצה היהודית בוולקוביסק, וקבלו את ההודעה דלקמן: מחנה רכוז זה הוא זמני; מכאן ישלחו היהודים בטרנספורטים של 3000 נפש לערך למחנה עבודה יהודי גדול; ההעברה תמשך 6 שבועות; לעת עתה יש להנהיג סדר. פוקס מתמנה כמפקד ודניאל כסגנו; לכל בונקר צריך להיות מפקד משלו ועליו להגיש רשימות ה„משתכנים" מהבונקר שלו, לדאוג לסדר ולחלק את המזון. כל איש יקבל 170 גרם לחם ליום וצלחת מרק; מצב הבריאות וההיגיינה צריך להישמר על־ידי כוחות רפואיים עצמיים מהמחנה.

ביום המחרת באה ועדה של קציני גיסטאפו גבוהים אל המחנה, ביניהם היה אף רופא המחוז, ראש העיר בוולקוביסק, וינטר. מחמת המחסור במים הבטיח ראש העיר לספק מים ליהודים בעזרת מכונת מכבי־האש, הובטח גם להביא אל המחנה קצת תפוחי אדמה וגריסין מהמרתפים היהודיים.

יהודים נענעו בכתפיהם. שוב טענו הפסימיסטים שגורלנו נחתם: „מתנהגים עמנו כמו עם עופות שמשקים אותם לפני השחיטה". אולם אלה שנתפסו לכל ניצוץ של תקוה, נסו שוב לבנות את השערותיהם הפורחות באויר, שהכל יסתיים לחיים...

מהדברים המובטחים הגיעו ראשית כל חביות אחדות של סיד לחיטוי המחראות וארגזים אחדים עם בקבוקי תמיסה נגד כנים. אחרי זה סודר ענין המים. אך המזון שהיהודים הכינו לעצמם אזל כעבור שנים או שלושה ימים ומיד התחיל הרעב ליתן את אותותיו. תוך ימים מספר התחילה להתפשט מכת הכנים שהלכה וגדלה בממדים עצומים. היה זה מאוחר בסתו, ויהודים הסתובבו, ובעיקר הצעירים, בין הבונקרים. הזקנים, התנוקות ויונקי השדים שכבו בעלפון וברעב בתוך המאורות הנוקשות.

הרופאים חלקו ביניהם את העבודה, ארגנו מרפאה, כמו כן „בית־חולים" קטן עבור חולים קשים. רק במרוצת הזמן הוכבדו מאוד תפקידי הרופאים ועבודתם — אך עוד נשוב לזה.

ביום הרביעי והחמשי התחילה לנשב רוח יותר קלה במחנה. החלו להוציא אנשים צעירים לעבודה ראשית, היה בזה משום אשלייה לאריכות ימים בשביל המחנה, ושנית, נוצרה האפשרות להברחת מצרכי מזון. אך הרעב הלך וגדל. וכשרק נודע, שמגיע טרנספורט של תפוחי אדמה למחנה, התנפלו יהודים מורעבים על העגלות וכל אחד רצה להבטיח את עצמו בתפוחי אדמה אחדים. מיד נשמעו יריות, אלה היו יריות של השמירה הגרמנית לתוך ההמון בשל „הפרעות הסדר" ומזה היו מתים ופצועים. אך הרעב היה יותר חזק מהפחד מפני הרובה. כמה פעמים ביום נשנו אותן הסצינות הפרועות, כשהרעב הכריח לסכן את החיים בשל כמה תפוחי אדמה קפואים...

* * *

באותה שעה עברתי מאורות מוסטי לבונקורי וולקוביסק ועבדתי במנהלת שרותי הבריאות של המחנה.

היה עוד חושך בחוץ, כשבפנים המחנה התחיל כבר היום. הפועלים מתיצבים בשעה מוקדמת בשורות בתוך החצר. הנשים מחפשות אמצעים, כיצד לחמם קצת

מים בשביל הילדים. תנועה גדולה מתהוה ליד המחראות. בית־הכסא הפנימי בכל בונקר היה נועד לשמוש בשביל הזקנים והילדים בלבד, ולמי שיכול היה לצאת החוצה לא בא בחשבון לשם שמוש... בחוץ המצב לא היה יותר טוב, בכל זאת היתה זו אורוה גדולה עם מקומות בשביל 20 איש. נוצרים שני תורים לידו של גברים ונשים: אחרי כל קבוצת גברים נכנסות הנשים וחוזר חלילה. בחורון מפליט מלים אל הנשים: „הכנסו, נשים, יחד עם הגברים, אל תתבישו, בין כך ובין כך ישליכו אותנו לתוך קבר אחד"...

בבונקרים עושה כל אחד סדר איך שהוא לאחר שכיבת הלילה. אחרי זה הולכים, מי להביא מים ומי לעמוד בתור ללחם הקלוקל. באחד הבונקרים התלקטו עשרות אחדות של יהודים להתפלל בצבור: הרבנים גזרו תענית צבור; אומרים סליחות, מתפללים בחמימות ואומרים „אבינו מלכנו" פסוק בפסוק. „הצמח לנו ישועה בקרוב" — בוכה השליח־צבור בקול וכולם עונים אחריו. כשמגיעים ל„עשה למען יונקי שדיים" ול„למען תנוקות של בית־רבן" — בוקעים הקולות עד לב השמים. עומדים כך היהודים לחוצים וצפופים בתוך בוץ, בחושך למחצה, מי בטלית ותפילין — אם הוא רק דאג לקחתם עמו ברגע האחרון — ומי בלי זה מכוון בתוך עצמו, וממעמקים מתדפקים הם בכוחותיהם האחרונים על שערי הרחמים...

כמה פעמים ביום מתראה צירקה בתוך הבונקרים. רוצח שקט, אטי, ערום וציני. מתענין כאילו בחולים, בטפול, ומבטיח שבמחנה החדש יהיה המצב הרבה יותר טוב...

לפנות ערב שבים הפועלים. אחד נושא חתיכת עץ, יש שעלה בידו להביא כמה בצלים או סלק ואף כזה שהצליח להשיג חתיכת לחם אצל אכר. מיד עם חשכה, נכנסים כולם לתוך הבונקרים. כל אחד מאיר לו את פנתו כפי יכלתו: אצל אחד בוער משחן, השני התחכם ומשתמש בתמיסה נגד הכנים (מין מתקן של נפט), כחומר להבערה. כולם זוחלים במאורות ועובר זמן ממושך עד שכל אחד „מסתדר" למשך הלילה, בשכבו על הצד (ליותר מזה אין מקום). יהודי בפנה אומר תהלים, לאור שבב בוער, שני לו קורא „שמע" בקול. יהודיה מדברת אל עצמה ללא הפסק. אשה צעירה מעונה מנענעת על ידה את תינוקה הרך החולה — זה היום השלישי בלי הרף — שרה באופן מזעזע וקורע לב: „אני רוצה הביתה"... אחרים עדיין לא גמרו את הציד על הכנים. חולה קצרת נושם בכבדות וקצרות, מתאנח ואינו יכול למצוא מקום לגופו החולה.

כשאני מתעורר באמצע הלילה, יש לי הרושם, שהתמונה לא נשתנתה במשהו. לא שינה שוררת בבונקר, כי אם מין התאבנות: עדיין נשמעת אי־שם קריאת ה„שמע"; היהודי ממשיך עוד לבלוע את פסוקי התהלים; אנחות היהודי החולה עדיין נמשכות והאם הצעירה הצנומה והגבורה מנענעת עוד את הילד ומזמזמת לו את הנגון של אותו השיר: „אני רוצה הביתה"...

* * *

ב־11 לנובמבר קרה דבר חדש: המחנה סגור, איש אינו יוצא לעבודה. ושוב החלו הסברות לרדוף אחת את השניה. מיד נמצאו אחדים, שקשרו את הדבר עם פוליטיקה גבוהה (התאריך התאים מאוד לכך): דברו על כניעת גרמניה (!)

על מרד פולני וכדומה. ומצד שני היה תלוי כבר באויר פחד ה ח ס ו ל. לאחר כמה שעות באה ועדה לשם בדיקת המצב הסאניטארי במחנה. בעיקר היה זה בנוגע לכנים. שלושה קציני הגיסטאפו הגבוהים, ירדו במחילה מכבודם, — מלובשים הדר, מסורבלי שומן — לתוך הבונקרים הרקובים המזוהמים, ומבלי להסתיר את בחילתם לגבי „היהודים המזוהמים" שמו עין על שנים שלושה יהודים ובזה נגמר הסיור: המחנה שופע כנים — היה משמעו של הדבר — מן ההכרח לשים עליו הסגר.

יותר מאוחר התברר שחיל מהמשמר חלה וחשדו שזהו טיפוס. היה זה מקרה המזל שהבריא לאחר ימים מספר והחשד נגד מחנה היהודים בוטל.

מנהל מטבח המחנה היה סיאמה גאלין, אישיות ידועה ופיפולארית בוולקוביסק. עסקן צבורי מתמיד. ערני ושופע חיים ומעולם לא איבד כלום מבטחונו והאופטימיות שלו. „עוד נבלה אותם" — היתה אמרתו החביבה. כשקבל פעם מים ממכונית מכבי האש הוא נכנס בשיחה עם הנהג (נוצרי מקומי) והלה נתן מקצת בנזין בשביל המצית. אולם אנשי המשמרת של הגיסטאפו הרגישו בדבר, חשו אל גאלין, הפילוהו על הארץ והמטירו עליו מהלומות כה מרובות באלות הגומי עד שלא עצר כוח לצעוק יותר. בהיותו שותת דם ונפוח נשאוהו אל הבונקר. לפנות ערב בא אל הבונקר הגזלן הקר צירקה, שאל בחמימות על מצב בריאותו של גאלין ופקד על הרופאים שלא יזניחוהו „חלילה".

ב־9 בערב בקרתיו אני. הוא שכב ביסורים, נשם בכבדות ובקושי הוציא הגה מפיו.

ב־11 בערב הוחרד הבונקר מצעקות הפרא של הגרמנים, שנישאו מצד הכניסה אל הבונקר: „גאלין, ראוס! גאלין, ראוס!" שוטר יהודי מהמשמר הפנימי רץ אל גאלין ומסר שהגרמנים דורשים שיצא מיד. כולם התנשאו ממקומותיהם. בבונקר השתלטה דממת מות. נשמע כיצד גאלין מתיגע לסחוב את גופו המוכה מתוך המאורה. 500 עינים היו צמודות אליו. כשהיה כבר ליד היציאה, הסתובב לאחוריו וקרא בקול צרוד בכוחותיו האחרונים: „יהודים, היו שלום כולכם!" ונעלם לתוך החושך. מיד נשמעו הדי מהלומות, המעורבות בצעקותיו האחרונות של הקרבן. פתאום חתכו את האויר 3 יריות — והכל נשתתק. רק צעקה קורעת לב מפי אשתו של גאלין בתוך הבונקר שמשה כאשור, שגאלין אינו יותר בחיים; מין תעודת מות...

למחרת עם השכמה ליד הכניסה של הבונקר מצאו את גויתו הקדושה, הגוף המעונה של אופטימיסט תמים...

* * *

כמעט שלושה שבועות לא ידענו עדיין לשם מה מחזיקים אותנו כאן. צירקה דבר על קשיי תעבורה. ביניתים שוב התחילו להוציא קבוצות קטנות של צעירים לעבודה. הנוצרים המקומיים נצלו את הדבר כדי לפשוט את העור מעל היהודים עבור פת לחם. והיהודים הבריחו אמנם קצת לחם עבור מטבעות זהב, טבעות או כסף. אך למרות זה היה הרעב במחנה. מאוד קשה היתה גם שאלת העצים לחמום משהו ורבים הוכו — אחדים אף נורו — על חתוך קרשים אחדים מגדר באיזה מקום שהוא.

עד שבאחת משעות הערבים המאוחרות הגיעה פקודה, שלשעה שתים בלילה יהיו בני רוזשינוי מוכנים למסע. עם זה יש לחבר רשימה מדויקת עם השם, המשפחה, הגיל וההתעסקות (לפי הסדר).

בהשואה ליהודי וולקוביסק תפסו יהודי רוזשינוי את הצד הקיצוני. בלוק של 8 בונקרים קטנים (שליש מגודלם של הוולקוביסקאים); קראו להם בונקרי „רוזשינוי". ואמנם יהודי רוזשינוי היו להם התנאים הגרועים ביותר. אלפיים היהודים הללו לא יכלו בצפיפות הגדולה ביותר להדחק לתוך מאורות־סדום אלה, ומאת מהם נאלצו פשוט להיות ברחוב (בינתים היו כבר ימי כפור באופן חלקי וזלג). אם במחנה כולו היתה התמותה גדולה, ביחוד בין הזקנים, הרי הגדולה ביותר היתה בין הרוזשינויים. היו ימים שמספר המתים הגיע עד לעשרים. שם היה אף מספר החולים המרובה ביותר. הם היו גם הראשונים שהלכו...

למחרת היה הבלוק הרוזשינויי ריק והכניסה אליו סגורה. רק ביום השלישי נלקחו כמאה צעירים לשם „נקוי" הבלוק. בתוך החבילות, הסמרטוטים והכלים השונים, נלקטו גם כמה עשרות גופות קרושות של אנשים חולים וחלשים, שלא יכלו באותו לילה להשתתף בתהלוכה זו ונשארו על־ידי הגרמנים לעצמם בגסיסתם האטית ואך כשלא היה איש מהם בחיים, פקדו הגרמנים על פינוי הבלוק..

המתים הללו — כמו כולם — הוצאו תחת שמירת הגרמנים לאחורי הגדר ונקברו במקום.

* * *

הטרנספורט השני היה אחרי 3 ימים ובתור היתה זלווה. טרנספורט זה היה היחידי, שיצא ביום. במעבר שבין הבלוקים מוולקוביסק (כל אחד מהם היה גדור בחוטי תיל דוקרני) התיצבו בשורות של 4 איש יהודי זלווה והסביבה. בתוך בוץ שלג וגשמים עמדו הם שעות אחדות מלוכלכים בבוץ ומיוגעים עוד ל פ נ י שיכלו להתחיל במסעם. ליד גדרי התיל מבלוקי וולקוביסק הסגורים התלקטו כמעט כל יושביהם. קשה להגיד מה הם הרעיונות ששלטו בתוך אנשי שתי הקבוצות המיוחדות הללו. יתכן, שבני זלווה התקנאו בבני וולקוביסק, שהם נשארים עוד, אמנם לשעה קצרה בלבד; אך — מי יודע — הלא כל יום הוא הישג. יתכן, שבני וולקוביסק ראו את עצמם בראי של העתיד הקרוב ביותר. ושמא — כפי ששלום עליכם מתבטא באיזה מקום — לא חשבו ל ג מ ר י.

בינתים עלה בדעתו של מישהו מאנשי וולקוביסק ה„מאושרים" להגיש משהו דרך חוטי התיל לאלה שהולכים. דבר זה היה למופת לכולם: בבת אחת החלו מאות אנשים להוציא כל אחד משהו דרך חוטי התיל בשביל בני זלווה שצבאו למאות על הגדר כדי לקבל את מתנות הפרידה. ידים מכווצות וצנומות למאית הושטו לתוך חוטי־התיל הדוקרניים וכל אחד חטף מה שידו העלתה: מי פרוסת לחם יבשה, מי תפוח אדמה, פרור או בצל. בהיותם נדחפים בידי הרעב הקיים והפחד הגדול יותר מפני רעב של מחר שרטו את ידיהם ונפצעו עד זוב דם ומנת האחוה המחולקת נתערבה בדם...

צעקה מצד הגרמנים שמה קץ ל„ברכת פרידה" זו ויהודי זלווה שרכו את גופותיהם המיוגעים באותו כוון, שהלכו בו יהודי רוזשינוי ימים אחדים לפני זה...

* * *

קמעה־קמעה נתרוקנו הבונקרים והאורוות של פאראזובה, מוסטי, פייסק, יאלובקה ואמסטיבובה. בהפסקות של 3—7 ימים הוצאו אלפי יהודים בלילות ולאחר ימים אחדים היו הנשארים „מפנים" את המקומות הריקים, באספם סמרטוטים, שברי כלים וגויות קרושות של הנספים בגסיסה אטית.

בסוף נובמבר, 1942, נותרו במקום יהודי וולקוביסק וסוויסלוץ'. בסוף החודש גורש משלוח נוסף של כמה אלפים מיהודי סוויסלוץ' עם שני בונקרים (1000 נפש לערך). מבני וולקוביסק. בהתחלת דצמבר היו עוד במחנה למעלה מ־5000 יהודים, בתוכם 1000 מסוויסלוץ'.

בשלהי נובמבר חלה נח פוקס בדלקת הריאות קשה. פעמים אחדות בא לשאול עליו מפקד המחנה צירקה. (חברי המועצה היהודית גרו בתוך צריף של עץ). אחרי בקור כזה בישר צירקה בקרירות הרצינית האפיינית לו לרופאים, ש„פוקס זה מן ההכרח שיבריא". מחכה לו תפקיד גדול, בדעתו למנותו כמפקד המחנה הגדול ה ח ד ש של 70,000 יהודים...

לאן הלכו כל הטרנספורטים האלה? שאלה זו לא פסקה מלענות את כולם. המועצה היהודית נסתה לקשור מגע עם פקידי רכבת פולנים. לראשונה נתברר, שהכוון הוא — מערבה, אחרי כן צפונה התחנות: ביאליסטוק, מאלקין ולאחרונה ט ר ב ל י א נ ק ה. לא ברורות היו הידיעות בדבר מחנה השמדה זה, אך אחת הבינו כבר: „כל באיה לא ישובון..."

בינתים הגיעה ידיעה בראשית דצמבר שפעלה כגץ בתוך חבית של אבק שריפה. קבוצת פועלים מהבונקרים עבדו בפטרישובצה (כמה קילומטרים מוולקו־ביסק) והם בנו „פיתום ורעמסס". פוקס ודניאל הלכו כמה פעמים למנהלי העבודה הגרמניים בפטרישובצה, שיחדום והם השפיעו על השלטון המרכזי לא לחסל לפי שעה את הבונקרים ולהשאיר לעבודה קבועה 1700 צעירים המוכשרים לעבודה עד — לפי שעה — הראשון לאוגוסט, 1943. לאחר משא ומתן נוסף הצליחו להשפיע, שבין ה־1700 איש תהיינה כמאה נשים. ביחס לילדים לא הצליחו שום דבר. מיד לאחרי זה הצליחה סוויסלוץ להשיג כמה מאות מקומות בין 1700 המאושרים. אך לעבודה זו חשיבות רבה. חשיבות המאורעות גדלה לאין ערוך כשנשים את הלב אל הדבר, שהרשימה של 1700 האנשים הצעירים (ביניהם כ־250 יהודי סוויסלוץ וכמאה נשים) היתה צריכה להתחבר על־ידי המועצה היהודית, זאת אומרת שהסלקציה היתה צריכה להעשות בין היהודים עצמם. מן הנמנע הוא לתאר את הבהלה של הימים ההם. התלקחה מלחמה לחיים ולמות (במובן הפשוט והעירום של מלה זו). מצד אחד טרבליאנקה ומאידך — להישאר במקום עם ארכה של ששה חדשים: הבונקרים היו נראים כגן־עדן, ששת החדשים — כנצח. ימים אחדים צבאו על צריף המועצה היהודית מאות מאות של אנשים. כל אחד ביקש זכות לעצמו, אחר־כך בשביל אשה, ילד, אח, אחות. פוקס ודניאל רשמו ומחקו, ושוב כתבו ומחקו: הנה גמורה הרשימה; למחרת שוב בא שנוי וכך לאין סוף. פה הצליח אחד אחרי עמל גדול להמנות עם הרשימה, ולמחרת סירב לכך, כי לא קבל מקום עבור אשתו; אחד הלך על משכבו בשביעות רצון ברעיון שנשאר, ולמחר נודע לו

שנמחק מן הרשימה, נמצא מי שהוא יותר חשוב ממנו. קרבת משפחה, היכרות, בקשות, איומים, צעקות, בכיות — כל אלה הופעלו במלחמה כדי להישאר בבונקרים. בתוך ערבוביה זו של פחד ותקוות טייל לו צירקה כמסתכל אדיש מן הצד, ומזמן לזמן היה שואל אם הרשימה כבר נגמרה.

ביום השביעי נודע, שבמשך היום על הנבחרים לעבור מתוך הבלוקים הוולקוביסקאים אל בונקרי "רוזשינוי". עם זה תתקיים היציאה קבוצות־קבוצות דרך שער תחת שמירת הגיסטאפו ופקחי הסדר היהודיים. יחד עם זה נבדקו אלה שהצליחו לצאת את הבונקרים של רוזשינוי ללא הפוגות ורבים מה„בלתי ליגליים" גורשו אחרי כל בקורת חזרה. אנשים רצו כמטורפים הנה ושוב, ניסו בכל האמצעים להכנס אל הבונקרים הרוזשינויים, משאת נפשם. אלה שהיו להם ילדים קטנים נתנו להם רביעית ליומינאל ונשאום כשהם ישנים בתוך שקים על שכמיהם, ובתוך השקים השכיבום על המאורות החדשות. יום דצמבר הקצר חלף וכשנפל הערב הגיעה צירקה לבונקרי רוזשיני עם שני עוזרים כדי לבצע את הספירה הסופית. שוב נתנו לילדים אבקת ליומינאל והחביאום בשקים בין החבילות. עשרות אחדות מבוגרים „בלתי ליגליים" התחבאו בבוץ במאורות התחתונות, הנותרים יצאו אל הרחבה, התיצבו לפי הבונקרים חמשה חמשה וחיכו לבקורת. מיד הגיעה למקום הבונקרים מכונה, שעמדה מול היהודים ובשני זרקורים גדולים האירו את הקבוצות המיוחדות של ה„נבחרים", שזה מקרוב נפרדו מאב ואם, מאח ואחות, שלא זכו להימנות עם ה־1700. חשכת הלילה נגוזה על־ידי אור האוטובוס ועל־ידי השלג הדחוס שרבץ בטרייתו ושלא פסק מלרדת בפתותים דחוסים וגדולים.

שלושת אנשי הגיסטאפו עם אלות הגומי בידיהם עברו לפני הקבוצות והלכו לאכול ארוחת הערב, בהשאירם את הבקורת המדויקת לאחרי כן. לעת עתה בקבוצות של מאתיים. דממת פחדים שררה בבלוק. היו שהקשיבו בהלם־לב אם הליומינלים לא פסקו מלפעול על הילדים, מהם שמחשבותיהם היו נתונים להקרובים ביותר שנשארו בבונקר וולקוביסק. והשלג ירד ללא הפסק, ללא סוף כשם שהצפיה היתה ממושכת, עד שצירקה יגמור את ארוחת הערב שלו. רק לאחר שעתיים לערך הגיעו הפוקדים. אחד עבר דרך הבונקרים ושנים מנו כל קבוצה, שגורשה לאחר הספירה באלות גומי אל הבונקרים. אחרי עשיית הסיכום והוספת חברי המשטרה היהודית לחברי המועצה היהודית, שעדיין לא הגיעו, קרא צירקה, שהסיכום „מתאים" והלך לחסל את הנשארים. בשתים בלילה באו אלינו חברי המועצה עם המשטרה היהודית ובזה נגמרה הסלקציה...

ב־8 לדצמבר בבוקר התחילה תקופה חדשה והאחרונה במחנה. מ־20 אלף יהודים לערך, שהיו כאן לפני חדשים אחדים, נשארו עתה קצת יותר מ־1700, שהתחילו להסתדר מחדש. בשביל הנשארים האלה נועד אחד מבלוקי וולקוביסק הקודמים עם 8 הבונקרים שלו וצריף של עץ. הפרוצדורה של ההעברה היתה אטית מאוד וארכה עד שבוע ימים. תחלה ביצע דיונפקטור גרמני חיטוי בשמונת הבונקרים, אחרי זה הובלו קבוצות בודדות מבונקרי רוזשינוי אל המרחץ ומהמרחץ אל הבונקרים שעברו את החיטוי. באופן כזה רצו להפטר מהכנים.

אני הייתי בקבוצה הראשונה שחזרה מבונקרי וולקוביסק. תמונה איומה

נתגלתה לפני: עם הכניסה אל הבלוק, ליד צריף המועצה היה מוטל גוש של גופות מתות בתל, אחת על גבי השניה, גולגלות שותתות דם, פקעות של ידים ורגלים, ערומות למחצה מכווצות — שהומתו בחסול האחרון: בתוך הבונקרים — צקלונים, שמיכות, כלי מיטה, כלים — הכל מפוזר ומעורב. על הרבה כתמי דם; בין הבונקרים רצה מסביב אשה זקנה עם שערות שיבה וטוענת בקול: מדוע לא לקחו גם אותי? רצה אל כל אחד מאתנו ומתחננת שנמסרנה בידי הגרמנים שיירו בה; כל הבונקרים ריקים מאיש. רק בבונקר מס. 3 נדהמנו למצוא מספר גדול יותר (עד 70) זקנים וחולים בלתי מוכשרים לטרנספורט. החלק היותר גדול מהם היו מוטלים קפואים; העינים מלוטשות לנקודה אחת, כאילו לא היו כבר מעלמא הדין; אחרים לא חדלו מלדבר על עצמם בלחש; אחדים מהם בלבד החלו להתנועע מאוד בראותם אנשים חדשים, בקשו לחם ומים. בין הזקנים היה גם איש צעיר, בן שלושים, קטע־רגלים, שהתנועע בגופו בעזרת הידים; נערה בת 16, בודדה וחולה, צעקה לאין סוף „מים מים" אף כשהביאו לה משהו. כשבעים יהודים שקבצום מכל הבונקרים, בלתי ראויים אפילו ל ט ר ב ל י נ ק ה הוטלו בחלאה עצמית ושל אחרים לפי שעה.

אחרי ימים מספר קרא אליו צירקה שני רופאים ודרש מהם, שירעילו את ה„בונקר השלישי", „הרי ידוע לכם — אמר — שאפשר לחסלם במכונות יריה במהירות רבה, רק לשם מה להקים שאון כזה"... הרופאים סרבו לחלוטין. „נו, יש לנו עוד זמן" — חייך באופן ציני הגזלן הקר ונתן חופש לרופאים.

בינתים חיטא הדיזנפקטור יחד עם חברו בונקר אחד אחרי השני ומספר אנשים יותר ויותר עברו למקומותיהם החדשים־הישנים. לפנות ערב היו מדביקים את החלונות, הדלתות והארובות, בזויות הבונקרים העמידו 2 קערות עם גפרית, הבעירון ולמחר היו פותחים שוב את הבונקר, שעל־ידי כך היה צריך להיות כבר מחוטא.

ממש אותה הפרוצדורה נעשתה בבונקר מס. 3 במאוחר בערב אחד, כשכל הבונקרים ישנו כבר, פרט לזה שאחרי הבערת קערות הגפרית סגרו את הדלתות חזק בהשאירם בבונקר גם את שבעים הנפש. מה שנעשה באותו לילה בתוך הבונקר השלישי ידעו רק הקרבנות האומללים. מושג מה מזה יכלנו לקבל אנו בראותנו למחר את הבונקר כשפתחוהו שוב וכשנודע לנו מה שנעשה כאן. הבונקר היה ספוג ריח הגפרית הידוע. חלק הארי של הקרבנות היו מוטלים מתים במצבים שונים של עוית והתכוצות, העניים הנוראים נחרתו בפניהם; אחדים נחרו עוד בכוחותיהם האחרונים; הנערה החולה התאנחה עוד כמעט ללא אפשרות שמיעה „מים, מים"; קטע־הרגלים הצעיר היה מוטל בתוך הקערה עם הראש למטה וגופו מחוסר הרגלים היה מזדקר למעלה; זהו שרצה לכבות עם גופו הוא את הגאז הבוער. כך נספו 70 יהודים ביסורים הנוראים ביותר, על־ידי גאז שבקושי היה יכול להמית פשפשים וכנים במשך 12 שעות.

צירקה חגג את נצחונו: הוא לא היה זקוק לעזרת השאון של מכונות יריה...

* * *

אחרי ימים אחדים נגמרה פרשת ההעברה. הוסרה משמרת הגיסטאפו, צירקה

נסע. המחנה נמסר בידי ה„וויהרמאכט" והשמירה על 1700 היהודים שזכו להינצל מדרכם של 18000 הקודמים עברה לידי החילים.

עם כל שחר היו באים החילים להוציא את הגברים לעבודה. במחנה היו נשארים חברי המועצה היהודית, המשטרה היהודית (כעשרים איש), חבר הרופאים, חבר העובדים במטבח והתורנים בבונקרים. המזון היה מעתה יותר טוב, המנות הרשמיות נשארו כמקודם, אך חברי המועצה היהודית היתה להם זכות תנועה בעיר, היו קונים לחם אצל האופים הפולנים והמשמר שהיה הולך עמם להביא לחם היה משוחד והעלימו עין מה„עסקים" היהודיים. החורף היה כבר בעיצומו, והקור נתן את אותותיו. הצרה הגדולה ביותר היתה מחסור הנעלים. המועצה היהודית סידרה סדנת־סנדלרות, שהיתה ממתיקה לכל הפחות את הדוחק בנעלים. בדרך כלל היה מורגש כושר הסתגלות בלתי מצוי לתנאים החדשים; יהודים הבריחו תנורי ברזל שהתחממו לידם ויכלו לבשל משהו. מהמטבח חילקו פעמיים ביום מים חמים; בצהרים נתנו מרק חם. אך ללא שהייה התפשטו המחלות. בתחלה שלשול: אנשים היו מאבדים את כוחותיהם על־ידי כך, בקושי יכלו לעמוד על רגליהם. מיד לאחרי כן בא טיפוס־הבהרות. הבונקרים היו רוחשים כנים, לא הועיל כל חיטוי, כל מתקן. מכת הכנים הגיעה לממדים לא ישוערו והתוצאה לא אחרה לבוא. די להגיד, שבאמצע ינואר היו מודבקים — לפני המחלה או לאחריה — 800 איש ומעלה. זהו פרק בפני עצמו הצריך דיון מיוחד. מ־30 עד 40 אחוז מבעלי כושר העבודה שכבו ממחלה זו, עם זאת אסור היה שהגרמנים ידעו על זה ואמנם לא ידעו. מסירות הנפש של הרופאים והאחיות בעבודתם שנדבקו הראשונים בגל זה (תזכר כאן העבודה המאומצת והמסורה של הרופאים: יצחק רזניק, אליעזר אפשטין, מארק קפלאן, יוסף ואלאך ואחרים). סידור שלושת בתי החולים בבונקרים עם תאי־חיטוי, הסיפוק לחולים בכל מיני רפואות הכרחיות, ההברחה מעבר השני של המחנה, התמותה המינימאלית שהושגה הודות לזה — פרק רב עלילה זה של בונקרי וולקוביסק דורש תיקונו במאמר מיוחד.

באחד הבונקרים נמצאה קבוצה של 150 צעירים מעיירה קטנה קמיניץ. בעונת הקיץ הובאו לעבודה בוולקוביסק ונפלו לכאן בשני לנובמבר כמו שהם. מצבם היה הגרוע ביותר. הם סבלו רעב וכפור יותר מכולם. רבים מהם נפחו וקפאו. רק בהתערבותנו התחילה המועצה היהודית לטפל בהם במיוחד. אולם הם לא נושעו בהרבה מזה ומקרי המות היו לתופעות יומיומיות.

האפייני ביותר של הזמן ההוא היה הסידור העצמי. היהודים התרגלו לרעיון שהמחנה הוא דבר שבהתמדה, לפיכך השתדלו בכל כוחותיהם להמתיק איך שהוא את החורף. ובלבד להגיע עד האביב. מה שיקרה באביב, לא מסר לעצמו דין וחשבון שום איש. בכל זאת היה לוחש על התִדעה איזה שביב של תקוה...

התקיים אפילו משפט־בוררים ליד המועצה: הנה נשפט בחורון בן 16 עם אדם בגיל העמידה בשל חתיכת אריג. שניהם מרצים טענותיהם לפני פוקס ודניאל. נפלטים בטויים כמו: זכה מן ההפקר, יאוש— ממש כדין־תורה. זוג בא לדין בשל סכסוך מסחרי בגלל שעון. לפסק הדין היה תוקף על־ידי המשטרה היהודית.

ששה שבועות חלפו על חשבון „עד הראשון לאוגוסט". הרופאים העריכו

שבמגיפת טיפוס־הבהרות (האפידמיה עמדה במרכז יתר הדאגות; ביחד למחלות היו הרעב — במקרה הטוב ביותר כלכלה גרועה באופן ניכר — הקור והעבודה הקשה בכפור מן הדברים הקטנים), הגיעו לנקודת השיא. לפי החישובים המשוערים המגיפה היתה צריכה להסתיים בסוף נובמבר. פתאום בא קץ לכל התקוות והדמיונות. ב־23 לינואר, 1943, נראה היה במחנה מיודענו הותיק צירקה. עוד בטרם שהגידו את מטרת בואו, השתלטה מבוכה במחנה. מבונקר לבונקר נישאה הידיעה במהירות הבזק על בואו של צירקה, וכל אחד הרגיש באופן אינסטינקטיבי שהסכנה מרחפת באויר, מלאך המות בא לעיר...

הוא נכנס אל המועצה היהודית, הודיע שכל המשלוחים הראשונים הם כבר מסודרים, עכשיו הגיע תורנו. אמנם — הוסיף הוא — שלהם היה קשה, אך בשבילנו זה יהיה הרבה יותר קל... על מועד הנסיעה הוא עוד יודע במיוחד. לעת עתה הוא דרש שימסרו לו שני אנשים לחיבור הרשימות מכל אלה הנמצאים במחנה ומכונת כתיבה (לפי הסדר: השם והמשפחה, גיל, התעסקות, כרגיל...).

הבהלה רבתה מרגע לרגע. ב־25 לחודש הוא הודיע, שב־26 בערב יסע המשלוח. הידיעה הגיעה אף לכמה מאות חולים ששכבו בשלושת בתי החולים (בונקר אחד ושני צריפים). אנשים החלו להתרוצץ על פני הבלוק בחפשם מפלט לשוא. החולים שבקושי רב כל כך היו מקבלים מקום באחד מבתי החולים, אזרו כוחות כבמטה־קסמים. בארבעים מעלות חום, כמעט ללא הכרה, הם זנחו את מצעיהם, הסתובבו בין הבונקרים, כאילו רצו להפגין את כוחותיהם, בפחדם שכחולים יחסלום במקום. הרוב מיואשים ומדוכאים התכוננו לדרך, השתדלו להצטייד בפרוסת לחם נוספת ובעוד חבילה.

בדברי על 24 השעות האחרונות של הבונקרים, ברצוני בקשר עם זה להקדיש דברים אחדים לשאלת „ביאליסטוק". מאז השני בנובמבר, 1942, כשעשרים אלף יהודים הוטלו פתאום, מושפלים ומעונים, לתוך התנאים הבלתי־אנושיים והקשים ביותר, היתה ביאליסטוק, יותר נכון, גיטו ביאליסטוק, שיא החלומות, ה„פטה־מורגאנה" של כל אחד, שההין עוד — כלומר — לחפש הצלה לעצמו. הידיעות שהגיעו בדרכי עקיפין שונות משם, סיפרו על חיים תקינים בבתים, על שינה במיטות, על אוכל לשובע, על עבודה מסודרת ובעיקר — בדבר העמדה החזקה של יהודי ביאליסטוק, העסוקים בבתי־חרושת ושדמיונם הבטיחם — אין כל סכנה. ואמנם בשבועות הראשונים עלה בידי עשרות אנשים להגיע לביאליסטוק; מהם בעצמם, על־ידי שיחוד הגרמנים, כמו למשל סמזנוביץ׳ מוולקוביסק, ד״ר מיזל מסוויסלוץ׳; משפחות אחדות העביר באופן מיוחד האינג׳ באראש, יושב־ראש המועצה היהודית בביאליסטוק, קרוביו ועסקנים ציוניים: אחיו, סוניה בוטווינסקי, הגב׳ פייסאק, הגב׳ ברמן, שיפיאצקי, אלמנת עורך־הדין ליזר בליאכר עם הילד וכו׳. גם בתקופת ה־1700 היו כאלה שחפשו בכל הדרכים להגיע לביאליסטוק. אולם כאן התיצבה נגדם המועצה היהודית, שעל־ידי חברי המשטרה היהודית הממושמעים שלה היא ידעה על כל אלה החשודים ברצון לברוח. נסיונות אחדים כאלה של בריחה הושמו באמת לאל בשל חומרת המועצה היהודית בשאלה זו.

אנשי „יודנראט" נימקו את עמדתם בזה, שלברוח רוצים אנשים בעלי כסף, והכסף הזה יכול להועיל כאן כדי להאריך ככל־האפשר את זמן קיומו של המחנה.

ב־25 לינואר בערב כשנודע שלמחר יחוסל המחנה, היתה מורגשת תנועה גדולה בין משפחות חברי ה„יודנראט" אצלם בצריף. הנשים החלו לארוז חבילות — את הילדים הלבישו חם. המפקחים הרגישו בדבר, סובבו את הצריף ולאחר חילופי דברים חריפים, שמהם נתברר שחברי המועצה רצו לשלוח את משפחותיהם לביאליסטוק, הודיע מפקד המשטרה היהודית פשוט, שאל יהין איש לעזוב את הצריף, כי בין כך ובין כך לא יצא משם. הם נימקו את הדבר בזה, שבמשך כל הזמן שמרו הם על האחרים מבריחה, ועתה מכוון הנשק הזה נגד אלה שהשתמשו בו.

המועצה היהודית ומשפחות חבריה היו במשך הלילה במאסר־בית; ה„שלטון" עבר לידי המשטרה היהודית. ההומור היהודי האפייני התלוצץ אפילו כאן: מוגרה הממשלה, צבא לקח לידו את השלטון (רמז לתקות האשליה, שכך זה יסתיים גם עם הגרמנים).

ב־26 לינואר בשעה 3 אחר הצהרים עזבתי יחד עם חברי וידידי ד"ר רזניק את המחנה. שעות אחדות לפני החיסול הצלחנו להמלט מהמחנה בין קבוצת פועלים, ובדרך לברוח מהמשמר הגרמני. עוד היום רואה אני את המחנה כמו שעזבתיו. צריף המועצה היהודית שופע אנשים ההולכים הנה ושוב, כאילו היו רוצים כאן ב„חלונות הגבוהים" לשמוע איזו מלה חדשה; הבלוק כולו גדוש אנשים, הרצים מהאחד אל משנהו; חולים עטופי שמיכות, בעינים קודחות מחום, מתהלכים כצללים בעולם הדמיון, לאט־לאט בצעדי יונקים מתרגלים הם להתנועע; אלה שהבריאו זה עתה מתנודדים ברגליהם הקרושות ומנפנפים בידים באויר כאילו היו מחפשים שם משענת; בבתי־החולים שוכבים חלק מהחולים שאינם יכולים לזוז מהמקום; אחרים מהם — שקטים ואדישים כאילו היו כבר בעולם אחר. מהם, עצבניים מרוגזים, צועקים ובוכים; ב„בונקרים" הבריאים — פרכוס קדחתני של אנשים המרגישים על עורם את פסק־דין המות; נשים עושות את ההכנות האחרונות, אורזות את מטענם, כביכול; כולם אחוזי פחדים ומחוסרי אונים; ערבוביה של זעם ויאוש — — — ובחוץ 25 מעלות כפור, רוח שלגים העוטפת את הכל...

* * *

18 אלף יהודים ממחנה וולקוביסק נספו בטרבליאנקה. עד כמה שידוע לי אין עד ראיה לענויי טרבליאנקה. 1700 האחרונים הובלו לאושוויץ — אולם על טרנספורט היסורים ותופת־אושוויץ, פרשה זו תגולל על־ידי היחידים שנתנסו בגיהנום זה ובמקרה־מזל לא נשרפו.

* * *

לבסוף הערה קטנה: מה שאמור לעיל אינו הסטוריה של תקופת וולקוביסק זו, ואין בזה משום התאמרות לכך. אלה הם רק שרטוטים אחדים ותמונות מהזמן שהתנסיתי והתעניתי בכל אשר התענו הם ושטרף ממני קרבנות גדולים, גדולים מאוד...

בית מכבי האש בוולקוביסק

18 חודש בארגז

(דרך-היסורים של אחד מבני עירנו אליהו קושניר)

רשום בידי אליעזר קליר

אין לי במה להתפאר: לא פעלתי גדולות ונצורות, לא מעללי גבורה; — כך התחיל בן-עירנו אליהו קושניר את סיפורו.

— אני ואשתי ניצלנו ממות בנסים, בשל השתרגות מקרים שונים, יותר נכון — נשארנו בחיים כי זה היה רצון ההשגחה!

משפחתנו הרי ידועה לכולכם; שם אבי היה משה-אלתר קושניר; בעיר כינו אותנו „בעלי הרעפים" („קאכעלניקעס"), מחמת בית החרושת לרעפים שהיה לנו. משפחה מעונפת, חסידית, שקטה ועמלה; אך לשם מה להרבות בדברים עליהם; גורלם כגורל כל יהודי וולקוביסק, וחבל על דאבדין ולא משתכחין.

נותרתי אחד משמונה ילדים, עתה בן 35, גמרתי רוקחות באוניברסיטת ורשה ועבדתי בבית-המרקחת של קורלנדסקי ברחוב הרחב. ב-1934 עברתי לקרינק, שם התחתנתי עם בת משפחת זלקינד, ושמה נשארתי. כך שבפרוץ המלחמה הייתי בעיר זו.

מתמיד היתה קרינק עיר של עמלים, של בתי-חרושת לעורות, עם הלך-רוח מהפכני. עוד בימי ניקולאי הצטינה קרינק במלחמותיה נגד הקוזאקים והמשטרה הצארית. בקרינק הוכרחו להחזיק תמיד גדודי קוזאקים לשם שמירה על הסדר בעיר. קרינק עשתה פעם שבת לעצמה, ערכה מהפכה סוציאלית „קרינקאית", לכדה את הדואר, הטלגראף, אסרה את ה„פריסטאוו" וכבלה את ה„אוראדניק" והטילתו לתוך דיר-חזירים. סיקארסקי, המהפכן המפורסם שהתנקש בחיי פליבה היה בורסקאי מקרינקי. וכשאך שמעו שהצבא האדום עבר את הגבול, לא עשו פועלי קרינק שהייתי

רבות ומיד תפסו את השלטון, ובעוד המשטרה הפולנית נמצאה עדיין בעיר, התגוסס כבר הדגל האדום מעל עירית קרינק.

כשהסובייטים נכנסו לעיר היתה השמחה גדולה. היהודים היו מאושרים ואפילו השונאים המושבעים של הקומוניסטים — הגבירים, בעלי בתי־החרושת היו שבעי־רצון: אצלם משמע דבר זה היה שפסק־דין המות — כניסת הגרמנים — הוחלף למאסר עולם. עבדתי בבית־מרקחת של זשוכוביצקי, ועתה כפרולטארי מינו אותי כמנהל בית־המרקחת ואת בעל־הבית שלי — כעובד אצלי. בהשתדלויותי נתן לו רשות לגור בביתו, ששם היה בית־המרקחת. התחיל אורח חיים סוביטי, וחוץ לגבירים, שנאסרו וגורשו לסיביר, היתה האוכלוסיה היהודית מרוצה. חיו, עבדו וציפו לימים יותר טובים. קיוו — והנה נתמלאה התקוה... ב־22 ביוני נראו אוירונים גרמניים והתחילו להפציץ את העיירה. מהאוירונים נזרקו עלונים, שכל האוכלוסיה תצא אל השדות ושישימו מטפחות לבנות על הראש. האנשים יצאו אל השדות וכך ישבו עד ה־28 ליוני, ששה ימים שלמים — עד שאוירונים אחדים התחילו להנמיך טוב ומשראו יהודים יושבים, נתנו סמנים והמטירו עליהם אש מתותחים. נהרגו יהודים רבים, ביניהם גם בעל הבית שלי עם שתי בנותיו, יפות להפליא.

כשאך באו הגרמנים אל העיר, חל שנוי מידי ביחסים בין היהודים והנוצרים. במקום, שבימי הבולשביקים היו היחסים ממש אידיאליים, התחילו עתה הנוצרים לגלות את השנאה והזעם לגבי היהודים. התחילו להלשין על יהודים ולרדפם, עזרו בתפיסתם ובמאסרם בתואנה שהם קומוניסטים, והוציאום להורג. הופיעו הפקודות הידועות בדבר הטלאי הצהוב, אסור הדבור עם נוצרי, לסחור, להחזיק סוס, פרה; עבור רציחת יהודי הנחוץ להם, היה העונש החמור ביותר 5 מרק. גם אני שמתי את הטלאי הצהוב ונשארתי לעבוד בבית־המרקחת; רוקח אחר לא היה. עמדתי בחלוק הלבן, טלאי צהוב מפנים ומאחור — והכינותי רפואות. המקצוע שלי הצילני וחייתי באופן יחסי לא רע. הבאתי אפילו מולקוביסק אח וגיסה, שהעסקתים אצלי בבית־מרקחת והיו אצלי במשך שנה.

ב־13 בדצמבר, 19441, יצרו גיטו. גדרו רובע אחד בחוטי תיל דוקרני וגרשו שמה את כל היהודים. במקרה יצא, שמחסום הגיטו עבר דרך חצר בית המרקחת שלי. והנה מקרה זה היה לו אחרי כן חשיבות מרובה. הואיל ודרך שער הגיטו אי אפשר היה להעביר שום דבר, היו נוהגים היהודים, שלקחום לעבודה והשיגו איזה מזון מחוץ לחומות הגיטו — להטילו אל בית המרקחת, ואנחנו זרקנו את המזון מעבר לגדר אל הגיטו. בינתיים פרצה מגיפת־הטיפוס בגיטו. הדוחק היה לאין שעור. נוסף לזה גירשו לגיטו זה גם את יהודי ברסטוביץ והצפיפות נעשתה יותר קשה. סידרתי בית מרקחת בתוך הגיטו ועם בואי שמה בערב הייתי יושב ומכין רפואות. אך הקומיסאר שלי לא נח ולא שקט; כל הזמן רצה להפטר ממני וחיפש בן־אדם שיוכל לבוא במקומי. במרוצת הזמן בקש ומצא פרופסור פולני, זקן לאגרונומיה מאוניברסיטת וינא, שלפי דבריו היה לו פעם דוד רוקח ויודע את מלאכת הכנת הרפואות. לאמתו של דבר, היה פרופסור זה בקי בטיב הרוקחות כתרנגול ב„בני אדם", והיא בעצמו השתדל אחרי כן שאשב בבית המרקחת. עד כה היה מסלול חיי הגיטו תחת הסימן של אימת־מות וסיוטים. סובבו שמועות שונות

על שחיטות בערים אחרות. סיפרו על „אקציות" ילדים, על „אקציות" של זקנים בליטא ובמקומות אחרים. ב־1 בנובמבר, 1942, התפשטו שמועות בגיטו ש„משהו" עומד להתרחש. קמה בהלה. בבואי בערב הביתה מצאתי את כולם אחוזי מבוכה. לשוטרי־הגיטו היהודים נודע מפי משטרת־העזר הפולנית שלמחרת צריך להתרחש משהו. בני המשפחה הפצירו בי שאחזור לבית המרקחת. אמי הבטיחה לי לשמור על הילד — היה לה מקום־מחבא טוב בשבילו. כיוון שלא רציתי ללכת לבדי נאותה אשתי להלוות עלי, בבטחון שהיא משאירה את הילד בידים בטוחות (הילד היה בן שנתים וחצי). בלילה יצאנו שנינו מהחדר, השלכנו מעבר לחוטי התיל שקים וסמרטוטים; תחלה עברתי את הגדר בעצמי ואחרי כן העברתי את אשתי; נכנסתי לבית־המרקחת ועלינו אל העליה. כך שכבנו משך כל הלילה. בשש בבוקר שמענו מהומה גדולה בגיטו, צעקות פראיות, יללות ויריות. אחרי כן הגיע לאזנינו סאון של עגלות נוסעות, של מחנה שלם. מה שמתרחש לא ידענו. בית־המרקחת לא נפתח, רק בשעה עשר הקשבנו שמסתובבים כבר בבית־המרקחת. ירדתי לאט־לאט מן העליה והצצתי דרך הדלת האחורנית אל בית המרקחת. העוזרת הנוצרית שעבדה בבית המרקחת הרגישה בי ויצאה אלי. — שלח אלי את הפרופסור — בקשתיה; הפרופיסור יצא, וכשראני פרס את ידיו: — פאניע, צו טו פאן ראבי? פושצ'ירז וושיסטקיך וואס ניעמא, יוז' וושיסטקיך וויוויוזשלי! (אדוני, מה אתה עושה פה? הרי הוציאו כבר את כולם מכאן ולא נשאר אחד מהם). — אדוני הפרופסור, — אני אומר לו, — הירגע, בלילה נלך מפה, לא נישאר כאן. אני מבקש ממך רק דבר אחד, רחם עלי, רד אל הגיטו ושים עין שם לדעת מה קרה עם שלנו! — אין לי מה ללכת — השיב הפרופיסור, לא נשאר כבר זכר מאף אחד מהם. השתדל נא ללכת בלילה מפה, כי אני רועד!

חזרתי לעליה, הייתי שם כל היום ועם ערב כשהפרופיסור יצא מבית המרקחת ירדתי שם, לקחתי מכסת רעל, שתספיק לשנינו ועליתי שוב במחשבה, שבבוקר לפני בואו של הפרופסור, לסדר את הענין... אולם, בהשכמה, כשהפציע השחר שמענו בכי, יללה: אללי לי, היכן ילדי?!... נשתוממנו; הרי משמע הדבר שישנם עוד יהודים בעיירה? ירדתי מהעליה וראיתי יהודי בשם יוסף הולץ — חבר היודנראט — רץ הנה ושוב בידים פוכרות, מחפש את בני משפחתו שנעלמו. התברר שאותו ועוד 240 איש השאירו; 150 איש לעבודה בבית־החרושת לעורות ותשעים איש לפינוי הגיטו. את יתר האנשים, הכו עד דם והמיתו וגירשו במשך שלושת רבעי שעה. את הילדים סחבו והשליכו על גבי עגלות ושלחום. תוך שעה אחת לא נשארה נפש חיה אחת בתוך הגיטו. היה זה פוגרום־בזק, כדי ששום איש לא יוכל להציל את עצמו, שאף אחד לא ידע מה עמו. קראתי לאשתי שתרד מהעליה; חוטי־התיל היו מנותקים בהרבה מקומות מחמת האיצה והתנועה החזקה שהיתה שם — ובצעדים מהירים התחמקנו ונכנסנו אל הגיטו והתערבנו בין האנשים שהיו מרוכזים שם. כיצד לתאר את התמונה שראינו בעינינו בגיטו? הדלתים והשערים פתוחים לרווחה, החשמל בוער; פה קדירת תבשיל, מבושלת לחצאין; שם מכונת תפירה; כותונת שלא הספיקו לגמור את תפירתה; עיסת־לחם שזה עתה התחילו ללוש אותו; נראים שלושה סימנים של ידים תקועות בה; פומפיה — תפוח־אדמה

שלא הספיקו לרסקו, סידור פתוח — „שמונה עשרה" — „ותחזינה עיניגו בשובך לציון ברחמים". — „שמונה עשרה" שנפסקה באמצע העמידה; טלית ותפילין, של ראש מוחצת, ושל יד מפורקת; המיטות בלתי מסודרות... גירשו מהמיטות, חטפו מהעריסות — היה זה בשחר — יהודים התכוננו לחייהם, חיי הגיטו היומיומיים ה„רגילים".

לאחר כמה ימי עבודה בבית החרושת נגשתי אל המנהל, נתתי לו מתנה סכום מסויים של כסף שחסכתי מעבודתי והוא מינה אותי כחובש במחנה ואת אשתי כאחות, ובאופן זה היינו ניצולים לפי שעה. במשך הזמן התידדתי עוד יותר עם המנהל. היינו נוהגים להביא לו מתנות תכופות. מתנות לא חסרו. יגיעם ועמלם של יהודים התגלגלו הפקר בגיטו. אפשר היה להיכנס לדירה ולקחת ככל אוות הנפש. אם נוצרי לקח צלחת בגיטו היו יורים בו, אך ליהודים לא הפריעו. כי ידעו שבהאחר או בהקדם זה ישאר אצלם. מבהיל ומבעית היה להכנס לתוך הדירות המתות; חתולי־בר היו קופצים מתחת לכרים של המיטות הבלתי מוצעות...

וכך הייתי לחובש. יהודים היו באים אלי עם צרות, בפצעים — אויה הצילה! — הייתי משיב להם, הרי יודעים אתם — איני יכול — אז אמרו: עשה משהו, חתוך, מה שיהיה יהיה — ובלבד שתעשה משהו! ועלי להוסיף, שההצלחה אמנם שחקה לי, חתכתי, חבשתי, רפאתי ומחלות רבות העלו ארוכה. מעולם לא הרתחתי מחט כי לא היה ספירט ואף פעם לא היתה הרעלה.

פעם ב„בוקר בהיר" אחד נגש אלי שוטר־עזר פולני שליד השער ואמר לי שאכר רוצה לראותני. לא היה לי חשק לצאת אליו, כי האכרים היו רגילים לבוא לקנות חפצים אצל יהודים. הם היו רוצים לקנות הכל כל מה שעל עורך: פקרס, מעיל, זוג מגפיים: — לשם מה עליך להחזיק את זה, בין כך ובין כך אתה לא צריך את זה. אני אשלם לך, אז יהיה לך מזון לכמה ימים; — בכל זאת יצאתי וראיתי לפני את האכר פיוטר ביגאנסקי — בעל־הבית שלנו לפנים. — (בשנה הראשונה לגישואי גרתי בביתו). — פאניע קושניר, הוא אומר אלי, באתי אליך שתעתיק לי את הרפואה שנתת לי פעם!... הבטתי עליו בתמה: — איזו רפואה נתתי לך? — שאלתי בהשתוממות. בראותו שהשוטר מקשיב לשיחתנו מצמץ הגוי בעין — נו, את הרפואה שנתת לי פעם לכאב בטן... — אהא, אומר אני, הרפואה ההיא? הוצאתי פיסת ניר, נטיתי הצדה והתחלתי לכתוב... — שמעני נא, אומר האכר — שמעתי שב„שוויינטה פיסמו" (כתבי־הקודש) כתוב שבחודש מרץ יברח הגרמני, ובכן אני רוצה לקחת אותך ואת אשתך אלי. הכל כבר מוכן בשבילכם.. — נו, אני אומר, ושמא הוא לא יברח, מה יהיה אז? נראה, אומר הוא, „פזשצייזש ניע יסטעם דזשצקים" (הלא אינני ילד) אגב הוא בקש ממני, אולי תוכל להשיג בשבילי מעיל שחור, זוג וילונות וזוגות מספר של גרבי נשים. הודיתי לו על לבו הטוב ואמרתי, טוב, נראה...

מתמיד חשבתי את בעל־הבית לשעבר שלי כמשוגע למחצה. אהב לפטפט הרבה ונוסף לזה היה עצבני ואדם מרוגז. משם כך לא ייחסתי ערך רב לדבריו ונשארתי במחנה הלאה. בכל זאת השגתי במשך הזמן מעיל שחור, זוג וילונות וגרביים, ובהזדמנות שלחתים לבעל־הבית.

בינתיים עשה הזמן את שלו. לא עבר חודש מאז פגישתי עם בעל־הבית שלי, כששוב התחילו לנסר שמועות „טובות" באויר והתחילה מהומה במחנה.

ב־24 בינואר לקחו מבעלי־המלאכה היהודים את מכשירי העבודה שלהם ומהאוירה שמסביב היה ניכר שהשעות האחרונות ממשמשות ובאות. הלכתי אל המנהל והעמדתי את השאלה על חודו של סכין: האם ישאר עוד מישהו במחנה לאחר הגרוש, או לא? הוא השיב: — אם מישהו ישאר תהיה אתה ביניהם!... מתשובה זו נעשה ברור בעיני היכן אנו נמצאים בעולם. הבהלה הלכה וגדלה, במחנה היו צעירים על־פי רוב, רצון החיים היה אצלם כה חזק! נערות צעירות שופעות חיים רצו לחיות! חיים אנו רוצות! כיצד ליהפך לעכבר, להתחבא בחור, כדי להשאר בחיים!... ויערות ופרטיזאנים לא היו בנמצא בסביבתנו.

אני ואשתי מסרנו בסוד למכרים אחדים שיש לנו מקום הצלה, אלא אין לנו אימון יתר באיש שאליו עלינו ללכת, ועם זה לא היה לנו אף כסף. האנשים התחילו לדבר על לבנו ולשכנענו שאין לנו מה לאבד, ודרשו בכל תוקף שנלך — שמא נשאר בחיים, אולי ניגצל ונוכל למסור לעולם על סופם של יהודי קרינק. — נמצא יהודי אחד, בשם ואכט, פועל בית החרושת, שלקח על עצמו להוציאנו מן המחנה המוקף שוטרים. אחרי הרהורים מרובים החלטנו בסופו של דבר, ובלילה התלקטנו בזוית אפלה במחנה. ואכט בא אלינו, קרא לשוטר־עזר פולני שעמד ליד השער ואמר: שמע, סטאשק, אני אראה לך בונקר שבו טמון הרבה זהב וחפצי ערך — ואתה זוז לרגעים מספר מהשער כדי שנוכל לצאת. השוטר הסכים, עשה עצמו כאינו רואה ויצאנו מן המחנה.

היה זה לילי־חושך, מטר סוחף נתך ארצה, הלכנו דרך שדות, בוססנו את הנהר הקטן והגענו איך שהוא אל מיודענו הותיק, בעל־הבית שלנו. נכנסנו אל החדר, אשתי נגשה אל החלון ודפקה בלחש. — קטו טאם, נשמע קול אשה, „אליע וושיסטקו יעדנו ניע וופושטשע, באָ שיען מיען" (מי שם, אך הכל אחת לא אתן להכנס, כי אני מתרחצת). ירדנו אל המרתף וישבנו שם מלאי חרדה. למרתף זה היו זבים מים על־פי רוב, וכיון שהיה ליל־גשם ירד בעל־הבית לשאוב את המים, כדי שתפוחי האדמה לא יטבעו במים... כשראה אותנו נתבלבל, אך אמר מיד: — טוב שבאתם. אולם כשהדליק גפרור וראה אדם שלישי נעשה חיור ופכר את ידיו — צא טא בענדזשע, הרי לא דברתי אלא על שני אנשים, מה עלי לעשות עתה?! היתה לנו הרגשת אשמה כלפיו, כי כשוואכט הציע לנו להעבירנו דרך השער לא אמר לנו שברצונו ללכת עמנו, ורק בדרך אמר לנו — בין כך ובין כך אני הולך עמכם, שמא אשאר עמכם. — התחלנו להתחנן לפני בעל־הבית, לנשק בידים: אם יהיה צר הלא לנו יהיה. עד שהסכים ואמר: מה לעשות, מה שיהיה יהיה. הוליכנו אל הבית, נתן לנו לאכול וחזרנו אל המרתף. שם מתחת לסוללה גבוהה של תפוחי אדמה היה מוכן ארגז, כמטר וארבעים ארכו, מטר ברוחב ומטר קומתו. לתוך הארגז היינו מורדים דרך ארובה מרובעת שהיו מכסים אותה בקרשים ומעליהם פוזרו תפוחי אדמה, זאת אומרת, מקום בשביל שני אנשים ברגלים מכווצות. אך היאיל והיינו שלושה, הסתדרנו שאחד מאתנו היה נאלץ לעמוד בתוך הארובה. הוא הכניסנו לתוך הארגז, כיסה אותנו בתפוחי אדמה, סגר את המרתף. ו... במשך יממה

שלמה לא ראינו נפש חיה. שכבנו רעבים ובעלפון, לא ידענו היכן אנחנו בעולם. רק בערב שמענו רשרוש. בא בעל־הבית, הצטדק בפנינו שלא הביא מזון משום שהיה טרוד מאוד, היה לו חג, נקר חזיר... העלנו אל הבית, כיבדנו במאכלי החזיר המנוקר והודיענו על סדר היום שלנו: עלינו למלא בציתנות לכל אשר יאמר, לא לשאול שאלות ולא להרבות בדברים. כל דבריו הם קודש; אין לנו מה לדאוג, דאגתנו עליו. עלינו להזהר בשעול, בתנועה, כי אנו מוקפים מכל העברים שונאים. ביחוד אחיו, שונאיו בנפש, והם רגילים לרוב לבוא אל המרתף לקחת צרכי אוכל שלהם. כל שבועיים היה מעלה אותנו מן המרתף לשם רחיצה. מזון היה מביא כל ערב. כשהלך לקחת תפוחי־אדמה בשביל הבהמות ויחד עם זה היה לוקח עמו את הנקיות...

בזה התחילו חיי הקבר שלנו במרתף תפוחי־האדמה; לא ידענו להבדיל בין יום ללילה, אבדנו את מידת הזמן; כשבעל־הבית היה נכנס אלינו שאלנוהו — פאניע גוספ־דאזשו, מה עתה, יום או לילה? בדרך כלל לא היה נוהג לענות לנו אפילו, לא אהב לשוחח אתנו... מדי יום ביומו היתה נפתחת פתאום הארובה, הורדה קדירה של תבשיל ושוב כוסתה בתפוחי־אדמה. הדבר היה נעשה כהרף עין.

חג גדול היה לנו באותו לילה, כשהלכנו להתרחץ, פעם בשבועיים: עוד בערב היה הגוי מתרוצץ בחצר, להביט אל החלונות של אחיו, לשכנים, אם כולם כבר בבית, או שמי שהוא מהם צריך עוד לבוא. ומשגמר לבלוש מסביב והיה בטוח שהכל בסדר, היה נותן פקודה לפי דרכו במלה אחת: יוזש! (כבר). אז היינו עוברים במרוצה את המרתף ולהתגנב אל הבית. החדר היה כבר סגור ומסוגר, החלונות מואהלים, הדלתות נעולות ואז היינו מתרחצים. בעלת־הבית, לא „גוייה" אלא מלאך, פקחית ונדיבת לב לאין שעור, היתה מכינה אוכל. היינו מתרחצים, אוכלים וחטפנו אף תנומה במשך שעות אחדות במיטותיהם הם. הה! כמה מאושרים היינו לפשוט את הרגלים שעות אחדות במיטה כמו בשביל בן־אדם. באותה שעה היה בעל־הבית בגילופין והיה יושב אתנו ושוגה בדמיונות: כשהמלחמה תיפסק ניסע כולנו הרחק, הרחק לעיירה אחרת, נחיה בצותא, נלך יחד לבית היראה, ויהיה כל כך טוב... הוא היה קתולי אדוק ורצה גם אותנו לראות בתור כאלה... בכל זאת, כששמע פעם בבית היראה הטפה של הכומר, ש„אנו" צריכים להיות מאושרים ולהודות ל„פאן יזוס" שהתפטרנו מהצרה היהודית, הרגיש פגיעה גסה בנפשו וחדל לבקר את בית היראה. — זה לא היה אצלו כומר, כי אם חלאת־אדם, יקחהו האופל... כך היה מתבטא בגדופים הקשים ביותר בנוגע לכומר שלו. אך לא עבר זמן ממושך נאלצנו לוותר על הרחיצה. פעם כשעמדנו באמצע הרחיצה, התחילו פתאום לדפוק בחלון. היינו כולנו כמתים... לאשרנו, שבעלת־הבית, תמיד מלאת אומץ וגבורה, לא נתבלבלו חושיה ועמדה כדרכה: קטו טאם, אך בין כך ובין כך לא אפתח כי אני מתרחצת. התברר, שזה היה אחד מן האחים שחפש את סוסו ובא לשאול אם לא ראוהו.

כך שטפו חיינו עד אביב, 1943. באותו זמן התחיל וואכט לחלות בשחפת תוך שעול חזק. מיום ליום הורע מצבו. הבעל־הבית החליט להעבירנו לעלייה. אך שם הורע מצבו עוד יותר. כנראה מהצטננות. הוא השתעל כל כך שאפשר היה לשמוע

ברחוב כולו. הוא התחיל להתחנן לפני בעל־הבית שיעבירו לביאליסטוק. שם היה הגיטו קיים עוד והיו לו שם ידידים. היה בזה משום הסתכנות מרובה, אך בכל זאת רתם הבעל־הבית את הסוס והעבירו במסירת־נפש לביאליסטוק. דבר מוזר! מבלי הבט על זה, שבעל־הבית סבל הרבה מווארט, כי אנחנו, למשל, לא בקשנו כלום ממנו, וכל מה שנתן לו היה טוב, אולם ווארט היה מבקש תמיד סיגריות, טבק, וכסף לא נתן לו; ואף־על־פי־כן היה ממלא האכר את בקשתו... ולאחר כל זה, כשהובילו חולה בעגלה, נכמרו רחמיו של בעל־הבית כל כך, שביקש מווואכט, שכשאך יוטב לו, ישוב אליו. אחרי עמל כה רב שהשקיע בו, היה חס עליו שילך לאבדון. כפי שהתברר לאחר מכן אמנם כך היה: לוואכט הוטב וחזר אלינו, אך בדרך ירו בו הגרמנים...

אחרי שוואכט הלך נשארנו בעלייה. בזמן הראשון היינו הפקר ממש, יכלו למצוא אותנו בכל רגע, אולם לאחר קציר השחת והבאתה לעליה, סידר בעל הבית ארגז חדש מתחת לשחת והתחיל להגיש לנו מזון יותר טוב, הרבה שומן, כדי לחזקנו. מן הראוי להוסיף, שנוצרים רבים אחרים שהסתירו יהודים, הרגום בעצמם במשך הזמן, כי נמאסו עליהם; אבל אנחנו, כל מה שארכה שהותנו אצלם, נקשרו הבעל־הבית ואשתו הנפלאה אלינו יותר ויותר. ידידותנו הרחיקה לכת כל כך, עד שהרשיתי לעצמי לבקש ממנו משהו. היה זה עתון... פעם קרה שזחלתי מתוך הארגז כדי להציץ בעתון ובעמדי כך, עלה על העליה נוצרי כבן שלושים וכמה, וחיפש משהו... בראותו אותי נרתע לאחוריו חיוור, מת כמי שראה בן־אדם לא מעלמא הדין... הוא ירד מהעליה מבלי להוציא הגה מפיו. היינו אחוזי פלצות, אך כמובן שלא יכולנו לעזור כלום. הגוי לא היה רע מטבעו ולא טפש, ועשה את עצמו כאילו אינו יודע אפילו בפני בעל־הבית... אלא כל פעם משהיה רודה דבש מן הכוורת, היה מביא לו מנה הגונה של דבש במתנה. — לשם מה אתה מביא לי את זה, היה בעל־הבית שואל? — קח, קח, אתה צריך לזה! אם נקר חזיר היה מביא חתיכת בשר. — לשם מה לי? — סירב בעל הבית. — הא לך, כי זה זקוק לך!...

מצבנו הרצין במאוד, כשבחצר שלנו התאכסנה משטרה אוקראינית, אנשי ס.ס. שנסו מהחזית לאחר שהרוסים הדפו את הגרמנים מאוקראינה. מיד גילו את יכלתם. מצאו שלושה יהודים בתוך בונקר וקברום חיים... על כך נודע לנו יותר מאוחר, כי בעל־הבית לא רצה לספר לנו על זה.

פעם הכין לנו בעל־הבית אפתעה: היו לו שגעונות משלו. נולד לו לבעל־הבית בן והוא החליט לערוך את חג ה„טבילה" בעליה. בחדר כל כך צר והעלייה היא מרווחת וחפשית. הוא תלה מסביב לכתלי העליה סדינים לבנים, סידר שולחנות, הזמין אורחים, את השכנים, את אחיו, את השוטרים, וכל היום זללו וסבאו, השתכרו ושרו ואנחנו שכבנו בארגז מתחת לשחת והסתכלנו אל ה„ברית" הגויית. הקשבנו לתפלות לישו הקדוש, להעלמה מרים, הבטנו בפני האוקראינים הטמאים, הרוצחים, הבוגדים לבושי מדי ס.ס. הירוקים והרהרנו: הגויים חיים, זוללים, סובאים, פרים ורבים ושמחים — עולם כמנהגו נוהג... — אלא לנו בא סוף כזה... וכאן נזכרתי באל קנא עתיק היומין שלנו ושאלתיו: על מה ולמה? בשל מה הגיע לנו ככה? נזכרתי בתפלה שהייתי רגיל לומר בנערותי יחד עם אבא בבית־הכנסת: „מי שענה

לדניאל בגוב האריות הוא יענינו! רחם עלינו הצילנו... כשם שהצלת את דניאל בגוב האריות! גלגל רחמיך, הרי אנו האחרונים... האחרונים... לא חשבנו כלל אחרת, שאנו כבר היהודים האחרונים בעולם...

בערב, כשהקהל השכור התפזר כבר, עם ברכים כושלות, הביא לנו בעל־הבית כיבוד: יי"ש, קתלי החזיר וממתקים, ואנו שמחנו בו ואחלנו רוב נחת לו ולבעלת־הבית היקרה שלנו, כי אנו בטוחים שאם ישנו גן־עדן, הרי יושיבו את הגוייה נסטרה ביגאנסקי בראש, יחד עם האמהות שרה, רבקה, רחל ולאה.

עוד פעם עברנו שעת פחדים, כשהמשטרה הגרמנית ערכה חיפוש בכל העיירה כדי למצוא „סאמאגונקה" (יי"ש). לבעל־הבית שלנו היה לו אף הוא עשרות ליטרים ממשקה זה, שהטמין בארגז אצלנו. אחת היא, אמר: אם ימצאוכם, מותר להם כבר למצוא את היי"ש... גם החפוש הזה עבר בשלום: הם עלו על העליה, נחו על גבי השחת המריחה והלכו להם...

בינתיים התקרב הצבא האדום יותר ויותר; הגיע הרגע שהגרמנים הצטרכו לעקור. אך הנחשים לא רצו להמלט סתם כך, כי אם הלכו מבית לבית, זרקו פצצות־תבערה והציתו את העיירה. בעל־הבית התהלך כמטורף... מה לעשות? לא חס היה על ביתו, אך מה יהיה אתנו? כל כך הרבה עמל הושקע ועתה נעלה בלהבות? בערב אחד עלה על העליה וכדרכו הכריז: לצאת! אני הולך קדימה, היא חמשה צעדים אחרי, צעד בצעד! הוליכנו על פני השדה, הובילנו ממש דרך הארטילריה הגרמנית, עד שבאנו לשדהו. כאן אמר לנו לשכב בתוך שבלי־הדגן, ובעצמו הלך. שכבנו במשך כל הלילה, לאזנינו נישא שאון הקומאנדה הגרמנית, פשוט שמענו כל מלה שלהם והרהרנו: מה יהא בסופנו... עלינו ללכת מפה... אך עם בוקר כשעמדתי וראיתי לפני נהר מכה גלים של שבלים, — הבינותי שהגוי ידע מה שהוא עושה. אנו נשארנו שוכבים בתוך הדגן עד למחר בבוקר, כשהגוי בא ובשורה בפיו: — צאו, הסוביטים כבר הגיעו... הבעל־הבית חזר לאחוריו, וכעבור רבע שעה באנו אנו. הבית נשאר שלם. כשהשכנים ראו אותנו הם רצו לכל הרוחות. הם כבר לא האמינו כלל, שנשאר עוד יהודי חי ולבעל־הבית הם באו לבשר: פאניע ביגאנסקי! שכניך לשעבר באו! בעלי־הבתים יצאו אלינו, ברכו אותנו בידידות וחייכו בערמה... הם הקצו לנו את הדירה שהמשטרה היתה שם ועברנו לגור שם. היינו נפוחים, עינים מסונוורים מתוך חוסר הרגל באור, ושפתינו לא היו מסוגלות לדבור...

אך חיש מהר נודע לגויים בעיירה הסוד של הצלתנו, והתחילו לרדוף את בעל־הבית ולהלשין עליו בפני השלטון הסוביטי כל מיני מלשינות. לא עבר זמן ואמנם באו לאסרו. הוא נאלץ להסתתר. רצנו לקצינים שונים ופקידים סוביטיים גבוהים להתחנן על בעל הבית שלנו, ספרנו על מסירת־הנפש שלו, אך הם אחת בפיהם: אל יתחבא, יבוא ונראה... אך לא האמנו להם — עד שדרך העיירה עבר קצין גבוה, מפקד נ.ק.וו.ד., הלכנו אליו וספרנו לו את כל פרשת הענינים; לבנו היה מלא על כל גדותיו ושפכנו דמעות כמים לפניו... ואמר, יבוא נא, אתם יכולים להיות בטוחים שלא תפול משערת ראשו ארצה; אני בעצמי יהודי ורוצה לראות את האיש שהצילכם ולהודות לו! בעל־הבית חזר הביתה. למחרת בבוקר בא אלינו המפקד עם גדוד שלם; קראו לבעל־הבית ולאשתו; המפקד נתן צו, סמירנו! הסיר

את הכובע (הסרת הכובע אצל הסוביטים היא המדרגה הגדולה ביותר של חילוק כבוד) התנשק עם בעל־הבית, נשק ביד בעלת־הבית והודה להם על הצלת חיינו. וכך היה נהוג כסדר: כל קצין ופקיד גבוה, שהיה עובר דרך העיירה היה שואל על בעל־הבית וסר אליו, לוחץ לו את היד אגב הבעת תודה.

כך חלפו 5 חדשים. אנחנו הבאנו אל דירתנו את שמונת היהודים שנשארו בעיירה. היה לנו יותר חמים... אך ללא שהייה התחלנו להרגיש שהאויר מסביבנו נעשה צר יותר ויותר בעיירה... הגויים לא יכלו למחול לנו את הדבר שנשארנו בחיים ולבעלי הבתים שלנו שהצילו את חיינו!... בכל הזדמנות של החרמה אצל מי שהוא או של מאסר לא פסקו מלרגן שאנו האשמים בדבר... זשידי, זשידי!...

החלטנו לעזוב את העיירה ונסענו לביאליסטוק. מעט מאוד יהודים היו עוד בביאליסטוק. היתה זו שעה נדירה שבנדירות בדברי ימי ישראל שאהבת ישראל ההדדית תהיה כה גדולה. אם נפגשו שני יהודים ברחוב, שאינם מכירים איש את רעהו, היו נופלים על הצואר, מתנשקים ובוכים... כל אחד חשב שהוא היהודי היחידי בעולם...

כמה פעמים בא אלינו הבעל־הבית לביאליסטוק. כל שעה שהיינו בעיירה לא אונתה לו כל רע, אך מאז שנסענו הורע מצבו. הגויים חתרו תחתיו ללא הפוגות, ולמכתבינו האחרונים לא קבלנו כבר תשובה ממנו. מי יודע מה היה עליו על הגוי הזה, אחד מחסידי אומות העולם, עם אשתו יקרת המציאות, הצדקנית שמסרה את נפשה שלא על מנת לקבל פרס, לא לשם תועלת עצמית, כי אם ברגש האנושי הקדוש להציל חיי בני אדם, שסבלו מאתנו במשך 18 חודש, כאבו וחרדו עבורנו ועמנו! מי יודע!

בית החולים היהודי בוולקוביסק

תלאותיו ומעללי גבורתו של „גבור ברית המועצות"
הפארטיזאן אליהו קובנסקי

(רשום בידי חבר ועד ארגון יוצאי וולקוביסק — אליעזר קליר

בן 35 שנה אנכי היום, יליד זשטיל, מחוז סלונים. לפני 16 שנה נלקחתי לעבודת הצבא, וכחיל נכנסתי לגדוד השלישי „סטזשלצוב קאַנגיך", שחנה בוולקוביסק. עם גמרי את שרותי בצבא נשארתי בוולקוביסק, ונשאתי לאשה בת ממשפחת קראסלניק, שהיתה ידועה בכנוי „די ברוקירער". סדרתי לי רצענות עצמאית, וגרתי במשך כל הזמן בסמטה החדשה. כבעל מקצוע ממדרגה ראשונה היתה לי פרנסה בשפע, אגרתי רכוש הגון, והיה בדעתי לקנות את ביתו של פינשטין, כשהתכונן לנסוע לארץ־ישראל. חייתי עם אשתי חיים מאושרים ורוויתי נחת בשפע מילדינו הנפלאים: מהילדה שלנו — יפת תואר — ממש בובה ומהילד שהיה כבר בן שמונה, שהצטין בחכמה ובתואר. כל אב מתפעל מילדיו — אך מהילד הזה הוקסמו כל השכנים, המכרים ומורי בית הספר והרבו לגמור את ההלל על כשרונותיו הנדירים.

הייתי חבר למכבי האש, וכשהגיע היום האחרון לשלטון הפולנים קבלנו אנו, מכבי האש, וחנטוב בראש את השליטה בעיר; — הצבא הפולני לא פסק מלהסוג. האחרונים היו גדוד פרשים, שפרצו בלילה אל העיר, שלופי חרב ובמשך כל הלילה „נפרדו" מעל העיר, תוך שוד וביזה והרגו 7 יהודים — ביניהם — מאקוב, איצ'ה דער טענצער, יוס'קה גאלאצקי וקרבנות אחרים חפים מפשע. — במקרה „מזל" לא ארך הפוגרום זמן רב, הם נאלצו לברוח מהר, בעוד עורם לנפשם: — למחרת בבוקר לא נשאר כבר זכר מהם. לתוך העיר התחילו להתגלגל טנקים מהצבא האדום. הרושם, של הטנקים הללו, שכאילו נפלו מן השמים, לא ימחה אצלי לעולמים. על אחד מהם טיפס ועלה מנאקה הסנדלר הזקן (חסיד הקומוניסטים) וכ„מנצח" נסע דרך העיר. בו ביום שם יהודי בן שבעים זה רובה על שכמו, הלך אל השונא ישראל הידוע ומארגן הפוגרום — טימינסקי — עצרהו ומסר אותו בידי שלטון הסוביטים.

השתלט אורח חיים סוביטי, על מעלותיו וחסרונותיו; — יהודים הסתגלו לחיים החדשים, תפסו משרות, עבדו וחיו. היו „טיהורים", מאסרים, את העשירים גרשו לסיביר (בתוכם יוסיל איאן, בוגאמילסקי, ד"ר באבצ'וק, מאיר סלצקי), אך בדרך כלל אין לקבוע שהיהודים היו בלתי מרוצים. — היה נדמה, שבתנאים הללו יעברו איך שהוא את המלחמה החשוכה, ונגיע לימים יותר טובים. אך זה היה רק חלום. ב־24 ביוני 1941, באה השעה המרה והנמהרת: — מעל לוולקוביסק נראתה שיירת אוירונים גרמניים והתחילו להפציץ את העיר ללא רחמים; התנהלו קרבות באויר שארכו 6 ימים. וולקוביסק הופצצה לא רק כעיר שקטה שבה נמצאות מטרות צבאיות, אלא כמבצר ורדן! ביום ובלילה, ללא תפוגה, וכל מטרתם היתה הרובעים היהודיים, רק היהודיים. נספו, נתחפרו במרתפים אנשים למאות. במרתף של משה מרגולית בלבד נהרגו כל כך הרבה אנשים, שבמשך שלושה ימים רצופים הובילו את המתים לקבורה, מבלי להכיר מי הם המתים. כל העיר, כל המרכז היהודי, הרחוב הרחב, חצר בית הכנסת, העגול של החנויות, רחוב קושציושקו, רחוב גרודנה,

רחוב הטחנה — הכל עלה באש; — נשארה רק הסמטה החדשה, חלק מסמטת נובוגרודסקי, חלק מרחוב גרודנו, החלק שב„תחתית ההר", חלק גדול מטבורה של העיר — בעיקר הנוצרי — והיהודי — הוכחד כליל; — כך, שאם עומדים היום על זאמושצ'ה ליד חנות הגזוז של ניעשעס — רואים את בית הסוהר הלבן!... כל השטח, שדורות על דורות הלבינו בו בתים יהודיים, בתי מסחר, בתי־כנסיות, בתי מדרשות, מוסדות — מקום שהמסחר והמלאכה היהודית פרחו — הפכו עיי חרבות. באופן כזה נוצר מצב, שכל האוכלוסיה היהודית התרכזה בסמטה החדשה ומסביבה. בכל חדר קטן — משפחה, ולא היו צריכים כלל לגרשם לתוך גיטו. ה„גיטו" נתהוה מאליו באופן „טבעי"...

מיד עם כניסת הגרמנים לתוך העיר התחיל רעב קשה, ולא היה מה לאכול. הגויים שדדו מתוך המחסנים שהרוסים השאירו, והיה להם מכל טוב, והיהודים חרוכי האש ובעירום וחוסר כל, היו הולכים לבקש מצרכי אוכל אצל הגויים. יחד עם הרעב התחילו נגישות וגזירות, מלשינות הגויים. צעירים רבים נאסרו מיד בתואנה שהם קומוניסטים — הוצאו מחוץ לעיר ושם ירו בהם; — אם עלה למישהו מהצעירים להמלט מהם ולברוח — תפסוהו הגויים ומסרוהו בידי הגרמנים. כל היהודים מבני 6 ומעלה היו נאלצים ללבוש עניבות לבנות עם „מגן דוד" כחול על היד, — לאחר מכן הוחלפו בטלאי צהוב; הוטל אסור ללכת על המדרכות, רק באמצע הרחוב יחד עם הסוסים, הבהמות והעגלות. נאסר המסחר, אסור היה להחזיק סוס, פרה וכו'. נוצר יודנראט, שלתוכו נכנסו ד"ר וינברג, ד"ר סלצקי, נח פוקס, ברל אמסטיבובסקי, שאמקה דניאל וישראל גורביץ. מקום מושב היודנראט היה גם בסמטה החדשה, מול ביתו של הסמרטוטן. תפקידו היה לספק פועלי־כפייה ולבצע פקודות טמאות אחרות של השלטון הגרמני. ליד היודנראט היתה קיימת אף משטרת־עזר יהודית, תחילה עם חנטוב בראש ואחרי כן בראשו של יהודי גאליציאי בשם גלאט. ענני חושך התחשכו על ראשינו, התחילו לענות את הצבור היהודי וגם את הפרט. ענו יהודים ביהודים ובעזרת יהודים. רק אלהים היה יכול לרחם עלינו. אך הוא היה רחוק מאתנו — רחוק מאוד!...

אצלי ברחוב, בסמטה החדשה, נפלה פצצה והילדים כוסו בשברי זכוכית. אני הוצאתי את הילדים וברחתי עמהם לקארציזנה, לשדה, יחף. לקחתי במהירות רק את האפניים. הבית בער באש. היתה לי גם פרה. היא היתה במרעה. לפנות ערב חכיתי לה בחזרה מן האחו ולקחתיה עמי אל השדה, במקום ששכבנו על קארציזנה. שם נגש אלי אחד מפועלי הרכבת והציע לי למכור לו את האפניים. עשיתי עמו חליפין. נתתי לו את האופניים תמורת סוס עיוור ועגלה. קשרתי את הפרה אל העגלה ויחד עם האשה והילדים שרכנו דרכנו לזשטל, ששם היו לי אב, ארבעה אחים ושתי אחיות. גם שם היו כבר הגרמנים, אך לא נגעו לרע באיש. ואחרי יסורי וולקוביסק — נשמתי פה ביתר רווחה. כך חלף שבוע ימים לערך. ביום השמיני ציוו על כל היהודים מגיל 7—70 להתלקט אל ככר־השוק, להתיצב בשורות ואמרו להם לשיר ולרקוד. זה ארך 3 שעות. הנוצרים עמדו ליד הבתים, על הגזוזטרות, החזיקו את הידים ליד כרסותיהם והתגלגלו מצחוק. לאחר שלוש שעות אלה בחרו ב־120 איש (כפי שהתברר אחרי זה: שלחום לנובוגרודק ושם המיתום ביריות), ציוו

לכולם לשים את הטלאי הצהוב ולחזור הביתה. לאחר זמן קצר יצאה עוד פקודה למסירת זהב, עדיים וכסף; — וכשנתאספו היהודים בככר־השוק לשם מסירת הונם ויגיעם, — מישש גרמני אחד בכיסה של אשה אחת ומצא טבעת זהב. אז המיתוה ביריות לעיני כולם. באותו זמן סידרו בעיירה פלוגות עבודה ועבדו בשביל הגרמנים, וכך עברו עלינו 8—9 חדשים. שמענו כבר אפילו על שחיטות בסלונים, בקוזלוי־שצ׳ינה ובעיירות הסביבה, אך אנו חשבנו שהרע יפסח עלינו; אנו עבדנו בשביל ה„וואהרמאכט״ ו„הבטיחו״ שלנו לא יאונה כל רע. בינתיים סדרו כך גיטו בעיירה. אספו את יהודי העיירה לתוך שני רחובות, גדרו בחוטי תיל דוקרני — בגובה קומת איש, עם שער, שדרכו היינו עוברים לעבודה בלווי משטרה.

בראשון למאי, 1942, הקיפו פתאום את הגיטו, וצוו לכולם לצאת לבית־העלמין הישן לשם קבלת „הוראות״ חדשות. חלק מן האנשים התחבאו ב„מסתרים״, שכל אחד הכין לעצמו בגיטו. בשעה שבע בבוקר, כשהגרמנים הגיעו למקום וראו, שמעט מאוד אנשים באו, — אז הלכו אל הבתים, הוציאום מהמחבואים ואספו שלושת אלפים איש. אני ובני משפחתי שכבנו במחבא, ולא מצאו אותנו. בככר צוו להתיצב בשורות והתחילו לחלק: ימינה, שמאלה! הבינו כבר שכאן יש ענין עם המות — אך לא ידעו היכן הוא המות — אם בצד ימין או בצד שמאל!... אספו 1800 איש, הובילום דרך של קילומטר — מאחורי העיירה... — שם הם ראו בורות גדולים, מוכנים. גויים משני כפרים התקינום במשך הלילה ומכונות יריה עמדו לא הרחק משם... התחילו להוביל לפי עשרים איש... ירו בהם — ולתוך הבור... אלא בשביל 60 האחרונים לא היה מקום בבורות — אז שלחום חזרה אל העיירה והם ספרו כיצד אנשים מרטו את שערותיהם, עקרו את שיניהם, השתגעו, כיצד הוחרד האויר מהצעקות והיללות, כיצד הרב הזקן מזשטיל לא פסק מתפילה, אמר פרקי תהלים עם הקהל על־פה, „אבינו מלכנו״ וידוי — אשמנו, בגדנו; אולם כשראה במו־עיניו שממיתים את האנשים ביריות וזורקים אותם לתוך הבורות כעגלות טבוחות, התהפך אצלו המוח והתחיל לגדף כלפי מעלה, לצעוק, בכוחותיו האחרונים: הנה, זהו צדוק הדין, הנה, אל רחום וחנון, בשל מה מגיע כל זה לעדה היקרה והכשרה שלי?!... הוא תלש את שערות ראשו מהזקן, קרע את הכתונת על עורו ובידים מורמות לשמים — הובל לשחיטה!...

דודי, ליזר קובנסקי, יהודי עליז פקח, מאנשי העצה בעירה, והדוד שמואל קובנסקי עם אביו — היה להם בקבוק יי״ש. הם שתו את היי״ש, אמרו וידוי, שכבו יחד ונורו. כל המשחק לא ארך יותר משעתיים!

הנשארים חזרו לבתיהם עם משפחות שבורות, ללא בעלים, ללא נשים, ללא ילדים; אלה שהיו במחבואים הגיחו מתוך חוריהם וכל אחד הוכרח לחזור לעבודתו.

אולם לא עברו שמינה שבועות ושוב הקיפו את הגיטו וציוו לצאת אל ככר־השוק. אני ומשפחתי ועוד 50 איש היינו נחבאים בתוך בונקר, אך הפעם מצאו אותנו והוציאונו אל ככר־השוק. בבואנו לככר־השוק פגשנו כבר שם כחמש מאות איש ששכבו בראשים מורדים לארץ ועם מגפיים חלוצות, השכיבו גם אותנו על הארץ, פקדו לחלוץ את הנעליים, ונתנו לנו לשכב כך חצי שעה. אחרי כן צוו

לקום, סדרונו בשורות ואמרו ללכת בכוון הבורות. בדרך נפרדו נשים מבעליהם, מילדיהם, פרפורים, צעקות, טרוף הדעת... מלוכדים יחד הוליכונו אל הרחוב, לבית־העלמין... בלכתנו פגשנו כבר בדרך הרוגים — אנשים ונשים — ששכבו במרזבים. בקרן הרחוב עמד מפקד הס.ס. — המפקח על הטבח, עם פמליה של גרמנים, ובחרו מתוך השורה מכסת אנשים. בראותו אותי — אמר בחטיפה: — רימערמייסטער! — קאפ היר! האשה והילדים החזיקו בידי ולא נתנו לי ללכת... באותו רגע הם ירו באשתי... היא נפלה לרגלי כאלומה... הילד התחנן — אַל תירו בי. אני רק בן 8,5! כדור הפסיק את תחנוניו. אותי סחבו, זרקוני לרפת, מקום שם נמצאו כבר כמה מאות איש — וסגרונו לשתי יממות. את יתר האנשים הוליכו אל הבורות והרגו עד אחד מהם. שלושה ימים רצופים התנועעה האדמה, והדם לא פסק לזוב מן הבורות — כך ספרו אכרים. בעיירה לא נשארה אף נפש חיה אחת מן היהודים. אותי ו־212 האנשים, שכלאו באורוה, שלחו לנובוגרודק למחנה מקום שם נמצאו 4000 איש לערך, שהיו מחולקים לפי פלוגות ועבדו עבודות שונות למען הצבא. אחרי שהות של 8 ימים שם ובראותנו, שהמשחק הוא לעזאזל — אוכל לא נתנו והכונו באכזריות — התארגנו 14 איש ומאחורי החוטים ברחנו באמצע הלילה לתוך יערות זשיטל.

בברחנו היה לכולנו יחד רק אקדח אחד. ביום היינו שוכבים ביער, ועם לילה היו יוצאים לחפש לחם ומשהו נוסף לו. — בהכירנו יפה את הסביבה ידענו אצל מי מהאכרים צריך להימצא נשק סובייטי; היינו באים בלילה, מעוררים אותו מן השינה ומבקשים ממנו להוציא לנו את הרובה, ואם לא — אמרנו לו לקחת מעדר ולחפור בור לעצמו. ביחס למזון לא נתקלנו בקשיים, אולם בנוגע לנשק היינו צריכים תכופות להאבק עמם קשות, עד שהילדים התחילו לבכות ולהתחנן: טאטושקה אדדאי רושיא, אבא, תן להם את הרובה — אם לא יכו אותך מות... באופן כזה צברנו נשק עבור 14 איש. אחרי היותנו 12 יום ביער החלטנו לשלוח 5 אנשים להתקשר עם הקבוצות הגדולות ביותר של פארטיזאנים, שעליהם שמענו, והם היו מורכבים באופן חלקי מיהודים נמלטים מהשחיטות, ומאנשי צבא האדום שנשארו. במשלחת זו יצאנו אני ועוד ארבעה אנשים לכפר אחד ושאלנו אצל אכר מכר אם מישהו מהפארטיזאנים אינו בא בלילה; האכר הראה לי נתיב ולפי העקבות הלכנו היערה, וכעבור שעות אחדות של סיבוב ביער נפגשנו במשמר — יהודי עם רובה.

בראותו אותנו מתקרבים — התחיל לכונן את הרובה אלי...

עמוד ר' יהודי, נזפתי בו. לאחר יהודים טבוחים כה מרובים — אתה הנך היהודי הראשון שמוכן לירות כדור! היה ברוך, הגידה נא לי, כיצד אפשר להגיע אל המפקד שלך? — מסרתי לו מי אני ונתן לי אות אל המפקד. יותר עמוק בתוך היער מסביב למדורת אש ישבו כמה מאות איש עם תחמושת, יהודים עם אנשי צבא, בתוכם המפקד — לויטנאנט רוסי. באתי אליו, ספרתי לו מהיכן אני בא ושעמי נמצאים ארבעה עשר איש וכולם עם נשק. הוא אמר לנו לבוא ונהיה יחד. שלחתי 2 אנשים והם הביאו את תשעת הנותרים. בהיותנו יחד החלטנו, מה עלינו לעשות הלאה: שלחנו אנשים ליערות וקבצנו את כל הקבוצות הקטנות, ותוך זמן קצר

אורגן אצלנו גדוד שלמעלה מ־1000 איש — כולם מזוינים מכף רגלם ועד ראשם. — בנהר שצארה הטביע הצבא הרוסי נשק רב — אז סחבנו הרבה נשק מתוך הנהר, והשגנו אפילו טאנקים אחדים. בשכנותנו פעלה עוד קבוצת יהודים מדרצ'ין, שבראשה היה ד"ר אטלאס הידוע. הם לא רצו להצטרף אלינו; הם היו מאורגנים יפה ופעלו בכוחות עצמם. שם הקבוצה היה: קבוצת ד"ר אטלאס. פעם בא אלינו ד"ר אטלס עם 5 אנשים והציע שנלך לפוצץ את הגשר שמעל לניימאן. הקומאנדיר שלנו הסכים ופקד עלי ללכת עם עוד אחד מעיר זשטל — מדוויצקי — לעזרת אטלס. צדנו פגזים־דגים מן הנהר, ייבשנום, בכפרים השגנו אצל האכרים אבוקות ו־6 בקבוקים של טרפנטין ובאמצע הלילה הלכנו אל גשר ביליץ. עם התחמקותנו בחשאי גלגלנו ראשית כל את השומר הגרמני אל הניימאן, יתודע נא אל זאבי־המים של הנהר הזה, ואחרי זה ברכת „בורא מא'רי האש" והצתנו את הגשר. עבודה זו מצאה חן כה רב בעיני ד"ר אטלס, שבא לבקש את הקומאנדיר שלי, שיעבירני אליו כקומאנדיר הגדוד. בהסכמתו עברתי אל אטלס ועמדתי בראש גדוד. דוקא באותו גדוד היו הרבה יהודים מהעיירה קוזלוישצ'ינה. בהתאסף כל הקומאנדירים יחד קבענו, שיש לנו די כוחות להתקפה, ובבוקר בהיר אחד התנפלנו על העיירה ונלחמנו עם הגרמנים 4 שעות. אני פעלתי עם „מאכסים", הפולט 259 כדורים ב־13 דקה. הגרמנים הראו התנגדות חזקה — אך אנו פרצנו לתוך העיירה, הצתנוה מכל העברים, הרגנו 30 שוטרי־צבא וכבלנו בחבלים את הקומנדאנט של ס.ס.„ מנהל הטבח, והבאנוהו חי אל היער. ביער התרנוהו, ומאותם החבלים קלענו עניבה חזקה ותלינוהו כמו את המן על העץ הראשון שמצאנו לנכון... באופן כזה התנקמו הפארטיזאנים מקוזלושצ'ינה את נקמת היהודים הטבוחים מקוזלושצ'ינה ושל הרב הישיש מקוזלושצ'ינה, שרתמוהו בעגלה, אשר נאלץ לסחוב אותה, ואחרי זה קברוהו חיים. על ההתקפה פקד לויטנאנט רוסי, בולאט, גדם היד.

בינתיים גדלו הקבוצות מיום ליום ובמשך הזמן צמח כוח פארטיזאני אדיר ביער, שהתכונן ביער זמליאנקי, צייד את עצמו בסוסים, בבהמות, עם נשק רב ותותחים. אחרי זמן קצר ארגנו התנפלות על דרצ'ין. הקפנוה מכל העברים, הצתנו את הרחובות, הרגנו גרמנים רבים ולקחנום בשבי, לכדנו סוסים ונשק. בשלהי 1942 שלחו הגרמנים נגדנו כוח אדיר. הם הקיפו את היער ונהלנו קרבות עמם שלושה ימים רצופים. נפלו מאתנו אנשים רבים, בתוכם גם ד"ר אטלאס, הגבור היהודי עדין הנפש, הקומאנדיר הלוחם ללא חת. ינעמו לו רגבי עפרו! הוא מת לידי, ודבריו האחרונים היו: חזק ואמץ, אחי, נקמו את דם אחינו השפוך, של עמנו האומלל! הבאנוהו לקבורה על גבעה ביער, חילקנו לו כבוד של פארטיזאנים, ושמנו מסביב לקבר תרמילי פגזים — ידעו הפארטיזאנים היהודים שנשארו בחיים את מקום מנוחתן של עצמות הקומנדאנט שלהם — ואולי יביאון פעם לקבר ישראל. בראותנו שהכוח הגרמני ניצח אותנו הבקעונו לנו דרך ונמלטנו לתוך יערות סלונים.

בשעת המצור התפרנסנו מתפוחי אדמה אחדים, או מחופן קטניות, והאנשים היו מורעבים עד בלי די. המפקדים הרוסיים של הגדודים שלחו אל כפרי הסביבה להביא מזון — אולם ליהודים נתנו מעט. אז שלחתי אנשים אחדים מקבוצתי שיביאו

אוכל. אולם בדרך המטירו עליהם הגרמנים יריות ושבו בידים ריקות. מרוב כעס עברתי שוב עם הקבוצה שלי אל היערות הקודמים. למחרת בבוקר, בא אלי הקו־מאנדיר ברתחה: מי זה הרשה לכם ללכת מהגדוד?! עניתי לו, שבראותי שקבוצתי רעבה —לפיכך אינני יכול להיות עמו. בינתיים הרגיש שאצל שתי נערות פארטיזאניות חסר הנשק. — היכן הם הרובים? — פנה בשאלה. הן הסבירו לו, שבבריחתן בשעת המצור השליכו את נשקן. הוא הוריד מעליו את רובהו ובו במקום הרג את הבחורות וכן ברובהו אלי. — ירה, אני אומר אליו, אם זה מגיע לי! הוא הרפה מהרובה... — אמת, אמר — שדבר זה לא מגיע לך, וזכור, שהפעם אני מוחל לך!

שבנו חזרה לתוך הבריגדה.

לאחר זמן קצר הגיעה קבוצת צנחנים — 112 איש, מדריכים, קצינים וחילים. הם קבלו את הנהלת התנועה הפארטיזאנית כולה. דרשו מהמפקד שיתן להם 4 אנשים היודעים היטב את הסביבה, את הכבישים ואת פסי מסלת־הברזל. המפקד מינה אותי כבן לווייתם. באופן כזה עברתי אל קבוצת הצנחנים, שבה בצעתי פעולות פארטיזאניות שונות, פוצצתי 19 רכבות גרמניות, הרסתי פסי רכבת, וכשהצבא האדום עבר את גבול רוסיה הלבנה עכבנו את הרכבות הגרמניות שבועיים רצופים בין מינסק וברנוביץ'. תחת הנהלת קבוצת־הצנחנים הוקם צבא פארטיזאני גדול של שבעים אלף איש לערך, בשממת נאליבאקי, בין ברנוביץ' וסטולפצי, שהיה תופס גלילות שלמים והיה מקבל דרך האויר באופן ישיר ממוסקבה נשק וחמרי־נפץ, והיה מעביר פצועים למוסקבה לשם ריפוי בבתי החולים הרוסיים.

בשנת 1943 שמו הגרמנים מצור אדיר על שממת נאליבאקי. על־ידי רגול נודע להם גודל כוחנו, ובבוקר בהיר אחד, הקיפה דיוויזיה גרמנית שלמה את היער עם טאנקים ואוירונים. הם עברו את כל היער ונהלנו קרבות עמם במשך חמשה עשר יום. בהיותי רוזבודניק טוב, הצטיינתי בקרבות רבים והעניקו אותי באות כבוד פארטיזאני ממדרגה ראשונה וכוכב אדום, ואורדן ממדרגה שניה של מלחמה למען המולדת. בשנת 1944 הגישו לי אורדאן של לנין.

ב־79 ליוני, 1944, בשעת קרב עם חיל־משמר גרמני ליד סטולבצי נתמניתי עם פלוגת־הסתערות לפוצץ בונקרים גרמניים של בטון וברזל. אחרי חילופי יריות של 4 שעות לא יכולנו להתגבר על הגרמנים, ששכבו בתוך הבונקרים והמטירו אש חזקה — קבלנו פקודה להטיל את עצמנו ישר על הבונקרים עם רמוני יד. הסתערנו על הבונקרים והצלחנו להטיל 2 רמוני יד נגד טאנקים לתוך חלון של בונקר, ששם שכבו 18 גרמנים. כולם פוצצו באויר. עם מנוסתי מהבונקר הזה, ירו בי מבונקר שני במרחק של 5 מטרים ממכונת יריה ונקטעו אצבעות ידי הימנית. בקצב מהירות גדול הספקתי עוד לעלות על הסוס (הייתי פרש), חציתי את הניימאן, עם מגף מלא דם — ושחיתי אל העזרה המהירה של הפארטיזאנים, שהיתה מעבר השני של הניימאן. חבשו לי את היד והובילוני 10 קל"מ יותר עמוק בתוך היער, ששם היתה נקודה סאניטארית. היה צורך לחתוך לי את האצבעות, ונארקוזה להרדמה לא היתה. מרוב יסורים חרקתי בשינים שנשברו כמעט. אז ניגש חברי

הפארטיזאן, ברוך לוין, עם האגרוף ליד פי, ואמר: קח ונשוך את ידי — ואל הרופא — חתוך!...

כשהוטב לי במקצת — שלחוני לתחנת האוירודרום שהיה לנו ביער ועם אוירון למוסקבה. שם שכבתי במשך 8 חדשים בבתי חולים שונים. ונתחו לי את היד פעמיים. כגבור ברית המועצות נהניתי מהיחס הטוב והיפה ביותר. לאחר החלמתי שבתי אל הסביבות הביתיות, שהיו כבר משוחררות. אך לא פגשתי שם איש, רק קברים על קברים. באתי לזשטיל יחד עם קומץ הפארטיזאנים הנשאר הקימונו מצבה לאחינו ואחיותינו הנספים, שמעל לקבר ההמוני שלהם. מזשטיל הלכתי אל העיר, שביליתי את מיטב שנותי, ושם נשאתי אשה ונולדו לי ילדי־חמד כה יקרים. בעיר המלבבת וולקוביסק. אך שם לא מצאתי אפילו קברים! כל יהודי וולקוביסק היקרים הפכו לאפר בכבשני טרבליאנקה ואושוויץ... היה עם נפשי להתפשט על הקרקע ולבכות בלי הפוגות... גוי מכיר (בולייש שאר־ייקה) פגש אותי, בקשני להכנס אל הבית, לשבת ושאל אם אני רוצה לאכול משהו? לא, אמרתי, אני שבע, רב תודות; תן לי, אמרתי, מרוב ידידות קצת אפר!... לקחתי את האפר ופזרתיו על ראשי, יצאתי לצד הסמטה וישבתי על אבן. ישבתי „שבעה" על אשתי, על ילדי, על יהודי וולקוביסק היקרים... הגויים הביטו עלי תוך השתתפות בצערי. נו, אמרתי אליהם, עתה טוב לכם, אין כבר יהודונים — התחיו לעולם?... הם הצטדקו: אינם אשמים בדבר, לא התערבו... במקום ששולט המגל והפטיש — מתיחסים עוד בדרך־ארץ ליהודי, וחייו אינם עוד הפקר לגמרי!... יצאתי לחפש את הפארטיזאנים היהודיים הבודדים שנשארו בעיר, נפרדתי מהם, לקחתי שוב את הצקלון על השכם ויצאתי לדרך. דרך ערים ועיירות חרבות, עיירות ללא יהודיים!... כמו ביום־הכפורים — כאילו כל היהודים היו נמצאים בבית הכנסת בשעת „כל נדרי" — מזרחה, להרי האלפים, דרך האַלפים המובילה לארץ־ישראל!...

הפרטיזן אליהו קובינסקי בעזבו את היער.

„זכרונות"

כבר סופר די על הטרגדיה של וולקוביסק, ושמא יש בתוכנו כאלה החושבים למיותר לדבר ולכתוב בדבר הפרטים השונים; אך סבורתני שבכל זאת מן הראוי למצער, לזכר קדושינו להזכיר עוד פרטים אחדים, שיהודי וולקוביסק, בכל מקום שהם, צריכים לזכור ולדעת את מידת הנאמנות והרגשות העדינים שאחיהם ואחיותיהם גילו דוקא על סף השאול, תחת סיף הרוצחים של החיות הנאציות השפלות.

מטרת המלחמה הראשית של החיות הנאציות בוולקוביסק היתה האוכלוסיה

היהודית; עוד בטרם שדרכה רגל נאצית על אדמת העיר, הפציצו, הציתו, השמידו ורצחו דוקא יהודים, בתים יהודיים, חצר בית־הכנסת וכל מה ששייך ליהודים.

מהיום הראשון של הכיבוש הם ניצלו ללא שהייה את עזרת „ידידינו הטובים" של האוכלוסיה הלא־יהודית ולפי רשימות מוכנות מראש ערכו מאסרים יומיומיים של קומוניסטים כביכול.

את האסירים היו חובשים בבית הסוהר הלבן, שנשאר שלם לאחר ההפצצות, ומשם, משנתלקטו מספר מסויים של אנשים, היו מוציאים אותם אל חורשת מאיאק ורוצחים אותם ביריות. במקום היו כבר קברים מוכנים שפועלים נוצרים, ולאחר מכן פועלי כפייה יהודיים, היו נאלצים לחפור ולקבר אחרי כן את קדושינו...

בין הקרבנות הללו היו: ליזר בליאכר, שואל מרקוס, עלקה גאם, מיכאל מזיה, פנטר, צירולניצקי, חוויניק, מניה מבשובסקי ובעלה, ברמן (מי שהיה פנקסן בפירמה קולונטיי), קאליר, נוביק ואחרים.

במקרה הייתי נוכחת כשהביאו הזמנה אל נוביק שיתיצב במשטרה. היות ושמו הראשון לא היה רשום, הצעתי לו שישלח את אביו, כי אדם זקן יתכן שהגרמנים היו שולחים הביתה. דעתו של נוביק הזקן היתה כך ובקש מבנו שימסור לו את ה„הזמנה", אך הוא לא רצה להסתתר תחת סינורו של אביו הזקן, ובכוח נחלץ מן הבית והלך אל המשטרה, שמשם לא שב, כמובן; לא עברו ימים מספר ונוביק הזקן ע"ה מת מצער ורוגז...

פשה גאם (גאליאצקי). לאחר שגאם ברח עם הסובייטים, נשארה היא בוולקוביסק עם ילדה הנחמד להפליא. יחד עמה היתה גרה גם גיסתה עלקה גאם. כשבאה המשטרה לשאול על עלקה גאם, טענה פשה שאינה יודעת עליה וכשהרוצחים איימו במיתה עליה ועל ילדה אם לא תגיד את מקום המצאה של עלקה, גם אז לא פסקה מלטעון שאין לה ידיעות עליה... אך עלקה היתה בחדר השני והקשיבה לכל השיחה; היא שהבינה את הרצינות של האיומים הנאציים, יצאה מן החדר ומסרה את עצמה בידי הרוצחים...

לאחד מן המשלוחים שהיו נוהגים להוליך מבית הסוהר לשם יריות חסרו אנשים, והרוצחים היו רוצים כנראה לחסוך עמל בבצוע מאסרים לתכלית זו. ובכן הודיעו הם ל„יודנראט" שעד שעה מסוימת עליהם לספק מספר מסויים של אנשים... אחרי ישיבה טראגית החליט היודנראט לספק משוגעים אחדים ונכים, ובאופן כזה מילאו אחר הפקודה...

עלי להוסיף כאן, שבזמן הצרות האיומות ביותר, כשדי היה לנוצרי לבטא בפיו שם של יהודי ומקומו של יהודי זה היה מיד בבית הסוהר הלבן שם חכה לגורלו; כשחוק הטלאי הצהוב, האסור ללכת על המדרכות וכל שאר מיני חוקים מתועבים היו בתוקף מלא ובוצעו בדיקנות הגרמנית הנמרצת, בכל זאת היתה וולקוביסק „גן עדן" ביחס לערים אחרות ברוסיה הלבנה, ליטא ואוקראינה.

את מכת המות הראשונה, לפי מושגי הימים ההם, קבלה וולקוביסק ברציחת הרופאים היהודים. לא אתעכב כאן בתאור פרטי הרצח הידוע כבר למדי, כי אם למסור בדבר הסוף הטרגי של פאניה טרופ, אשת הד"ר טרופ ע"ה השקט והעדין: לאחר רציחת הרופאים נשארה פאניה טרופ עם שני ילדיה הנחמדים, תאומים. היא

לא נחה ולא שקטה ושאיפתה היחידה היתה לסדר את הילדים ולחייה עצמה לשים קץ, שלא היה ערך להם בלי בעלה.

טרופ הנרצח היה בשעתו מיודד היטב עם פקיד העיריה לשעבר בשם פאלקו, נוצרי. והנה נוצרי זה הומת בידי הגרמנים עוד לפני רצח הרופאים, כי הלשינו עליו שהיה פקיד גבוה אצל הסוביטים. לאחר שפאניא טרופ נשארה באותו מצב של אשת פאלקו, נאותה הנוצריה לקחת אליה את ילדי טרופ, כי אז כבר הודיעו בדבר העברת היהודים לתוך הבונקרים ליד הקסרקטינים. אך כנראה, שנוצריה זו לא יכלה לעמוד בפני מחאות השכנים הנוצרים ונאלצה להחזיר את הילדים לאמם. זו האחרונה לא רצתה בשום אופן להטלטל לבונקר ושם לחכות למותה, אז תפסה את הילדים, נגשה אל שוטר גרמני והתחננה לפניו שיירה בכולם. אך הגרמני הודיע לה בתוקף שבלי פקודה לא יעשה כדבר הזה... תוך החלטה אמיצה לשים קץ לחיים כאלה אצה פניה טרופ הביתה, לקחה מהרפואות שנשארו מבעלה שלוש מכסות רעל והלכה עם הילדים אל חצר בית־הכנסת החרב במקום שהיא בעצמה בלעה את מכסת הרעל שלה ובמהירות ניסתה לתתה גם לילדים, אך הילדים בני 6—7 רצו לחיות וסברו שאמם דעתה נטרפה עליה... הם נחלצו מידיה המתות למחצה ורצו לספר לשכנים בדבר הרעלת אמם ושרצתה גם אותם להרעיל... גברת שאלאחוביץ, הדודה של הילדים, נאלצה לצערה לקחת את הילדים ולהובילם אל הבונקרים... כמה איום היה הדבר לראות כיצד אנשים טובים רעבים ובמצב של עלפון בעצמם פרנסו ליתומי ד"ר טרופ מפתם המעובש בבונקרים...

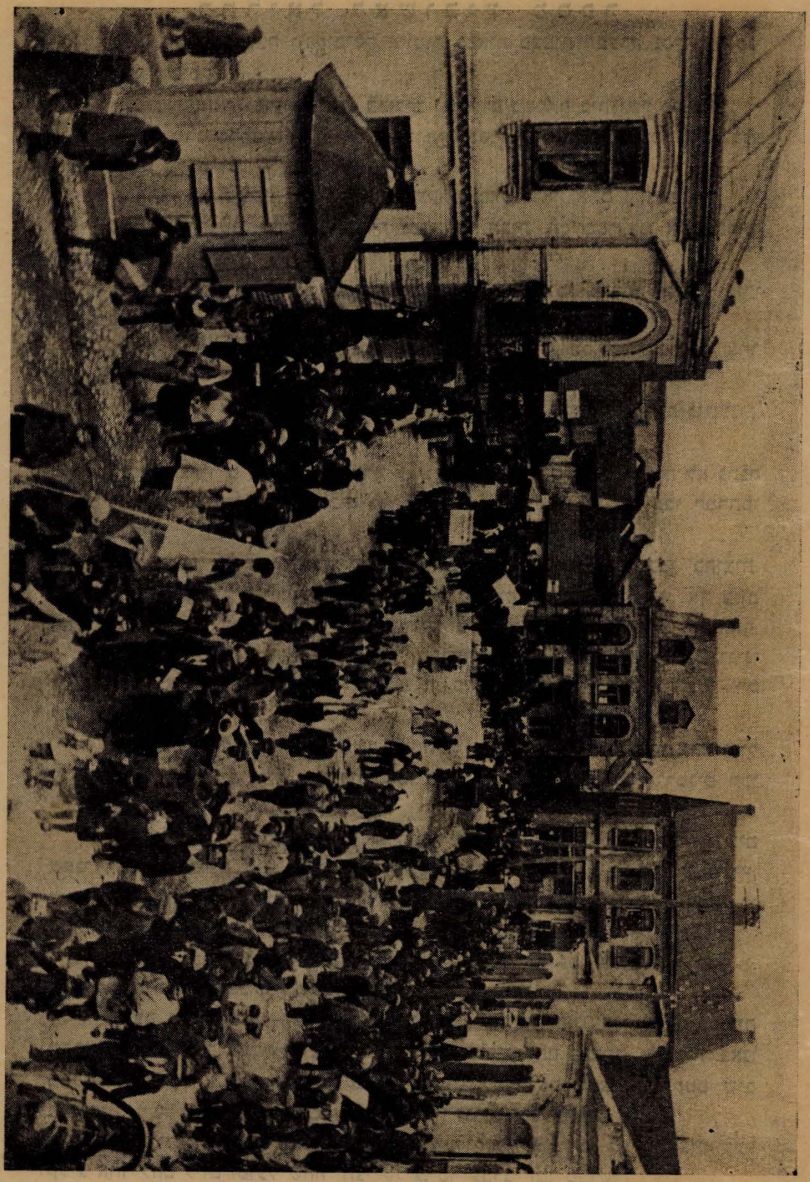
פרט למקרים אחדים של אנוכיות ושחיתות, הוכיחה האוכלוסיה היהודית בוולקוביסק מסירות נפש והקרבה במדרגה הגבוהה ביותר, בעיקר ברגעים האיומים ביותר של הטראנספורטים ובחבור הרשימות של היהודים מחוסרי התועלת שאותם היה צורך להטעין למשלוח לטרבליאנקה... ויהודי התועלת שעליהם להשאר בעבודה...

בחורים גבורים ובריאים, כגון כל האחים גאנדז, אברהמ'ל יונוביץ' ורבים אחרים (שמפאת חויותי המרות היותר מאוחרות באושוויינצ'ים שכחתי את שמותיהם) היו לפי כל החוקים תועלתיים ויכלו להשאר במחנה, אך עמדתם האמיצה ללא כל רתיעה היתה: אנו הולכים יחד עם נשותינו וטפינו, או עם הורינו. אפילו המעטים שכן עשו כדבר הזה, נשארו רק לפי הדרישה הנמרצת, הבכיות והתחנונים של משפחותיהם, אשר מרוב אהבה לבעליהם, בניהם או נשותיהם לא היו רוצים בשום אופן להסכים לסחוב אותם יחד אל המות, כל זמן שהרוצחים לא דרשו את הדבר מהם.

כן, היתה פעם עיירה וולקוביסק, בתוכנו היו אנשים שונים, טובים, יותר טובים, רעים וכו', אך על סף הקבר, של בתי המשרפות, ושל כל שאר מיני מיתות משונות רצה המזל מאתנו, הניצולים הבודדים, לראות במסירותם, בנדיבותם ובהקרבתם העצמית של קדושינו מוולקוביסק.

יהי זכרם ברוך.

תל־אביב, ערב פסח תש"ו (1946) שיינה ליפשיץ

ל"ג בעומר בוולקוביסק.

כתריאל לאשוביץ מספר

ביום השני הופצצה וולקוביסק איומות ומאות פצצות־תבערה נפלו על פני רחובות וולקוביסק.

אנשים ממחצית הרחוב ישבו בהולים ונדחקים במרתף ביתו של פינשטין.

דממת מות שררה במרתף וכל אחד היה עסוק במחשבותיו וחיכה שכל רגע תפול פצצה על בולנו.

פתאום דפק שייקה לוין במרתף וצעק: אנשים, צאו, אתם נשרפים...

אנו לא הרגשנו שפצצת־תבערה נפלה על הבית, אך כשיצאנו את המרתף ראינו שהגג עלה באש.

ברחנו לעברים שונים, ואחד נעלם מעיני רעהו, כי מגבוה הפציצו וירו באנשים הרצים.

החלק הגדול מאתנו התחבא בבית העלמין היהודי. רק למחרת מצא אחד את השני ואנשים רבים הסתדרו בקאיציזנה. ביניהם הייתי אף אני.

כך ישבנו ביום שלישי ורביעי, עד שהגויים התחילו לצעוק, שהנה נושענו... הרי הגרמנים כבר נמצאים בעיר.

כמה מהצעירים נסו לצאת בדרך למינסק, אך אש התותחים החזקה לא נתנה להמשיך בדרך ורובם של ההולכים נהרגו. אלה שניצלו על־פי נס שבו למרתפו של פינשטין.

כאן ישבנו במשך השבת והרגשנו בפולנים אחדים שהסתובבו בחוצות. חילים רוסים רצו על פני הרחובות בתקוה שהגרמנים לא יכנסו העירה, אך ביום ראשון בבוקר נראו בחוצות 2 גרמנים מזוינים וציוו על היהודים לצאת את המרתף.

קבוצת גרמנים על אפניים טעוני מקלעים ונשק, בחרו בצעירים מבינינו וציוו על כל אחד להוביל אפניים; לעומת זה כל בעל אפניים טייל לו חפשי ורק שם לב עלינו.

הוליכונו אל חצר צ׳פקין (משה פלטה׳ס) והודיעו לנו שאם כדור אחד יפול על החצר, יירו בכולנו. הם הושיבונו מסביב לבור גדול ובו חמר והגרמנים חכו למפקדם.

בחכותנו למות ישבנו בשקט ואפילו בקשנו סיגריות מהגרמנים. את האנשים שאני זוכר מהקבוצה היו: איצ׳ה אורינובסקי, כעמע יונוביץ׳, טאליה לאשוביץ, לוין וילדיו ואחרים. פתאום שמענו יריות תותחים חזקות. כפי שנתברר אחרי כן היה זה, שהרוסים רצו להבקיע לעצמם דרך מהיער היאטוויצ׳.

לאשרנו, קמה מבוכה אצל הגרמנים ולפי צו הם נסו על נפשם בחפזון. כשהגרמנים התרחקו במקצת מאתנו רצנו גם אנו הביתה.

שבעה ימים ישבנו בבתים, וביום השמיני כשאך יצאנו אני ודודתי פוליה מהבית תפסונו מיד לעבודה. ביום הראשון נתנו לנו לחם הביתה ולמחרת באנו מאלינו. הגרמנים הביאו מכשיר לצילומים, צוו לפזר את העצים וללקטם שוב במהירות. מעל גבנו עמדו הגרמנים עם מקלות ונגשונו בעבודה.

מיד נוצרה מועצה יהודית, ותפקידו היה לספק פועלים. בעל מקצוע קבל קל״ג אחד לחם ליום ופועל שחור חצי קל״ג. כך עבדנו זמן ממושך.

הנוער, בידעו את העומד לפנינו התחיל להתארגן. כידוע, השאירו הרוסים הרבה טנקים ונשק ביערות ובכבישים ולא סיפקה לה עוד השעה לגרמנים לפנות כל זה.

פעם בשעת העבודה הרגשתי יחד עם ליולק שיף (בנו של ליזר שיף) בתותח וראינו שבתותח נמצא תת־מקלע בלתי נפגע. החלטנו להעבירו העירה. את הסוד מסרנו לחברים אחדים ונועדנו לצאת אל היער. אלה היו: בום צוקרמן, ירחמיאל רוסיאנסקי, אברהמ'ל לעוו, ליוליק שיף, ישראל גלאי ואני.

בהיותי ביער הפלגתי עם ליולק שיף בלילה היערה ובמשך כל הלילה הוצאתיו. יותר מאוחר רכשנו גם 2 אקדחים ורמוני יד. התקשרנו עם שביי מלחמה רוסיים עריקים, שחשבו לעבור את קו החזית דרך היער ולהתאחד עם הצבא הרוסי.

היה ידוע לי, שאצל הקומיסאר למשק הגרמני בוולקוביסק נמצאים מכשירי ראדיו אחדים והוחלט שאלך העירה להרשם לעבודה אצל הקומיסאר למשק. הלכתי יחד עם פצובסקי (בעל חנות רהיטים). התאמצתי להצטיין בעבודה, כי מקום עבודה זה היה חשוב מאוד בשבילנו.

כך הייתי נוהג לעבוד ביום ובלילה לנסוע היערה. שינה ליפשיץ עבדה אצל הקומיסאר והיתה אחראית לכל מה שנמצא שם, ואני כשמצאתי מספר כדורים לקחתים עמי אל היער, כשם שסחבתי לשם שני מכשירי רדיו ומכשירים נחוצים אחרים.

כששינה הרגישה בדבר, שכדורי היריה נעדרים, התחילה לחקור בדבר מי לקח אותם, והוסיפה שזה עלול לגרום אסון לא רק לה, כי אם לאיכלוסיה היהודית כולה, אם יוודע לקומיסאר על העדר הכדורים...

מחוסר ברירה נאלצתי לחזור היערה ולהשיב את הכדורים שהיו כה נחוצים לנו.

הקומיסאר למשק שהיה מרוצה מעבודתי מסר לי לתקון אופנוע וזה איפשר לי לנסוע אפילו לתוך היער באמתלה שעלי לבחון את האופנוע.

היינו 27 איש, התבצרנו בשני מקומות ביער הזאמקובי, סמוך למים.

באחת הפעולות שלנו פוצצנו טכסי נהוגה בידי גרמני ואחד מאתנו, נוצרי צעיר, נפצע. עזרה מהירה לא קבלנו, אז הלכתי אל העיר ופניתי אל הד"ר וולובלסקי, (מי שהיה רופא ה„מכבי"), שיגיש עזרה לפצוע, אך הד"ר וולובלסקי שלחני אל ה„יודנראט" ואמר, אם ד"ר וינברג, יו"ר המועצה היהודית ישלחהו ילך עמי. כשפניתי אל הד"ר וינברגט הודיע שאינו שולח שום בן־אדם והלך בעצמו לרפא את הפארטיזאן הפצוע.

להוותנו, נתברר שנוצרי מראש, שהיה בתוכנו ביער היה פרובוקאטור והיה מוסר על הכל לגרמנים. כך הוא שימש פעם מדריך לשלושה קציניים רוסיים ומסרם בידי הגיסטאפו שהמיתם במקום, כמו כן הוא הלשין בפני הגרמנים שרופא העיר היה ביער וריפא פארטיזאן, כן גם תיקן הרדיו אצלנו ביער על־ידי מכונאי. על סמך מלשינות זו אסרו את כל הרופאים והמכונאים, ביניהם גם את דודתי פוליה. מסרו לי שגם אותי חפשו.

פתאום בהיותנו ביער הקיפונו הגרמנים מכל העברים ולא היתה לנו כל

דרך של מפלט. בקריאת „הורא" ובאש חזקה הפלנו עצמנו על נקודה אחת של השרשרת הגרמנית והבקענו לנו דרך באבידות קלות.

לא מצאנו איש את רעהו וכשנעשה קצת שקט הלכתי העירה כדי לבער כמה דברים שהשארתי בבית.

בינתיים דרשו הגרמנים מהרופאים שיוציאו את האיש, שהגיש עזרה רפואית לפרטיזאן. היחיד, פרט לד"ר וינברג שעשה את הדבר היה ד"ר קנטור מורשה. כפי שמסרו אחרי כן לקחו על עצמם ד"ר וינברג וד"ר קנטור את האשמה, אך הגרמנים לא האמינו והוציאום למות.

חזרתי אל היער, אך לא מצאתי איש מהחברה. שלושה ימים הייתי לבדי ביער, עד שהחלטתי לחזור אל העיר.

הלכתי העירה, אך בינתיים הוציאו הגרמנים פקודה שעל כל היהודים לעבור אל הבונקרים ליד הקסרקטינים ומשום זה חל שנוי בשעות ההליכה המותרות, ובקושי הצלחתי לבוא העירה.

כך הלכתי עם כולם אל הבונקרים, אך החלטתי בעד כל מחיר לברוח, וכשלקחו מספר יותר גדול של יהודים לעבודה בכוון של וולקוביסק צנטראלני, החלטתי לנצל את ההזדמנות ולברוח. כשהלכנו באמצע הכביש ליד פסי הרכבת, הגיעה רכבת ממולנו, בו ברגע קפצתי מתוך השורה ועד שהנאצים התמצאו בדבר הייתי כבר מעבר לפסים, ועד שהרכבת הספיקה לעבור הייתי כבר בתוך היער. התחבאתי יחידי בתוך היער, קצת יותר מאוחר באו עוד אחדים, כמו לבקוביץ', מושאצקי, שקולניק ואחרים. הצלחנו לגנוב רובים אחדים ממחסן גרמני. באותו זמן אפה עוד לאזרובסקי לחם בשביל המחנה במאפיה שלו ובלילה היינו רגילים להתחמק אליו ולקחת לחם. כך חיינו, זמן ממושך, ארגנו התנפלויות על גרמנים שנסעו בדרך ועוד.

ניצולי וולקוביסק שעלו ארצה עם שני חיילי הבריגדה העברית מיוצאי וולקוביסק. מימין לשמאל, עומדים: החיל חיים קפלן, אליהו קושניר, סרג'נט אריה פוקס. יושבים: יוסף קוטלרסקי, הרשיל רוטמן, שיינה ליפשיץ, אליהו קובייסקי, כתריאל לשוביץ.

בהיותי חי ביער, קפאו ידי ורגלי, אך כל זה היה שווה ובלבד לנקום בחיות הטרף הנאציות בשל דם היקרים לנו ביותר שנזל כמים. ארגנו התנפלויות נועזות וירינו בנוצרים פרובוקטורים עבור שתוף פעולה עם הפשיסטים הגרמנים. באחד הקרבות נפצעתי ברגלי ורק בנס נשארה הרגל שלמה.

באופן זה נלחמתי על חיי וסרבתי לאפשר לטבוח את היהודים עד אחד...

עם זאת עלי להוסיף, שלא יהודי אמריקה ואפילו לא יהודי ארץ־ישראל מסוגלים להבין מצבנו, אחרי כל מה שעבר עלינו.

ליל הסדר באושוויינצ׳ים

(מתוך שיחה עם יוסף קוטליארסקי)

היום הוא הראשון לחול המועד פסח. נפגשים עם מכרים, לחיצת ידים, מברכים אחד לשני ברכות „חג שמח" ו„מועדים לשמחה" ומיד נסבה השאלה איך עבר ה„סדר", כיצד נאמרה ה„הגדה", אם הכופתאות עלו יפה וכו׳.

הנה נכנס אלי יוסף קוטליארסקי, הראשון שספר לנו בדיוק על חורבן עירנו ותושביה היהודים היקרים. הוא בא עתה מכפר־סבא מקום שם הוא ערך את ה„סדר" הראשון בארץ־ישראל יחד עם משפחתו.

אותו איני שואל כלל כיצד עבר ה״סדר" השתא, אלא אני תאב לדעת כיצד עבר עלאו ה„סדר" אשתקד.

כן, הוא עונה, לפני שנה הייתי בפסח בדאכאו, אתכם לא יעניין לשמוע על ה„סדר" בדאכאו, כי כמו בכל הלילות כן חפשנו גם „בלילה הזה" באשפה קליפה של תפוח אדמה, ואם שנים או שלושה מאתנו ראו בבת אחת חתיכת קליפה רצה כל אחד לזכות במציאה זו.

ודאי לא עלה לאף אחד מכם בדעתו, כשהסבתם אל ה„סדר" ואכלתם את הכופתאות, שדווקא עתה כשאתם עורכים את ה„סדר" ואומרים כל דכפין... מתנצחים אי שם יהודים על חתיכת קליפה של תפוח־אדמה.

לפני שנתיים בפסח הייתי באושוויינצ׳ים ואין לי מה לספר על ה„סדר", כי במקום מצה, כופתאות, הגדה וכדומה קבלנו מכות, עבודה קשה, סלקציות וההכרה שבמוקדם או במאוחר נשמש כולנו כחומר הסקה לתנורים הגרולים, כה השתלטה בנו ההכרה, עד שלא היה אומץ לחשוב על משהו שיש לו שייכות לחיים. אולם בפסח שלפני שלוש שנים, הפסח הראשון באושוויינצ׳ים אחרי וולקוביסק, ישבתי ליד ה„סדר" ואפילו חמץ לא אכלתי בכל ימי הפסח...

יום הראשון של פסח חל אז ביום השני וביום הששי, ערב שבת הגדול הביאו משלוח גדול של יהודים מיון. כמובן, שהיהודים הביאו עמם מצות, צמוקים ושאר דברי פסח.

באותה שבת הגדול הביאו כבר הרוצחים את יהודי יון לבית המשרפות ומהדברים שלהם שיהודים מיינו, היו שהצליחו לסחוב קצת מצה וצמוקים אחדים...

היינו 8 איש שנועדנו לפנות ערב לערוך „סדר" בבלוק שלנו...

כרגיל נאלצו כולם לישון ולכבות את האור בשעה 9 בערב ואוי ואבוי היה לאותו בן־אדם שמנהל הבלוק הפולני ליאון פגש אותו כמה רגעים לאחר תשע שאינו שוכב במאורתו...

אולם בדיוק בתשע הלכנו לשכב במאורות ובהלמות־הלב צפינו לשעה המיועדת. בשעה 10 כששום איש לא שיער כבר שמי שהוא יהין לסכן את חייו ולעזוב את המאורה, ירדנו כולנו, מחמת זהירות הכנסנו כמה שבבים אל התנור — כדי שבמקרה הגרוע ביותר נוכל להצטדק שאנו מתחממים ליד האש — והתחלנו ב„סדר"... הצלחנו להשיג 2 מצות, צמוקים אחדים ששרינו במים, זכר ליין, ו„הגדה" עתיקה בלוייה שהכינונו מקודם ובירנו מתוך הספרים שהיו מתגלגלים לאחר שריפת בעליהם...

כשישבנו אל השולחן הערוך... על הקרקע, הסתכלנו אחד על השני וכולנו יחד התפרצנו בבכי מר... אך גם זאת היתה בבחינת מותרות בשבילנו, כי בכיינו היה עלול למשוך את תשומת לבו של הפולני האכזרי ליאון.

„שארני" יושבים בשקט ומלמלנו לעצמנו ברכה על המצה והיין...

כך ישבנו עד שעה 12 וחצי ונושא שיחתנו היה אפיני לאושוויינצ'ים. אחד שאל את השני במה היה מוכן לקנות את חירותו. אחד אמר, שהיה מוכן להסכים לקטיעת יד או רגל ואחרים הביעו את רצונם למסור את חייהם ובלבד לצאת חפשי ולכל הפחות למות כבן־אדם, ולא למות במיתה משונה כזו של רבבות אחים ואחיות, שמביאים אותם יום־יום מכל פנות העולם...

טרנספורט יהודי יון היה גדול; בשבת הגדול לא הספיקו לשרוף את כולם וביום הראשון הרי חגא אצל הרוצחים, כך שבאותם הרגעים ממש שערכנו את ה„סדר" ראינו ראייה בהירה מרחוק את להבות הכבשנים ששם שרפו את יהודי יון, אשר אפשרו לנו במצותיהם ובצמוקיהם לקיים מצות אכילת מצה...

לפנות בוקר, בשעה 5 בערך, יצאנו כרגיל לעבודה והשתדלנו שלא יכירו בנו שום עייפות מליל ה„סדר" נדוד־השינה.

באותו פסח נהלתי עסקים גדולים במחנה; עשיתי חליפין בלחמי עם אנשים שונים לתפוחי אדמה ובקשיים גדולים בצעתי את החלטתי לא לאכול חמץ.

תל־אביב, 1946. ש. ב

„לא יאמן כי יספר"

האם כל זה נכון באמת?... היתכן שיהיה דבר כזה? — כן, 10, 20, 50 יהודים, אולם כל וולקוביסק ללא יוצא מן הכלל — הדיין והשמש, השו"ב והרב, הציוני והקומוניסט, הזקנים והצעירים, הסבתות עם הנכדים ומשמנו וסלתו של הנוער מוולקוביסק, כולם ללא יוצא מן הכלל?... כן, כך זה קרה, את הכל ואת כולם טבחו הרוצחים הפראים הנאורים ורמסום במגפיהם העקובים מדם. בקצור נמרץ, בתאריך המר והנמהר, ה2 בנובמבר 1942 ביום השני בבוקר, כשאך הגיעה לאזנינו בוולקוביסק הצעקה הפראית: „כולם הולכים אל הבונקרים" (אלה הם בורות מיוחדים בנויים באדמה ללא חלון ודלת) הבינונו שזוהי ההתחלה של הטבח שלנו. לבנו לא נתן לנו

להאמין שדבר זה יכול להיות בצורה כפי שזה קרה, אך משהו דומה לזה כן השגנו שיתרחש. אני „ראיתי שחיטה בסלונים", אלה הם דברים מוזרים ל„ראות" „שחיטה"? מה, בעיניך ראית? — הרי כיצד הגעת הלום? לאמתו של דבר אינני יודע בעצמי כיצד באתי הלום, כנראה על־פי טעות, אולם כשאני זורק מבט על ידי השמאלית ורואה את מספרי החרות בכוויה, אני מתחיל להבין במקצת את עצמי, אני נזכר בזה שראיתי בעיני, דברים בלתי אפשריים, שם זה קרה באורח רגיל, הם מיינו בין צעירים לזקנים, בין גברים לנשים, כלומר בין בעלי כושר ומחוסרי כושר עבודה, הם חילקו ורימו את הקהל, והקהל מרמה את עצמו כי קיים הרצון לחיים, והחיים משטים בך ונפרדים מאליהם ממך. היה נדמה ששם בחלק ההוא של הגיטו יותר טוב, יותר בטוח — ובכן, רצו לשם. אחרים משם, חושבים שכאן יותר טוב — הרי אצים לכאן. עושים את עצמם ללעג ולקלס בעיני הגרמנים הרוצחים, כי הם יודעים שאין מנוס מפניהם ובכל מקום שהם נמצאים ואתה הנך „יודה" — „דתו להמית", וכדי לרמותנו הם מעלימים עין ונותנים לרוץ, ותמורת זה הם לוקחים שוחד קילוגרמים אחדים זהב, פרוות, חליפות ומגפיים — זהו באופן רשמי; באופן בלתי רשמי הם לוקחים מגרבי נשים ועד מכונת „זינגר". כל זה מתרחש בתוך „אקציה" רגילה ללא הוראות מיוחדות, עד שהאנשים כוחותיהם נדללים מריצה ואונאה — אחרי כן נגשים הם למטרתם הסופית, מטעינים את הסחורה על האוטובוסים... ואת היהודים הם שולחים לעבודה... „אין הימל קאמאנדא"... כך זה היה נקרא בפיהם.

בוולקוביסק שהשתיכה לשטח הכבוש הגרמני, ל„רייך" השלישי נהגו אחרת, ז. א. הוליכו שולל את היהודים בדרך אחרת, ואנשים מרמים את עצמם, כי רוצים לחיות... הם מסבירים לנו, שיהודי סלונים והרב בראש הם קומוניסטים, משום זה שלחנום לעבודה... רחוק... אולם אתם, הוולקוביסקאיים, נמנים עם ה„רייך" השלישי שלנו, ואנו צריכים לכם כאן, עליכם להתאסף רק בבונקרים בקסרקטינים ומשם נראה כבר לסדר אתכם... והאנשים נתפסים לרמאות זו... כי רצון החיים אדיר הוא. כן, לקורא נראה הדבר בלתי מובן לגמרי: כיצד אפשר לרחוש אמון ברוצחים כאלה, על מה ולמה לא הבינו שאינם מתכוונים לעבודה אלא למשהו אחר; אך הרי ידוע הכלל הישן: „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו". אני כן הייתי במצב זה ובעצמי התנסיתי בכל זה, לכן יש לי הזכות לשפוט; לא לחרוץ משפט, אלא להבהיר במקצת את המצב ממה שקרה שם. אנשים, הורים לילדים קטנים ובנים מבוגרים להורים זקנים, אם מתרחש משהו רע במשפחה, מתאספים כולם ומשתתפים בצער הקרוב אף אם לא בדברים גדולים, לכל הפחות במלה טובה, בעצה; אם קורה משהו יותר רציני אז העובדה הקימת מאחדת את כולם. ועתה, נהרהר נא בזה שקרה שם. אני נזכר באותו בוקר, דוקא מזג אויר נאה, הסתו כולו היה גשום, יום זה היה דוקא יפה, כאילו להכעיס מגיחה החמה המזהירה מהעננים כדי להסתכל כיצד מגרשים אותנו אל ה„בונקרים"; היא אינה בושה כלל למראה הנעשה ל„עם הנבחר", אדרבה: עשתה יד אחת עם השכנים הפולנים והרוסים־הלבנים ומתבוננים בגירוש. הולכים כולנו, ללא מיון וסיוג, כולם יחד ומרוצים, משפחות שלמות, זקן וטף, ואפילו זקני מושב זקנים, אם הם יכולים רק ללכת; הולכים אל הבונקרים, מתחבקים וקוראים, הה, כמה טוב! ובלבד יחד. הבט, אבא,

הושט לי יד ונלך יחד, לאן?... לשם מה?... למי?... אין איש יודע, רק כולם יחד. הסבא מתנשק עם הנכד, ברל"ה, הגם אתם פה — ודמעה נושרת מעיני הסב ומהרהר: מילא, אני, זקן, עברתי כבר את צרור שנותי, הלא צבא לאנוש עלי ארץ, מה לעשות, חיי דוחק, אספתי פרוטה לפרוטה, השאתי את הבנים, זכיתי לנכדים, ברל"ה הולך כבר אל ה„חדר", קורא כבר עברי כהלכה ומתחיל „חומש", אפשר היה כבר לרוות נחת, ופתאום מלחמה, הנאצים פולשים, אומרים לנו ללכת הרי הולכים. לבו של הזקן אינו מנבא טובות ורחמיו נכמרים על בתו הצעירה עם תנוקה הנחמד, הכרוב הזך והטהור. אין להרהר אחרי מעשי הקב"ה, במופלא ממך אל תדרוש, והסב והנכד הולכים. הנאצים דופקים אותנו בקתיהם, בכל זאת מרגישים טוב בזה שכולם כאן יחד, והרי יחד לא יעשו בנו כלה... מנסים להשלות את עצמנו, כי משתוקקים לחיות.

אולם כשאנו באים לבונקרים המעופשים ופוגשים שם 20,000 יהודים לערך, כלומר מכל מחוז וולקוביסק, כל עיירה עם נציגיה, כעשיר כעני, נפגשים קרובים, מחותנים שלא ראו זה את זה מזמן, והאדוקים רואים בזה אות מן השמים „האי עלמא כהלולא דמיא", ועם הנסיעה מן הצורך להפרד עם המחותנים... חבורת הנוער מסתכלים אחד על השני מבוישים, צעירים בריאים וחסונים ומחוסרי תקוה, כל אחד בעיירתו „כל יכול" שם, וכאן הוא משותק; מה קרה בעצם. באותה שעה לא הרהרנו, כי לא היינו מסוגלים לכך, כל מחשבותינו היו נתונות לכך כיצד אפשר לקבל קצת קלפות של תפוחי אדמה להחיות את התנוקות, או קצת מים לרחוץ את הידים. מחפשים קונה, גוי, שרוצה להחליף זוג מגפיים בשתי כוסות חלב וביצה, וכשהמגפיים כבר בידו אינו נותן את הביצה וצורח שנתן כבר; חס לו ליהודי להרים את הקול, כי ה„מסחר" מחייב כדור במות. אבל, בכל זאת הולך האיש וחצי בקבוק החלב בידו ויחף, בשביעות רצון: — אשתו הצעירה יש לה נימול רך, ודבר כזה אינו בנמצא כלל. מביטים על החלב כעל רפואה מן השמים, ואז חושבים כולם: הה, רק יחד, טוב שכולנו בצותא. לא כמו במקומות אחרים. והרי זהו סימן שצריכים לנו. ושוב נותנים לרמות את עצמם. עד סוף נובמבר וראשית דצמבר מוציאים ממוחותינו קמעה־קמעה את השטות, ומתחילים להתפכח, מתחילים להבין, שאנו מרמים את עצמנו. אמנם, משפחות שלמות הן יחד עם קרובים ומחותנים, אולם הרי אומרים לנו שאנו נוסעים לעבוד וכולם יחד. וזהו סימן רע מאוד, כולם לעבודה? — נשים בנות שמונים, ילדים קטנים, נשים הרות ויולדות, לעבודה? זהו פארא־דוכסאלי, בלתי אפשרי, אין כבר חשק לאונאה עצמית, מתחילים כבר לראות את העתיד העגום בעינים פקוחות. מתפשטות שמועות בבונקרים, שמוליכים עד לאחרי ביאליסטוק ומשם ל„טרבאליאנקה", מה שיש שם אין איש יודע, אלא יש ההרגשה, שיש לזה קשר עם אותה העבודה, הנקראת „הימל קאמאנדא". בסך הכל שכבו בבונקרים 3—4 שבועות, והאחד לא הכיר את פני רעהו. ואין גם כל פלא בכך: הניסה מישהו מכם לשבת במרתף־אדמה 4 שבועות עם עוד 600 איש, שיכול להכיל רק 80—90 איש, ללא אור ומים, ברעב ובקור, תוך מלחמה מתמידה עם זחלים ושרצים... אין פלא שלא הכרנו אחד את השני. ועם הנסיעה רבתה השמחה שנפגשנו כולנו יחד ושנסענו בקרון אחד (אגב, היו אלה קרונות סוסים ללא חלונות). אין

ידוע כמה ארכה הנסיעה, אולם כל כמה שקשתה נסיעה זו, היינו רוצים שתמשך תמיד ללא הפסק. היה נדמה, שעם הנסיעה נמלטים ממשהו רע ומתקרבים ליותר טוב. עלי להגיד לכם, שבו ברגע שהרכבת עמדה פסק הלם הלבבות לרגע. בלהות תקפתנו והתחלנו להסתכל אחד על השני, כאילו זה היה בפעם האחרונה, וכפני אנשים החושבים שבעוד חצי שעה לא יהיו כבר בחיים. אלא כל אחד פחד מהרעיון, מפחדים להגות שפתיים. המבטים של האחד על השני מזרים חשדות, מסתכלים ושותקים, רואים דרך סדק הקרון עולם צחור, בהיר, נאה, וכמה חושך הוא בשבילנו. מה פשענו ומה חטאנו, ואם אנו חטאנו, הילדים הללו מה עשו? ויש הרצון לצעוק, להרעיש עולמות: מה שותקים שם, מדוע אינם שמים לב איך האם מנשקת את הילד, כשאב זקן נפרד מנכדו; אלא מפחדים לנשום ארוכות. מתיראים לבכות, חושבים שאם נתנהג ביתר הגינות יהיה יותר טוב. הדממה אינה אלא לפי שעה. נשמעים צעדי חילים ופתאום פריצת דלתות הקרונות, ובצעקה גזלנית פראית „אלעס ראוס", אנו רואים לפנינו מחנה ס.ס. של רוצחים משתוללים צעירים, עם מכונות יריה, ונוסף לזה הם מחזיקים מקלות כדי להאיץ באנשים שיצאו במהירות הגדולה ביותר. מטר מהלומות נתך עלינו, אין רואים לא משפחה ולא מכרים, כן ביחד ולא יחד, אינם רואים אלא אלות ומוחות מרוצצים ודם; אנשי ס.ס. רצים בקרונות בהשתוללות, מחפשים אם לא נשאר יהודי או אפילו אשה זקנה, לכולם הם צריכים ואחרי שנוכחו שכל הסחורה פורקה, מעמידים בשורות ומראים באצבע מי לחיים ומי למות. האיש שהראה היה רופא הגיסטאפו, עם אנשי צבא גבוהים. זה היה חשוב בשבילם יותר מחזית סטאלינגראד. וכי חזית היהודים מילתא זוטרתא היא... ודי בשבילם שממחוז וולקוביסק יבחרו ב־280, ז"א למטה מאחוז וחצי ו־98,5 אחוז נוסעים באוטובוסים. אין אנו יודעים מי מאתנו הוא המאושר ומי לא, רק דבר אחד אני זוכר בדיוק, כשאחרי האוטובוסים נסעה כרכרה מן הצלב האדום, עלה ספק בלבי, שיתכן שמוליכים אותם באמת לעבודה, וראיה היא שעזרה מהירה מלווה אותם. אך להוותנו, נודע לנו אחר כך שבכרכרה זו הובילו „גאז" לשם הרעלת היהודים. כן, הם רימו אותנו באופן מכוער מאוד. עינינו חשכו בראותנו את הלהבה הגדולה 200 מטר מהתחנה, ואלה שבאו מקודם הראו לנו על האש ואמרו: הנה, ראו, שם בוערים כל היקרים והטובים ביותר שלכם. לא תפסנו כלל שזהו. היה דומה עלינו, שאנו נמצאים אי־שם על המארס, בקצה העולם, שאינו שייך לעולם זה. קשה היה להאמין, שבעולמנו אנו נמצאים אנשים, בתנאים תקינים ושלא ידעו על הנעשה פה, כי אם הם כן יודעים, הרי מן הנמנע הוא שישתקו. אין אנו יכולים לדרוש מאחרים משהו חשוב, כשאנו בעצמנו איננו בסדר עדיין. כדי להכיר את פרק ההסטוריה של השמדת שליש מעמנו, עלינו לאזור מתנינו ולקרוא את הספורים והעובדות שנכתבו. אין זה ממין הספורים שקוראים אותם ושמים בצד. חובת השעה היא „והגדת לבנך", חובת האודים הניצולים מהשריפה העולמית היא, למסור את העובדות, האפיזודות „ואידך זיל גמור" — ללמוד ולהבין, לטכס עצה כיצד לשמור על כך, שמה שקרה כאן לא יישנה אחת ולתמיד בדברי ימי עמנו.

קוטלרסקי יוסף

וולקוביסק — אושוויץ — תל־אביב.

בקור זאב ז'ביטינסקי בוולקוביסק

הרב יצחק קוסובסקי (יוהניסבורג)

וולקוביסק

נתבקשתי מאת ידידי הנכבדים חברי הועד של ארגון יוצאי וולקוביסק שבארצנו הקדושה, להשתתף במאסף שהם עומדים להוציא לזכר עיר מולדתם האהובה, שנחרבה יחד עם שאר קהלות הקודש שבפולין ובליטא וביתר ארצות מזרח אירופא, שאבדו לנו לאסוננו הנורא בפולמוס השמד של גזירת הנצים האכזרים, עמלקי זמננו ימ"ש. ואני בתור רבה של הקהלה החשובה ההיא, שהי' לי הכבוד לשבת על כסא רבנותה במשך של קרוב לעשר שנים, מיום בואי שמה בראשית שנת תרפ"ה, למלאות את מקומו של הרב הגאון מוהרא"י הכהן ברוכוב זצ"ל, אחרי עלותו לימי זקנתו לירושלים עיר הקודש ת"ו, ועד עזבי אותה בסוף שנת תרצ"ג, כשנקראתי הלום לכהן במשרת הרב של אגודת הקהלות במדינת טרנסבל, חשבתי לי זאת לחובה להקדיש בזה דברים אחדים לזכרה של הקהלה המפוארה ההיא, שהיתה עיר מלאה חכמים וסופרים במלוא המובן של הדברים האלה, ולהוסיף את דמעתי גם אני אל נאד הדמעות של יוצאי עירנו החביבים על אבדן מולדתם היקרה; ובעל הנחמות ית"ש הוא ינחם נא אותנו כולנו בנחמת ציון וירושלים, ואת דמעותינו ימחה כאמור, „ומחה ד' אלקים דמעה מעל כל פנים"!

קהלת וולקוביסק היתה נודעת לשם ולתהלה ולתפארת ברבנים הגדולים, שהיו גאונים מפורסמים בישראל, ומפי זקני העיר שמצאתים עוד בחיים בבואי

לשבת שמה לפני יותר מעשרים שנה. שמעתי רבות על אודות רבניהם הגדולים מהדורות שקדמוני. ביחוד הצטיין בספוריו הרבים אחד מידידי וממקורבי, הישיש הנכבד ר' יצחק נובוגרודסקי ז"ל, שהי' נקרא בפי כל בשם „ר' איטשא שמואל יונה'ס". הוא הי' איש נכבד, „פרקו נאה וזקנו מגודל ומעורב בדעת עם הבריות", ובהיותו מטבעו איש רעים להתרועע ובעל חוש צבורי לקח תמיד חלק גדול בכל עניני הצבור, ובשחוק נעים על שפתיו אהב לספר מכל אשר ראה וידע במשך ימי חייו. הוא הי' שכן קרוב אצלי בבית המדרש, ולפעמים קרובות שוחחנו הרבה על גדולי הרבנים מימים עברו, וממנו נודעו לי פרטים רבים אודותם. את כולם לא אזכור כעת, ורק זאת אדע ממנו, כי לפני הרב ברוכוב זצ"ל שימש ברבנות בעיר ההיא הרב הגאון רבי יהונתן עליאשבערג זצ"ל, שמת בדמי ימיו וכסאו נשאר פנוי במשך שבע שנים, עד אשר בא הרב ברוכוב זצ"ל למלאות את מקומו ולשבת עליו בכבוד. הרב ר' יהונתן זצ"ל הי' מלבד גדלו בתורה כאחד הגאונים של הדור העבר, חכם וסופר ובעל הגיון, וכל חכמי דורו גדולי התורה וגדולי ההשכלה באו עמו בכתובים, ודבריו היו נשמעים אצל כולם. בין אחד מספריו שבאו לידי מאת בעה"ב אחד, שהי גר אצלו בביתו, מצאתי מכתב אליו כתוב בידי הרש"י פין ז"ל מווילנא, אחד מהמיוחדים שבמשכילי הדור הקודם, ואחד מראשי הציונים בימים ההם, שהיו נודעים בשמם הקודם, „חובבי ציון", ובמכתב ההוא היו דברים מעניינים מאד בענין אסיפה חשובה אחת, שנקראה לפני הועידה הציונית הראשונה בקאטאוויץ, קרוב לששים שנה לפנים. בהיות אצלי פה שארי וחביבי הרב רבי מאיר ברלין שליט"א, ראש המזרחי בארי"י, מסרתי לו את המכתב בכדי למסור אותו למשמרת בהספרי' הלאומית שבירושלים. הרב עליאשבערג זצ"ל השפיע מרוחו על בני העיר, לחבב ביניהם את הרעיון הנשגב של חבת ציון, ואחריו החזיק במעשהו זה הרב ברוכוב זצ"ל, והודות להשפעת שניהם היתה קהלת וולקוביסק מצוינת לטובה בין יתר ערי הסביבה במסירותה לרעיון הלאומי. זה גרם לכך שרב בערך מספר בני העיר ההיא שעלו לארץ קדשנו, והתישבו שמה שנים רבות לפני המהפכה באירופא, ובזה ניצולו ממות ומחרב. לפני הרב רבי יהונתן זצ"ל שמשו שמה ברבנות הרבנים הגאונים, רבי אברהם שמואל דיסקין זצ"ל, רבי ברוך מרדכי ליבשיץ זצ"ל, רבי יחיאל העליר זצ"ל ורבי יצחק אייזיק חבר זצ"ל, שחבורו „בית יצחק" נדפס בסדילקוב בשנת תקצ"ו. את סדרם ושנות שמושם בקודש לא אזכור לנכון, ויוכל היות שהקדמתי את המאוחר ואיחרתי את המוקדם, ואני מבקש אלף סליחות על זה מעצמותיהם הקדושות. אפשר שהיו ביניהם עוד רבנים אחרים, ששמותיהם נעלמו ממני לפי שעה, ויבואו נא היודעים את פרטי הדברים יותר ממני וימלאו נא את מה שהחסרתי ואכיר להם תודה וברכה.

בוולקוביסק התקיימה תמיד ישיבה מפוארה, שבראשה עמדו גדולי תורה, ואליה נהרו תלמידים רבים מערי הסביבה. בתי המדרש הרבים שבעיר היו מלאים בחורים ואברכים, ששקדו על התורה, ובני העיר החזיקו אותם בכבוד, בהיות אהבת התורה שקועה בלבותיהם. מבתי המדרש שבוולקוביסק יצאו הרבה גדולי תורה שהיו למאורות בישראל, וביחוד ראוי להזכיר בזה את שמו של גאון ישראל ומנהיגו, הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל, שמספסל בית המדרש בוולקוביסק יצא

למלוך בישראל, ומן זאבילין העיר הקטנה הסמוכה אליה עד קובנה הגיע, להיות לרבן של כל הגולה ולמנהיג הדור, ועל וולקוביסק תפארתו!

משם יצאו רבים מגדולי ישראל, גדולים בתורה ובחכמה וגדולי המעשה, ששמם נשאר לזכר עולם בירשאל. ביחוד ראוי להזכיר את שתי המשפחות המפוארות שיצאו מוולקוביסק, משפחת איינהורן ומשפחת העלער. הראשונה העמידה בישראל גדולי תורה וגדולי מדע, ואליה התיחס, (מצד אמו), הגאון האחרון מווילנא, מרן רבי חיים עוזר גראדזענסקי זצ"ל, ששמו הגדול עודנו חי עמנו כיום הזה, וזכרו ישאר לנצח בדברי ימי עמנו, בתיר מנהיג ישראל וגאון התורה. השני, שממנה יצא הגאון רבי יחיאל העלער זצ"ל, העמידה עשירים נכבדים, רודפי צדקה וחסד, שהעניקו מכספם ביד רחבה למוסדות הצדקה השונים שבעיר, ואף לאחר שעזבוה לרגלי עסקיהם הגדולים, ויצאו לגור בערי הבירה הגדולות, ווארשה וברלין, לא שכחוה והוסיפו לתמוך ברוח נדיבה את מוסדות עיר מולדתם, מוסדות נכבדים שהתנוססו בה לתפארה עד שנחרבה בעינותינו עי" עמלקי דורנו ימ"ש.

בוולקוביסק התקימה עדה מפוארה בישראל, רבת האוכלוסין ורבת הערך, עם בתי כנסיות ומדרשות רבים ועם מוסדות חנוך שונים, ויושביה היו ברובם אנשים חשובים ויקרי ערך. אי אפשר לי כמובן ליזול וליחשוב כרוכלא את כל נכבדיה של העדה היקרה ההיא, ובדברי אלה המעטים הנני חפץ להציג זכרון נצח לאחדים מידידי ומקורבי שמה, שמצאתים בבואי לשבת ביניהם, וזכרונם נשאר חרות בלבי תמיד, למרות ריחוק הזמן וריחוק המקום. מהם שנים מעולם התורה ושנים מעולם המעשה, הלא המה הרב רבי יעקב ברסטוביצקי הדיין, והרב רבי ירחמיאל דאניעל ראש ישיבה; רבי ישראל אפרת עורך דין ור' אלי אברהם מרקוס בעל בית עיבוד עורות, זכר כולם לברכה!

הראשון הי' איש שתורתו אומנותו, איש שכל ימיו עסק בתורה בשקידה רבה, וממש לא פסק פומיה מגירסא. ובהיותו מלא וגדוש ממה שלמד וראה בספרים שונים, ונוסף לזה בעל זכרון מצוין, ממש בור סיד שאינו מאבד טפה, נהי' לבעל הוראה מומחה. הוא נמנה לדיין בעיר ע"י הרב שקדמני שמה, הגאון רבי אבא יעקב הכהן ברוכוב זצ"ל; וכשבאתי אני על מקומו לשבת על כסא הרבנות שמה מצאתי לשמחת נפשי בהדיין רבי יעקב זצ"ל ידיד נאמן ומסור, שהי' ממש יד ימיני כל ימי שבתי שמה. יחד עבדנו את עבודת הקודש בקהלתנו, וקשורים היינו שנינו בעבותות ידידות נאמנה. בעזבי את העיר בשלהי שנת תרצ"ג נשאר הוא לשבת שמה ונהל את ענייני העיר, עד פטירתו שנים אחדות אחרי כן, יהי זכרו ברוך!

השני, ר' ירחמיאל ראש ישיבה, הי' למדן גדול ובעל מוח חריף, פקח וחרוץ, ומלבד שהי' טרוד הרבה בישיבתו, שבה הרבין תורה לתלמידים רבים, הי' עסוק כמעט תמיד בעניינים שבין אדם לחבירו, זאת אומרת בעניני ברירות ודיני תורה, כי בו בחרו בעלי הדברים השונים להיות למתוך ולבורר ביניהם בדברי ריבותיהם. נוסף לזה הי' איש חברתי מטבעו, איש שלקח חבל בעניני הצבור; חברתו היתה נעימה ודבריו היו נשמעים, כי הכל ראו בו איש בעל דעה קבועה ומיושבת, והתיחסו אליו תמיד בכבוד הראוי. שני אלה, ר' יעקב הדיין ור' ירחמיאל ראש ישיבה, היו משרידי הדור הקודם, חניכי הישיבות הגדולות שגדלו בתורה ועמלם

הי׳ בתורה, ונפטרו בשם טוב מן העולם, מבלי להשאיר אחריהם מי שימלא את מקומם, ואף בטרם שחרבה כנסת ישראל שבפולין ובליטא, מקומות התורה בישראל, היתה אבידתם אבידה שאינה חוזרת, ועליהם נאמר „חבל חבל על דאבדין ולא משתכחין"!

עורך הדין ר׳ ישראל אפרת ז״ל הי׳ טפוס מצוין של משכיל עברי מהדור הקודם, טפוס שכמוהו כמעט מן הנמנע למצוא בין משכילי דורנו זה. הוא הי׳ מלא וגדוש בתורה ובחכמה, איש שאף שלא למד מימיו לא רק באוניברסיטא כי אם אף לא בגימנזיום, עלה בכל זאת בידיעותיו על בני גילו במקצועו, מקצוע המשפטים. את השכלתו ומדעיו המקיפים רכש לו מעצמו ביגיעה ובשקידה, והודות לכשרונותיו הגאוניים הגיע למדרגת „סגן עורך דין מושבע", ותפס עמדה חשובה מאד בחוגי עורכי הדין והשופטים בימים ההם. לולא החוקים המגבילים של ממשלת הזדון של הצאר ברוסיא שלפני מלחמת העולם הראשונה, הי׳ מתעלה למדרגת עורך דין מושבע והי׳ יכול אף לקבל משרה ממשלתית חשובה, אלא שיהדותו עמדה לו למפגע. ולמרות כל זאת הי יהודי נאמן לעמו ולדתו, והי׳ לוקח חבל בכל הענינים הצבוריים לא רק בעירו כי אם ביהדות הרוסית בכלל. הוא הי׳ ציוני נלהב ומסור ועמד בראש העבודה הציונית בעירו ובכל החבל ההוא, ובכל האסיפות הגדולות שהשתתף בהן היו דבריו נשמעים תמיד בכובד הראש הראוי, כי הי׳ נכבד על פני כל ובנועם פניו שהפיקו חכמה ואומץ רוח נפלא השפיע על כל שומעיו. יחד עם זאת לקח חבל בכל עניני העיר, וכשנפנתה משרת הרבנות בעירו אחרי אשר עזב אותה הרב הגאון ברוכוב זצ״ל, בעלותו לימי זקנתו לארצנו הקדושה, ובני העיר בחרו בועד של בחירות, מורכב מבאי כחם של כל בתי המדרש שבעיר, לפתרון שאלת הרבנות שהיתה אז סבוכה מאד, נבחר ר׳ ישראל אפרת פה אחד ליושב הראש של הועד, והודות להשפעתו ולסבלנותו היתירה נהל הועד את עבודתו בשלוה ובמישור, לשביעת רצונם של רוב החברים, רובם ככולם, שראו בו את האיש הנכון, הראוי לעמוד בראש העבודה הצבורית בקהלתם החשובה!

כל ימי שבתי בוולקוביסק הי׳ מר אפרת ז״ל מבאי ביתי לפרקים, ותמיד התענגתי על חברתו הנעימה, לשוחח עמו בדברי תורה וחכמה. ובעזבי את העיר לצאת הלום היתה פרידתי ממנו קשה עלי מאד, וכשנודעתי אחרי שנתים לצאתי משם, כי מת מר אפרת ז״ל (את יום פטירתו לנכון לא אזכור, וחבל מאד), התעצבתי אל לבי והתאבלתי עליו מאד, כי הוא הי׳ באמת איש מורם מעם, וכשמו כן הי׳, אפרת — „אפרתי, מוכתר בנמוסין", (ילקוט).

את ר׳ אברהם אלי׳ מרקוס ז״ל הכרתי לטובה עוד בטרם הצגתי כף רגלי על מפתן העיר ההיא, כי הוא הי׳ אחד משני הצירים הנכבדים שבאו אלי לעיר מושבי אז, (יאגוסטאוו), בראשית שנת תרפ״ה, להזמינני בשם הועד למשרת הרבנות בקהלתם הכבודה, ובהכרתי הראשונה מצאתיו לאיש ספוג ריח תורה במדה שאינה מצוי׳ בין בעלי בתים בינונים. ואחרי שבאתי אל העיר להתישב בה, והכרתי מקרוב את יושביה הנכבדים, מצאתי את ר״א מרקוס ז״ל, כי הוא הי׳ איש מצוין לטובה בין נכבדי הקהלה החשובה ההיא. לא בין עשירים הי׳ חלקו, ותמיד הי׳ טרוד עד מאד בעסקיו למצוא את טרף ביתו, ולמרות טרדותיו הרבות קבע תמיד עתים

לתורה, והי׳ לו שעור קבוע ללמוד שבעה דפים גמרא בכל שבוע, דף ליום, בכדי להשלים את כל הש״ס אחת לשבע שנים, והי׳ חוגג אז סיום הגדול לש״ס. ומה שהחסיר מפני הטרדה במשך השבוע הי׳ משלים ביום השביעי. יום השבת קודש הי׳ לו לתורה, והי׳ מתבודד בביתו ולומד כל הלילה וכל היום בשקידה עצומה, מבלי לצאת החוצה ומבלי להתערב ביום ההוא בעניני הצבור, שבכל ימות השבוע הי׳ עוסק בם באמונה, בהיותו אחד מראשי וחשובה העדה, שדבריו היו נשמעים בכובד הראש הראוי בכל אסיפות הקהל.

הוא הי׳ מחונן בקול נעים, וכשהי׳ עובר לפני התיבה, (לא בתור חזן שפרנסתו בכך אלא בתור בעל בית מתנדב), הי׳ צודד נפשות ממש בתפלתו הנעימה, שהיתה שגורה בפיו עד להפליא. בתפלות המוסף של הימים הנוראים הי׳ מפשיל את טליתו על פניו, והי׳ מתפלל בדביקות עצומה ומתוך דמעות בעינים סגורות, כשהוא קורא ב ע ל פ ה את כל התפלות וכל הפיוטים, ויהי הדבר לפלא בעיני כל הרואים והשומעים שהתרגשו עד מאד מתפלתו. וכשאני מעלה על זכרוני אחרי שנים רבות את האיש ואת שיחו — זו תפלתו, ואת דביקותו העצומה בעברו לפני התיבה, אני חש ומרגיש את האבידה הגדולה שאבדה לעמנו, אחרי שבטלו מאתנו בעלי תפלה ועל מקומם באו חזנים פרופיסינליים עם מקהלותיהם! הוא זכה לעלות לימי זקנתו לארצנו הקדושה, לפני פרוץ המלחמה, ושם נפטר בשם טוב, יהי זכרו ברוך!

אלה הם שרטוטים אחדים מחיי העדה הכבודה ההיא, עדת וולקוביסק, שהיתה למופת בישראל בנכבדיה ובסדריה. ומה גדול האסון הנורא שקרה לעמנו באבדן הקהלות הקדושות ההן, אשר אין מי יביא לנו תמורתן. נתיתמנו ורוששנו באופן נורא בכמות, באבדן שליש האומה, ועוד יותר באיכות, בהלקח מאתנו החלק היותר בריא ברוחו של עמנו כולו, הישוב היהודי בפולין ובליטא, שהי׳ מבצר ומשגב היהדות והתורה, אוי נא לנו כי שודדנו! גדול כים שברנו ומי ינחמנו, ואין לנו אלא להשען על אבינו שבשמים, כי הוא ינקום את נקמת דמנו ויאמר לצרותינו די; הוא יחבוש את פצעינו ויגדור את פרצותינו, ובנחמת ציון וירושלים ינחם את כולנו במהרה, כאמור כי נחם ד׳ ציון נחם כל חרבותיה!

יעקב רבינוביץ

על וולקוביסק שאיננה

(מתוך דברים שנאמרו)

וולקוביסק בימי תפארתה שעברה, זו של רבנים גדולים ומפורסמים ושל לומדים שנעשו אחרי כן לרבנים גדולים מחוצה לה, היתה כבר גם בשבילי דבר של עבר. רק מפי השמועה וזכרונות יודע אנכי זאת. אלה שהיו בזמני היו כבר ממדרגה לא של הראשונים. ובכל זאת מלאה וולקוביסק עוד בימי תורה.

וולקוביסק היתה גם כן עיר שהקימה או הוציאה מבתי מדרשיה גם משכילים וסופרים והיו גם סופרים מפורסמים שהיו מצדדים שונים קשורים בה.

היא היתה גם כן מלאה צדקה. היו תופעות מפליאות במובן זה. בחורי־ישיבה שלמדו בה ואנשי־צבא יהודים שעבדו בה — שמרו לה את חסדיה ואנושיותה.

היא גם היתה אז עיר עובדת. בעצם היתה כל הסביבה שם עובדת. בימי ילדותי לא היה בעיר אף בעל־מלאכה לא יהודי. גם נפחיה יהודים היו. השרות היתה גם כן כולה יהודית בבתי ישראל. לא היתה כמעט עבודה שיהודי סביבתנו לא עשו בה. אחרי שריפת תרמ"ו הגדולה נבנתה וולקוביסק מחדש בתי־לבנים, וכל הבניה בידי יהודים בעשתה וכמעט לא נגעה בה יד זרים.

בתקופה בינונית עוד היתה בה תורה ואך אופי השכלתה ונטיות הדור הצעיר נשתנו. תחילה היו בני נעורים ממשפחות טובות שלמדו מלאכה מתוך אידיאל, ואלה על פי רוב נסעו אח"כ לאמריקה. אח"כ בא זמן שהעיר התמלאה „בונד" ויידיש. ואף העבודה והמלאכה ירדו יותר ויותר. והגיע זמן שהתרבו לא רק חנויות של גויים, כי גם בעלי־מלאכה גויים. ההגירה לאמריקה ולארץ־ישראל הוציאה את העובדים חוצה. וגם את הבתים מלאו משרתות פולניות ורוסיות. יהודיות כמעט לא היו יותר.

ואך שוב באה אחרי המלחמה הקודמת תמורה בהלך הרוחות. הציוניות התחזקה יחד עם הקשרים לא"י וגם החינוך היה בעיקר לעברי. גימנסיה עברית אם כי בלימוד מקצועות בפולנית, בית ספר גדול של „תרבות" וכדומה — הקימו דור יודע עברית, אלא שטובי המורים היו בני־גליציה וואהלין.

בבקרי בה בשנת תרצ"ח מצאתי, אחרי שלא הייתי בה 26 שנם, שנויים גדולים. הקהל כאילו עמד על סף היציאה, בעיקר הדור הצעיר. חלוציות ממש לא הורגשה בעיר, אך נכונות ללכת לארץ־ישראל היתה רבה. לא היתה כמעט משפחה שלא היה לה מישהו בארץ. הרצון לנסוע לארץ־ישראל תקף גם בונדאים ולא־ציונים. נתקלתי בתופעה מענינת: בונדאים בני העם הפשוט שלחו ילדיהם לבתי־ספר עבריים, בעוד שהאינטליגנטים בחרו בחנוך פולני. היו גם בתי־ספר של יהודים ששפת־הלימוד בהם היתה פולנית. דומני שגם בית הספר „יבנה" היה שם פולני יותר מעברי.

הדיבור הפולני התרחב בין היהודים יותר מאשר רוסית בתקופה קודמת. במכתבי ב„דבר" אז עמדתי על תופעה זו בקשר עם הפולוניזציה של היסוד הבילורוסי — פולוניזציה של הנוער בכללו.

בחלק היהודי של העיר לא ניכר שם בנין ושום התרחבות. במקום זה נבנתה כמעט עיר חדשה פולנית, ובחלקה היתה זו יפה מאד.

ועם כל השנויים שלא לטובה שבאו בה היתה בכל זאת הרגשה של גוש יהודי. עיר עם יהדות־מורשה, עם חינוך עברי, עם ציוניות, עם צדקה, ובכלל כמו בפולין בכללה, וביחוד בזו של ליטא הפולנית וואהלין — יהדות עם רצון ברור לתרבות עברית ולארץ־ישראל. הדור הישן, אם כי הרבנים שם נפלו תחת השפעת „אגודת ישראל", בכל זאת היה לא־קנאי, סבלני, נעים ונוטה לארץ ישראל.

והלב מתכויץ בזכרך גם את בית־הקברות עם כל אותם היהודים היקרים שמצאו שם את מנוחתם. מה היה גורלו? קשה לחשוב על כל זה. בליתי בוולקוביסק ימים נעימים גם בפעם אחרונה זו. קשה לדבר ולא קל גם לכתוב. הכאב גדול עוד מאד.

מכתב מאת בן עירנו חיים איצל טשאפער

לכבוד
ועד ארגון יוצאי וולקוביסק בארץ־ישראל
ת ל־א ב י ב.

חבר שלומ׳קה היקר!

את מכתבך מיום 4.1.1946 ומכתבו של מוליה מ־4.2.46 קבלתי אתמול יחד באותו יום; כן גם קבלו זאפליאנסקי וקוסובסקי את החבילות בסדר גמור. את חבילתי קבלתי לפני 4 שבועות, שעל זה כבר הודעתי לכם. אנו מודים לכם מאוד.

תתאר לעצמך את יום האתמול שלנו, כמה גדול היה החג, היה זה כנהרה לתוך חיינו החשוכים; שני מכתבים ביום אחד והחבילות! את המכתבים קראנו במשך יום שלם וגאוותנו באותו יום היתה לאין שעור. כי כל מי שנכנס אלינו באותו יום אמרנו לו מיד שקבלנו היום שני מכתבים מהקרובים לנו ביותר, ומי קרוב לנו היום יותר מכם? אתם הנכם כיום אחינו והורינו. אין מן הצורך לתאר לכם את מצבנו הידוע לכם כבר. גם המצב שאנו נמצאים בו היום, מבלי לראות קץ לו, שלכל הפחות השנים שמינו לנו עוד נחיה בסביבה משלנו. כה היינו רוצים לבוא אליכם ולבכות בלי הרף, כי כאן הלב מאובן, ולו היה אפשר להשיח מן הלב, אולי אז יוקל לנו. ויש הרבה והרבה לדבר. אני הנני כמעט מן היחידים הזוכרים באופן כרונולוגי את המאורעות בקהלתנו, אני זוכר את התאריכים שיש בהם משום חשיבות יתר שבהם נספו יקירינו. הייתי רוצה להנציח את ימי השנה שלהם, אולם חושבני שאת הדבר הזה אעשה כשאהיה במקום. וכל מי מבני וולקוביסק הרוצה לדעת פרטים על משפחתו יפנה אלי ואשיב לו.

כן, אתה כותב שנתאזר בסבלנות, אם זכינו לעבור את אותם הזמנים ה„טובים". נכון הדבר, אך במציאות המצב הוא אחר. מקודם היתה רק דאגה אחת, והיא כיצד להגיע ליום שבו נצא מהמחנה, ושם היה מן הצורך להלחם עם הרעב וכל שאר מיני דברים כגון סלקציות וכדומה והשנאה הנאצית במחנות וביחוד כלפינו היהודים, היתה כזו שלא נתנה לנו להרהר; כל יום וגזירותיו; על זה יכול למסור לך קוטליארסקי, הוא יודע בדיוק כיצד חייתי בתוך המחנה. הוא היה רגיל לומר לי, שאני הייתי היחידי שהחזיק מעמד בתנאים הקשים ביותר במחנה, בלכתי כל הזמן ל„קומאנדה". אמנם, שהייתי אז שופע יותר מרץ מאשר עתה. אינני יודע איך היה הדבר? אולם עתה בהיותי „חפשי" וכשאני מהרהר על עצמי, צפים כל הרעיונות בראשי. אני רואה את אבדותי ולאיזה מעמד הגענו. וזה גורם לעגויים החזקים ביותר. כי במחנה לא היה פנאי לחשוב על הדבר. אלא הרי אמרי אינשי שהאדם הוא יותר חזק מפלדה, ואת זה יכולים אנו לאשר. אני מאמין שעתה תבין לרוחנו.

אתה כותב, שנודיע לך אם קבלנו מכם משהו נוסף. עד היום לא קבלנו יותר מאשר את החבילות וגם את העתונים. כשנקבל את השאר נודיע לכם מיד. החבילות שהכילו כותונות לכל אחד, גרביים, לבנים חדשים, סכיני גלוח וסיגריות, קבלנו. אתה כותב על שיפיאצקי. שמעתי שהוא נמצא בלודז׳. איצ׳ה בוטווינסקי הוא

בשבילי חדש, כי זה מזמן שקבלתי מאביו החורג מכתב מאמריקה שאכתוב עליו. על היתר גם כן שמעתי.

שלומק'ה, אתה מבקשני שאכתוב תכופות, אני אעשה לך את הדבר. לעומת זה מבקש גם אנכי שגם אתם תעשו את הדבר הזה, כי זה מעודד אותי. אז אני רואה שאינני בודד לחלוטין, שיש לי ע"ד חברים טובים. כן, כתוב לי על הכל ועל כולם. כתוב לי על השאלות המעניינות אותך ביותר אז אענה לך במכתבי הבאים ואתן לך סקירה מסוימת על אבדן קהלתנו. הואיל נא לפרוש בשלום חברינו מאושוויץ. גם הם יכולים לכתוב אלינו. כל בני וולקוביסק שהגיעו עתה לארץ, וביחוד לשוביץ, הוא חייב לי מכתב. נא למסור ד"ש לדודה שלי ואמור לה שלא קבלתי יותר ממכתב אחד. גם הדודנים שלי, הליפשיצים, אל להם להימנע מכתוב. אני מודה למנדיל גרין וליהודאי (אינני יודע איזה) עבור העתונים. את המלון טרם קבלתי.

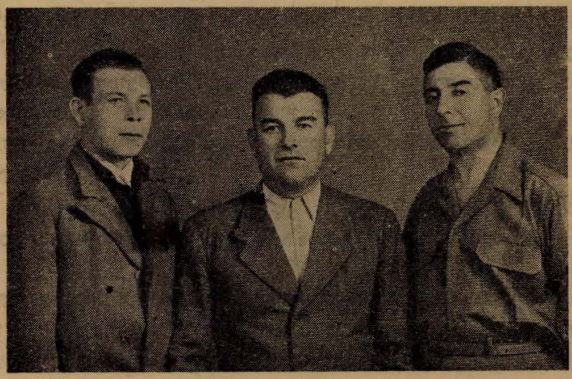
למוליה שיין אכתוב השבוע מכתב מיוחד. בסך הכל קבלתי ממנו רק שני מכתבים. קוסובסקי מבקש את כתובת הדודנה שלו פרומה קאבוזאצקי. זאפליאנסק מבקש להעביר את המכתב המיוחד לאהר'ציק או לשלמ'קה מרכוס.

דרוש בשלום כל הוולקוביסקאים, כתוב על הכל.

בשם בני עירנו מוולקוביסק שמואל זאפליאנסקי ויוסף קוסובסקי,

בן עירכם וחברכם:

איצ'ל טשאפר

שלשה מניצולי וולקוביסק באיטליה. מימין לשמאל:
חיים־איצל טשאפער, שמיאל זאפולנסקי, יוסף קוסובסקי.

עם חתימת הפנקס נתקבל המכתב דלהלן:

אחינו היקרים, שלום רב לכם,

נמצאים אנו כאן 5 אנשים מפליטת וולקוביסק: בשיצקי בנימין, למקין דניאל, פולונסקית מלכה, (שאלאכמאנ'ס אייניקל), אפשטין צבי (חשה־לאה'ס

אייניקל) רוזנבלום שמואל. נזכרים בעבר ומספרים פרטים מהאסון הגדול שקרה עם עמנו בכלל ובני עירנו בפרט. נשארנו מעט מאד, אנשים ספורים. את מכתבנו זה אנו כותבים בביתה של בחורה בת עירנו; היא כבר נשואה ושמה רייזל פלוטניצקי (קרובה של גורביץ) היתה גרה ברחוב סוויסלוצקה.

בימים הקרובים צריכה להגיע מרוסיה לפולין **צרנה רוסינסקה-שרשבסקי**.

בוואלקאוויסק עוד נשארו: **מוטל שיפרון, מלכה רוציק, זליג קרייר, אליהו בייער, איסר רוזנבלום, יצחק בוטוינסקי**, אחת מבנות **פרחודניק, מרדכי גם, מלכה קפלינסקי, רפאל גלר, יצחק גלין, זלטה רובין, חוה רובין**. נראה שישנם עוד ניצולים אך אין לנו עדיין ידיעות אודותם. במוסקבה נשארה עוד חיה פיסצקי. באוטווצק חיים כיום דר' שלאקמאן, דר' בבצוק, איזה מאזה. בשטטין נמצאים כיום: אשתו של בריל קפלן ובנותיה, זולוטניצקי שלום, ווינוגרדסקי-למקין, בריכבך חיים, לזרובסקי, שלום גלי, האחים רוזניצקי, חנוך פיק, כץ ידידיה. בבלסקו נמצאת רבקה רודפורד.

מלכה פולונסקית מבקשת למצוא את דודה וקרוביה: מלכה, רחל, רוניה, אפרים פולונסקי מקוברין.

את המצב בפולין אתם יודעים בודאי ושאיפות בני אחינו ידועים לכם אף הן. עוד מעט ובפולין לא ישארו אלא יהודים ספורים.

אחינו היקרים, אמנם קשה מאד לכתוב ולספר על הכל; הלב כואב ומלים חסרות להביע את כל מה שהתרחש. אחת נאחל לכם שתתחזקו ותצליחו במלחמתכם לשחרור העם והמולדת ואותנו ניצולי וולקוביסק תראו בקרוב בשורותיכם.

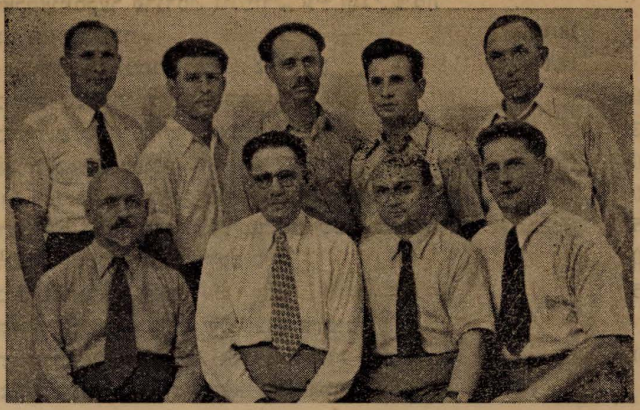
בשם כל הוולקוביסקאים אנו מודים לכם בעד העזרה ששלחתם בשביל בני עירנו ונאחל לכם כל טוב ולהתראות בארץ.

בעוד כמה ימים יצאו דניאל למקין וצבי אפשטין לווינה ומשם במידת האפשרות לארץ.

(—) חתימות.

במכתב מחיים שיפיאצקי מיום 5.8.46 נמסרת רשימת וולקוביסקאים הנמצאים בפולין:

זאלאטניצקי שלום, זאן מאזיע איזע, לאזאראווסקי, דוד פאלעוואדא, רוטפורט רבקה, סקניק אליעזר, שלרוביץ בעערע, וולאסקי הירש ומשפחתו, רעזניק גרשון, גאלאי שלום, ריבה רובינאוויץ, אשת חיים רובינאוויץ, קפלן שמואל, מלמד מאיר, קפלן ביילע והבנות נטה ופוליה, לעמקין אליהו ומשפחתו, אפשטיין הרצל, ליפשיץ דוד, קאץ, באשיצקי ניאמע, פאלאנסקא (שאלאכמאנס) בבשטוק, שלאקמן עין יוסף, שיין צילע ונחמה, באגאמילסקי וועגע, וואלאדיע ואחותם, געניע וילדיה.

ה׳עד עם שני הגיצולים הראשונים והאירח דר׳ משה איינהורן, ניו־יורק.
מימין לשמאל: עומדים — א. קליר, ה. רוטמן, ע. ברושי, י. קוטלרסקי,
ש. שיין. יושבים: ש. ברשקובסקי, י. יהודאי, דר׳ מ. איינהורן,
היושב ראש א. שייקביץ.

דין וחשבון כספי.

24.4.1945—31.7.1946

	הכנסה	הוצאה
1. לפי רשימת התורמים מס׳ 1, שנתפרסמה בחוברת „וולקוביסק״ יולי, 1945	188,000	
2. לפי רשימת התורמים מס׳ 2, שנתפרסמה בחוברת „וולקוביסק״ אוגוסט 1945	34,000	
3. לפי רשימת התורמים מס 3, המתפרסמת בפנקס הנוכחי	145,200	
תרומות מחוץ לארץ:		
5. דר׳ משה איינהורן, ניו־יורק (100 ד׳)	24,680	
6. ע״י הרב הגאון א. אונטרמן, ליורפול (8 פ׳ סטרלינג)	7.875	
7. ה׳ מ. מורשטין, ניו־יורק	9,820	
8. הרב הגאון י. קוסובסקי, יוהנסבורג	5,000	
9. הרב הגאון מ. קוסובסקי, יוהנסבורג	2,000	
10. „וואלקאוויסקער פאריין״ פילאדעלפיא (300 ד׳)	73,740	
11. גב׳ חיה קאס, עלקה אגולניק, מערע קאראשינסקי, פענציע בירנבאום ועלקע בן־צבי, ממונטריאל, קנדה, ע״י המרכז הביליסטוקאי (300 ד׳)	66,420	
12. „וואלקאוויסקער צענטער״ ניו־יורק, על ידי סול באריש (שלמה ברשקובסקי) 1000 ד׳)	246,590	

13. „וואלקאוויסקער פרנדס", ניו־יורק, ע"י הגב' שימה לעוו, זאיונץ וכו'	18,485	
14. ה אברהם עין (מסביסלוטש), ניו־יורק	12,179	
1. חבילות שנשלחו לוולקוביסק		92,500
חבילות שנשלחו לרוסיה, איטליה ובלגיה		63,953
העברת כספים לפולין		20,000
2. עזרה לפליטי וולקוביסק שעלו ארצה, לשם סדור ראשון		145,000
עזרה לנ"ל בקשר סדור מקור פרנסה, שכון, רהיטים וכו'		249,085
3. הלואות למטרות קונסטרוקטיביות		25,000
4. מברקים והוצאות דאר		22,265
5. הוצאות הכנוס הראשון של יוצאי וולקוביסק, בתל־אביב, ב־24.4.1945 (אולם, מודעות וכו')		9,240
הוצאות הכנוס השני של יוצאי וולקוביסק, בתל־אביב, ב־30.8.45 (בהשתתפות דר' איינהורן)		9,580
6. הוצאות החוברת „וולקוביסק" מס' 1 — יולי 1945		20,750
הוצאות החוברת „וולקוביסק" מס' 2 — אוגוסט 1945		4,5000
7. הוצאה על חשבון הפנקס הנוכחי		30,000
8. הוצאות קטנות ושונות		4,566
מזומן בבנק ליום 31.7.46		137,860
	834,299	834,299

יצחק יהודאי
גזבר

ה ע ר ה : — דין וחשבון זה אינו כולל את הסכומים דלהלן, אשר הוצאו אחרי 31.7 : העברה נוספת של 65 לא"י לפולין, בקשר עם שובם של בני עירנו מרוסיה ; הדפסת הפנקס הנוכחי והקלישאות.

דין וחשבון על פעולות הועד

בחוברת הראשונה שלנו מיולי 1945, מסרנו בקוים קצרים, דין וחשבון על פעולותינו עד אז עם ציון תכנית הפעולות לעתיד. פרטים נוספים מסרנו בחוברת השניה שלנו מאוסגוסט, 1945.

בסוף אוגוסט 1945 התקיים בתל אביב, הכנוס השני של בני עירנו בארץ־ישראל, בהשתתפות אורחנו החשוב דר' משה איינהורן מניו־יורק, שהגיע באוירון, באופן מיוחד לשם אסף ידיעות אודות וולקוביסק כאן בארץ.

בכנוס הנ"ל נאם דר' איינהורן ארוכות ומסר דרישת שלום מאת בני עירנו באמריקה. כמו כן הזכיר פרטים מעניינים על וולקוביסק מתקופת המלחמה הראשונה ואחריה כאשר הגיע לשם פעמים אחדות בתור נציג היהדות האמריקאית.

בכנוס הנ"ל נאמו גם ה"ה יוסף קוטליארסקי והרשיל רוטמאן, שהיו בוולקוביסק מהתחלת הכבוש הנאצי, נשלחו עם הטרנספורט האחרון לאושוינצ'ין, והגיעו

הראשונים ארצה אחרי הנצלם מהתפת הנאצית. הנאומים של האחרונים נמסרים בפנקס זה בצורת תאורים מפורטים מפי עדי ראיה.

הפעולות העיקריות של הועד התרכזו בתפקידים דלהלן:

1. חבילות: נשלחו חבילות על ידי הדאר ובדרכים אחרות, כגון: ע"י הסוכנות היהודית וכו', לוולקוביסק, רוסיה, (לפי כתבות בני עירנו שהגיע אלינו), איטליה, בלגיה, גרמניה ופולין. כמו כן שלחנו חבילות ליסקובה אשר משם קבלנו מכתב המשוע לעזרה עם כתבות אחדות של יחידים שנשארו בחיים שם.

החבילות הכילו מלבושים, צרכי אכל, לבנים, מכשירי תפירה, גלוח, סבון וכו'. מכל מקום קבלנו אשורים שהחבילות נתקבלו, אך מוולקוביסק ומליסקובה לא קבלנו לצערנו שום תשובה עד היום.

2. עם החזרת יהודי פולין מרוסיה בזמן האחרון הגיעו עשרות מבני עירנו ללודז, שלזיה התחתית ומקומות אחרים בפולין ולפי הידיעות שבידינו נוסד בלודז ועד בני וולקוביסק ביזמתו של ה' חיים שיפיאצקי ואחרים.

בגלל הנסיון המר שהיה לנו במשלוח החבילות לוולקוביסק וליסקובה, ואחרי שחקרנו בדבר היעילות של משלוח חבילות לפולין וקבלנו תשובה מאת בן עירנו ח. שיפיאצקי כי לא כדאי לעשות זאת, הצלחנו להעביר סכומי כסף ניכרים לבני עירנו שהגיעו מרוסיה ומובן שבתנאים בהם הם נמצאים דרושים סכומים גדולים יותר להקלת הסבל האיום שלהם.

2. קשר מכתבים ומברקים: תפקיד חשוב מאד הוא סדור קשר על ידי מכתבים ומברקים ובמקום הדרוש על ידי מברקים עם הניצולים מוולקוביסק והסביבה. מאות מכתבים ומברקים נשלחו ונתקבלו על ידינו ומתוך כך נוכחנו לדעת עוד יותר עד כמה חשוב הוא קשר זה עם האומללים הרואים קרן אור בסבלם הגדול, בקבלם ידיעה מבני עירם שהחליטו לעודדם ולהושיט להם את עזרתם.

3. עזרה לפליטי וולקוביסק בחפוש קרוביהם: עם התחלת פעולותינו הבינונו שיהיה צורך בחפוש קרוביהם של הפליטים שלנו אשר רבים מהם יודעים רק שיש להם קרוב אי שם בארץ או בחוץ לארץ, אולם אין הם יודעים את כתבתו ולפעמים אף את שמו, כיון שרוב הניצולים הם מהדור הצעיר שלא ראו את קרוביהם מעולם.

למטרה זו סדרנו רשימה מלאה של בני עירנו בארץ, שלחנו העתקה למרכז הוולקוביסקאי בניו־יורק ובעזרת דר' איינהורן וה' נחימובסקי קבלנו פנקס עם כתבות בני עירנו בניו־יורק.

על ידי כך יש באפשרותנו לעתים קרובות למסור את כתבות הקרובים של פליט זה או אחר תיכף אחרי קבלת ידיעה כל שהיא ממנו ובאותו זמן להודיע מיד לקרוב הנידון על דבר הפליט הקרוב שלו.

כדאי לציין שגם בני עירנו היושבים בארץ שנים רבות נזקקים לעתים קרובות לאסף הכתבות שלנו בארץ ובאמריקה, בעניינים משפחתיים, כלכליים וכדומה.

4. עזרה לניצולים שהגיעו ארצה: תפקיד מיוחד הוא ולא פחות חשוב מתפקידים אחרים לעזור לניצולים שהצליחו לעלות ארצה, ביחוד בזמן שאנו מגישים כאן אפשר לראות ביתר דיוק את היקף פעולותינו בשטח זה. ברצוננו

הראשון לפני שהספיקו להסתדר ולעתים גם עזרה בסידורם. בדין וחשבון הכספי רק להוסיף כי חוץ מהעזרה הכספית, אשר חשיבות מיוחדת לו אגב, הרי חשוב במיוחד העדוד המוסרי שהם מוצאים בזה שהנה אינם עזובים לנפשם וכי יש להם כתבת למי לפנות בכל הענינים המעיקים עליהם ועל ידי כך להקל את בדידותם ומצב רוחם הקשה מנשוא. דבר זה מעודד אותם ומעוררם לבנות מחדש את חייהם במולדת.

5. סדור בעבודה ופרנסה: על ידי אחדים מחברי הועד ויוצאי וולקוביסק סתם נעשים מאמצים רבים בכדי למצוא עבודה ופרנסה לפליטינו ואפשר לציין בבטחון שכל הפליטים שהגיעו ארצה עד היום — מסודרים כהלכה.

חנוכת קיוסק של הפרטיזן אליהו קובנסקי בפתח תקוה. מימין לשאל: א. קליר, אברהם שפירא ממיסדי ומגיני פתח תקוה, א. קובינסקי.

רשימת ניצולי וולקוביסק שעלו עד עתה ארצה

1) יוסף קוטלירסקי, תל־אביב, רח' פינס מס' 9;
2) צבי רוטמן, תל־אביב, רח' פינס מס' 9;
3) שיינה ליפשיץ, תל־אביב, רח' נחמני מס' 9;
4) כתריאל לשוביץ, רחוב ארנון מס' 9;
5) אליהו קובינסקי, פתח־תקוה, רח' חפץ חיים;
6) אליהו קושניר ואשתו, חולון, שכון חדש ע"י תל־אביב;
7) דר' נח קפלינסקי, מקוה־ישראל;
8) אסתר ירושלמי, תל־אביב, מעון האשה.

רשימת ניצולי וולקוביסק עד כמה שידוע לנו עד עכשיו.

פיסצקי חיה, רפופורט רבקה, דר׳ רזניק, רוזנבלום איסר, רוזנבלום שמואל, רוציק אליהו, רוציק מלכה, סידלצקי נתן, סידלצקי מאיר ומשפחתו, שפרון נתן, שיפיצקי חיים, שיפיציקי רות, דר׳ שלאקמן, אורינובסקי דוד, שלכוביץ בוריס, וולובלסקי אליהו, וולסאקי מינה, זאמאשצנסקי אליעזר, צוקרמן בום (בן הירשל צוקרמן), גב׳ צוקרמן (אשת מייציק צוקרמן), צוקרמן יוסף (בן מייציק צוקרמן), איון יוסף, בייער בסיה, דר׳ בבצ׳וק, גלין איזק (בן סיומה גלין), רובין זלאטה, גם מוטל, גלר דוד, קפלן שמואל, דר׳ מרק קפלן, ניוניה קפלן, תמרה וינר (בת דר׳ וינר), כץ ידידיה, קפלינסקה מלכה, קרייר זליג, קרפיבניק שאול, לנצויצקי, למקין אליהו ומשפחתו, למקין דוד (בן ניאמע למקין), שלמה אנשי ומשפחתו, לב (האופה הביאליסטוקאי), מזיה יהושע, חסיה בויארסקי, מזריצקי (ליסקובה), מינקוביץ נתן, לזרובסקי דוד, זלוטניצקי אהרון, שיינה (טשערנע) אפלבוים, עלקע פייטלביץ, חיה ויינר, חיים איצל טשאפער, שמואל זאפולינסקי, יוסף קאסאווסקי, משה וולוסקי, איטשקע באטוינסקי ומשפחתו, דר׳ אליהו אמסטיבובסקי, גרישה בוגומילסקי (?), אידה מאזוב־ראק, דר׳ גולדברג, מושאצקי זלמן, מושאצקי מאיר, יעקב איוביץ, יעקב פנטר, דניאל למקין, שמואל אפשטין, אליהו ויינר, ירחמיאל שיפיאצקי, ביילה קפלן (אשת בעריל קאפלן), ניוטה ופוליה קפלן (בנות בעריל קפלן), מלמד מאיר, רובינאוויטש ריווע (אשת חיים רובינוביץ), שלמה גאלאי, סוקעניק לייזר, סמייזיק, חאמע שיין, צילע שיין (בנות הירשל שיין), בעריל שעוואכאוויטש ומשפחתו, אסתר קראוציק (ליסקאווע), פעשע מעזעריצקי ובתה (ליסקאווע), יואל פומרנץ (ליסקאווע) עם בנו, פסח בנטוביץ (ליסקאווע), יונה ברוכנסקי (ליסקאווע), צביה קוברינסקי (ליסקאווע), שלמה קראוציק, אשתו וילדו (ליסקאווע), מרדכי מנדלביץ (ליסקאווע), מיאמע לעווין (סביסלוטש), יעקב בקר (זלבה), איצקוביץ (מוואלקאוויסק, עבד בבית המטבחיים), גיטה צייטלין־סלאפאק (סוויסלוץ), חיים חויניק (ליסקאווע). ה ע ר ה: לפי שמועה נמצאים אח ואחות של חויניק הנ״ל בפרוזני.

חגיגת „מכבי״ בוולקוביסק ב־1933.

רשימת התורמים מס׳ 3

1. גב׳ טובה קמינר, ת״א (תרומה שניה) —.1
2. גב׳ שרה פרידמן, פרדס חנה —.1
3. גב׳ מרים פינקלשטין, כפר עטה —.3
4. א. מ. ברכיהו, ירושלים —.1
5. גב׳ חנה סולובייציק, תל־אביב 0.500
6. ה׳ א. ל. שרשבסקי, תל־אביב —.5
7. ה׳ אפרים גולדברג, תל־אביב —.2
8. ה׳ משה לעוו, תל־אביב —.1
9. ה׳ יצחק סלוצקי, ירושלים —.3
10. גב׳ שרה שיף, ירושלים 3.500
11. ה׳ אביגדור ברנשטין, חיפה —.1
12. גב׳ שושנה בס, תל־אביב —.1
13. ה׳ מאיר פיינשטין, תל־אביב —.2
14. ה׳ בן ציון אמסטיסובסקי, תל־אביב —.2
15. גב׳ ב. חננוביץ, ת״א (תרומה ב׳) —.2
15. גב׳ שושנה קליר־ליפסקי, ת״א —.1
17. גב׳ חנה קליר, תל־אביב —.1
18. ה׳ משה פרנק, תל־אביב —.1
19. גב׳ זהבה ליברמן־קורובקוב, ת״א —.1
20. ה׳ פייבל לייבוביץ, ראשון לציון —.1
21. ה׳ יצחק שלקוביץ —.1
22. ה׳ שבתי שפאק, רמת גן ב׳ —.2
23. גב׳ שרה ליברמן־שמשוני, רמת גן —.1
24. גב׳ יהודית ליברמן־כהן, תל־אביב —.1
25. גב חמדה ליברמן־מולבר, ת״א —.1
26. גב׳ חנה ליברמן־לוינשטיין, ת״א —.1
27. גב׳ נחה גולדמן־סלוצקי, צופית —.1
28. גב׳ אלקה בוטוינסקי־זמיר, צופית (תרומה שניה) —.1
29. גב׳ רוזה ליפשיץ־לחובסקי, תל־אביב, (תרומה שניה) —.1
30. ה׳ דניאל לימונה, תל־אביב —.1
31. גב׳ יפה לב־מלניק, ראשון לציון —.1
32. ה׳ חיים מורדצקי, ירושלים —.1
33. גב׳ סוניה שוסטקובסקי־קנצפולסקי, כפר ויתקין —.3
34. ה׳ גדליה לוין, כפר עטה —.1
35. ה׳ אהרון פדרמן, תל־אביב —.3
36. ה׳ אברהם שולרוף, פתח תקוה —.1
37. ה׳ משה גולדברג, עפולה —.2
38. ה׳ צבי קבוצי, שפיה —.1
39. ה׳ משה פקרסקי, חרות —.1
40. גב׳ מניה פלטובסקי־מנזוף, פתח־תקוה —.1
39. ה׳ משה פקרסקי, חרות —.1
40. גב׳ מניה פלטובסקי־מנזוף, פתח־תקוה —.1
41. דר׳ יוסף רביץ, תל־אביב 1.500
42. ה׳ בנימין צמח, תל־אביב —.1
43. גב׳ שרה קוגל, תל־אביב 0.500
44. גב׳ מינה בן־אליעזר, תל־אביב 0.500
45. גב׳ איידלה בדשקובסקי, תל־אביב —.2
46. ה׳ אהרון לוין, ירושלים —.3
47. גב׳ נעמי גרודסקי־רוציק, נתניה (תרומה שניה) —.2
48. ה׳ משה לנגבורד, עפולה (תרומה שניה) —.3
49. ה׳ אריה ברקובסקי, ראשון־לציון (תרומה שניה) —.1
50. גב׳ זהבה גרין־קלר, אבן יהודה 0.500
51. ה׳ אברהם פרמולניק, כפר הס —.2
52. ה׳ נחום שייקביץ, ירושלים —.2
53. גב׳ דובה לעוו, תל־אביב —.1
54. גב׳ רוחמה סלוצקי־ריביד, הרצליה —.1
55. גב׳ חנה ריבניק־מלין, ת״א —.1
56. ה׳ יוסף מוסטקוב, אביחיל —.1
57. ה׳ יעקב הברפלד, ירושלים —.1
58. גב׳ ליובה מוסטקוב, ירושלים —.1
59. ה׳ יקותיאל קרבציק, חדרה 0.500
60. ה׳ חיים דוידובסקי, חדרה —.2
61. גב׳ לאה ואברהם פרנט, חיפה —.2
62. ה׳ א. ביניקוביץ, רמת גן —.1
63. גב׳ יונה רזנקי, ירושלים —.1
64. ה׳ ראובן ובנימין רוזנבלט, חיפה —.2
65. אשר קליר, ראשון לציון (תרומה שניה) —.1

66. גב׳ רחל קמיני, תל־אביב — 1.
67. ה׳ יעקב קפלן, חיפה — 3.
68. יעלה יהודאי, תל־אביב, (במקום חגיגה ליום הולדתה ה־12) — 1.
69. ה׳ חיים קפלן, מעלה החמשה — 2.
70. גב׳ פוליה הובר, תל־אביב — 1.
71. ה׳ שמחה גולדברג, חדר — 2.
72. חנה חופי־קליר, ירושלים 1,500
73. ה׳ שלמה אגולניק, חרות — 1.
74. ה׳ יהונתן רובינשטין, ירושלים — 1.
75. גב׳ שרה הברפלד, ירושלים (תרומה שניה) — 1.
76. ה׳ אשר קליר, ראשון לציון, (תרומה שניה) — 1.
77. ה׳ איסר פקרסקי, פתח תקוה — 1.
78. ה׳ רפאל קליאצקין, תל־אביב — 5.
78. ה׳ רפאל קליאצקין, תל־אביב — 5.
79. ה׳ בנימין פחטר, תל־אביב — 1.
80. גב׳ חנה ברסלב, ירושלים — 2.
81. ה׳ דוד סוקולובסקי, נחלת יצחק — 1.
82. גב׳ מרים שחראי, כפר אז״ר — 1.
83. גב׳ חיה פנטר־פרויד, תל־אביב — 1.
84. ה׳ ש. קוסובסקי־שחור, תל־אביב — 2.
85. ה׳ אביגדור גלמבוצקי, נחלת־יהודה — 2.
86. גב׳ אסתר ויסוצקי, תל־אביב — 3.
87. ה׳ אליהו רוקה, פתח תקוה — 1.
88. ה׳ שמואל איינהורן, תל־אביב — 10.
89. גב׳ שושנה שטיינברג־ברודני, מוצא 2,700
90. ה׳ זליג לייבוביץ, ראשון לציון — 1.
91. ה׳ שלמה ליבוביץ, ראשון לציון 1.500
ס״ה 145,200 לא״י

פניה לבני עירנו באשר הם שם.

פעולותינו בכל השטחים, כפי שצוינו בדין וחשבון, דורשים אמצעים כספיים ובחסר כל מרוסיה לפולין וכפי שיש לשער עדיין טרם נגמרה דרך נדודיהם של פליטינו האומללים והם בודאי עושים כל מאץ אפשרי לברוח מפולין ולחתור לחופי ניכרים וזהו התנאי החשוב ביותר לשם ההוצאה לפועל של התפקידים שהוטלו עלינו. ביחוד דרושה עזרה מאומצת עכשו אחרי שעשרות מבני עירנו הגיעו בעירום המולדת.

לפיכך אנו פונים בזה לכל בני עירנו בארץ־ישראל, אמריקה, קנדה, ארגנטינה, אנגליה, אוסטרליה, קובה וכו' בדרישתנו הדחופה לשלוח לנו את עזרתם המקסימלית ובהקדם האפשרי ועל ידי כך לאפשר לנו למלא את חובתנו — חובתכם הקדושה לגבי האחים והאחיות המעטים שנשארו בחיים מכל בני עירנו היקרים.

נא לשלוח את התרומות רק לפי הכתבת: **בנק אנגלו־פלשתינה**, תל־אביב, רחוב הרצל, חשבון מס' 59720 (ברושי־יהודאי־ברשקובסקי) או לגזבר שלנו ה' **יצחק יהודאי**, ת.ד. 2, תל־אביב.

במקרה של שאלות, מכתבים וכו' נא לפנות למזכירנו ה' **שלמה ברשקובסקי, תל אביב**, אלנבי 138.

מצאנו לחובתנו להוציא לאור את הפנקס הזה למרות הוצאותיו המרובות, בכדי להנציח את זכר אחינו ואחיותינו היקרים.

אין ספק שכל בן עיר שלנו, בכל מקום המצאו, מעונין לשמור פנקס בעל ערך היסטורי זה, בביתו.

בכדי לכסות את הוצאות הפנקס ומבלי לפגוע באמצעים שהם קדש לעזרה ישירה לפליטים שלנו, נאלצנו לקבוע בעדו מחיר של —.1 לא"י (לירה אחת) בתור מינימום וכל המרבה הרי הוא מקל עלינו את דאגותינו הכספיות ועוזר במישרין לאודים הניצולים מבני עירנו הסובלים מחסור.

ישתדל נא איפוא כל אחד מאתנו לרכוש את הפנקס בהקדם, לשלם תמורתו את המקסימום כפי יכלתו ולזרז ברכישתו את שאר בני עירנו.

לסיום אנו רוצים להוסיף שכל חברי הועד מתפרנסים מעבודת ידיהם וזמנם יקר מאד. יזכור נא כל בן עיר את חובתו, יתרום את תרומתו מיד ומבלי שיחכה למכתב או בקור ועל ידי כך יקל עלינו את עבודתנו ויעודד אותנו להמשיך בפעולותינו.

הועד